

2006

AVRASYA ETÜDLERİ

29 - 30 / 2006

ISSN 1300-1604

State strategies for structural transformation and the global political economy:

An appraisal on major conceptual approaches

Yrd. Doç. Dr. Sadık ÜNAY

The Caspian Status Problem: An Issue Undermining Azerbaijan's Security Strategy

Yrd. Doç. Dr. Güner ÖZKAN

Soğuk Savaş Sonrasında
Kosova Sorunu ve Birleşmiş Milletler

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin EMİROĞLU

Dayton Sonrasında Bosna-Hersek'te
Yapılan Seçimler ve Barış Sürecine Etkileri (1996-2006)

Yrd. Doç. Dr. Necmettin ALKAN

Rusya'nın Güney Kafkasya
Politikası ve Batılı Devletler (1991-2000)

Dr. Hayri ÇAPRAZ

Western Impact on China and Ottoman Empire at the turn
of the 20th Century

Dr. Rahman NURDUN

Azerbaycan İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri

Doç. Dr. İnci Kayhan KUZGUN

Azerbaycan Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler

Dr. Elnur KAZIMLI

Karabağ Savaşı ve Bağımsızlık Sonrası Yaşanan Sorunların
Azerbaycan'daki Göçe Etkileri

Dr. Rehman SEFEROV

Yrd. Doç. Dr. Ayhan AKIŞ

Karşılaştırmalı Nogay – Türk Halk Kültürü

Dr. Yaşar KALAFAT

M. Yu. Lermontov ve Âşık Garip Hikâyesi

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Kitap Tanıtımı

Gerçeklik ve Yansıması: Osmanlı Minyatür Sanatı

Nuri AKSU

Devlet İnşası, 21. yy'da Dünya Düzeni ve Yönetişim

Zülküf ORUÇ

Kelile ve Dimne

Dr. Dildar ŞİRZAD

AVRASYA
ETÜDLERİ

29 - 30

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı
Turkish International Cooperation and
Development Agency

AVRASYA ETÜDLERİ

29-30
(2006)

T.C.
BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi
Başkanlığı

TİKA

*Turkish International Cooperation and
Development Agency*

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl: 12, Sayı: 29-30 (2006)

TİKA adına sahibi

Dr. Hakan FİDAN

Başkan

• • • • •

Yayın Kurulu

Musa KULAKLIKAYA

Dr. Adnan TEKŞEN

Dr. Mustafa ŞAHİN

Abdullah KAVAKLI

Selda ÖZDENOĞLU

• • • • •

Editörler

Fatih BAYRAM

(f.bayram@tika.gov.tr)

Dr. M. Şakir YILMAZ

(ms.yilmaz@tika.gov.tr)

• • • • •

Danışma Kurulu

Dr. Rafis ABAZOV (*Columbia University*)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (*Ortadoğu Teknik Üniversitesi*)

Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN (*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*)

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA (*İstanbul Teknik Üniversitesi*)

Prof. Dr. Ahmet DAVUTOĞLU (*Büyükelçi*)

Prof. Dr. Büşra ERSANLI (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (*Ankara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Ramazan KAPLAN (*Ankara Üniversitesi*)

Doç. Dr. Mehmet KARA (*Fatih Üniversitesi*)

Dr. Hasan Ali KARASAR (*Bilkent Üniversitesi*)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (*Bilkent Üniversitesi*)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (*Hacettepe Üniversitesi*)

Yrd. Doç. Dr. Fahri SOLAK (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (*Ege Üniversitesi*)

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*)

İsteme ve Yazışma Adresi: Türk işbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı

Atatürk Bulvarı, No: 15, Opera Meydanı, Ulus-Ankara/TÜRKİYE

Tel: (90) (312) 508 10 00 (8 hat) Faks: (90) (312) 309 89 69

Web Adresi : www.tika.gov.tr

İÇİNDEKİLER

State strategies for structural transformation and the global political economy: An appraisal on major conceptual approaches Yrd. Doç. Dr. Sadık ÜNAY	1
The Caspian Status Problem: <i>An Issue Undermining Azerbaijan's Security Strategy</i> Yrd. Doç. Dr. Güner ÖZKAN	35
Soğuk Savaş Sonrasında Kosova Sorunu ve Birleşmiş Milletler Yrd. Doç. Dr. Hüseyin EMİROĞLU	63
Dayton Sonrasında Bosna-Hersek'te Yapılan Seçimler ve Barış Sürecine Etkileri (1996-2006) Yrd. Doç. Dr. Necmettin ALKAN	97
Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası ve Batılı Devletler (1991-2000) Dr. Hayri ÇAPRAZ	125
Western Impact on China and Ottoman Empire at the turn of the 20th Century Dr. Rahman NURDUN	147
Azerbaycan İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri Doç. Dr. İnci Kayhan KUZGUN	167
Azerbaycan Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler Dr. Elnur KAZIMLI	191
Karabağ Savaşı ve Bağımsızlık Sonrası Yaşanan Sorunların Azerbaycan'daki Göçe Etkileri Dr. Rehman SEFEROV Yrd. Doç. Dr. Ayhan AKIŞ	207
Karşılaştırmalı Nogay – Türk Halk Kültürü Dr. Yaşar KALAFAT	225
M. Yu. Lermontov ve Âşık Garip Hikâyesi Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN	243
Kitap Tanıtımı	
Gerçeklik ve Yansıması: Osmanlı Minyatür Sanatı Nuri AKSU	251
Devlet İnşası 21. yy'da Dünya Düzeni ve Yönetişim Zülküf ORUÇ	256
“Kelile ve Dimne ” Dr. Dildar ŞİRZAD	260

State strategies for structural transformation and the global political economy: An appraisal on major conceptual approaches

Yrd. Doç. Dr. Sadık ÜNAY*

ABSTRACT

This paper demonstrates the futile nature of the long-drawn controversy between 'statist' and 'marketist' approaches in development studies and international political economy, and proposes a more nuanced analytical framework. To this end, evolutionary trajectories and contemporary manifestations of the neo-classical/neo-liberal credo and the comparative institutional perspective are examined with reference to their peculiar understandings of state-society relations and multifaceted processes of globalization. Critically engaging with previously proposed ideal types such as the 'developmental state' and the 'competition state', a new conceptual framework is constructed around the notion of the 'strategic-effective' state aimed at the juxtaposition of international competitiveness with social-distributive justice.

* *Assistant Professor in International Relations, Balıkesir University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of International Relations, Bandırma, Balıkesir*

STATE STRATEGIES FOR STRUCTURAL TRANSFORMATION AND THE GLOBAL POLITICAL ECONOMY: AN APPRAISAL ON MAJOR CONCEPTUAL APPROACHES

INTRODUCTION

It could safely be argued that the long-drawn controversy between the mainstream disciplines of economics and political science regarding socio-economic development has centered around the question of whether diverse national performances expressed in the form of quantitative economic growth and qualitative structural transformation could be better explained with reference to actual or potential impact of state interventionism, or the endogenous efficiency of decentralized markets. Despite profound changes in the structural characteristics of the world economy and corresponding adjustments in domestic policy environments in the last decades, analysts from both sides of the divide preferred to interpret emerging empirical evidence in a highly normative and preconceived fashion. The inevitable end-product of endless attacks and counter-attacks between mainstream economists and political scientists studying comparative experiences of development across the globe was the unfolding of a generic and antagonistic schism between centralized bureaucratic interventionism and a 'market ideological'¹ form of economic liberalism.

In this context, it became almost customary to observe a fierce explanatory clash between prevalent paradigmatic modes of discourse when students of development rooted in economics and political science argue in favor of the validity of the models and analytical frameworks originating from their principal area of interest. In the case of development economics, dominant doctrines and explanatory models of certain epochs have enjoyed the privilege of authoritative enforcement through official discourses and operations of international financial and development institutions, in so far as their main assertions were congruent with the contemporaneous orientations of the international financial community and mechanisms of global economic governance. To illustrate, the ascendancy of neo-liberalism as the new development orthodoxy under the favorable material conditions of the post-international debt crisis environment signified the revitalization of the idea that any kind of state involvement in the economic realm strangles the macroeconomic structure and constrains the development of en-

1 (Appelbaum and Henderson, 1992).

ogenous productive forces. Accordingly, the main assumption underlying successive stabilization and structural adjustment programs (SAP) launched in various parts of the developing world was that a substantial contraction of the public domain would automatically release the productive dynamism of endogenous markets and promote economic growth, regardless of entrenched socio-political values and institutions in relevant settings.

Retrospectively, the enduring 'states versus markets' dichotomy in the political economy and development literature was further rigidified by the neo-liberal offensive on any form of public involvement in the economic realm. The academic and policy-related debate in the last two decades has therefore concentrated on the relative merits of freely functioning, self-regulating and efficient markets against centralized, hierarchical and all-encompassing state intervention. Meanwhile, references to public involvement were largely restricted to the *degree* and *magnitude* of state interventionism broadly defined, rather than the prospects of relative success or failure that could accompany specific *forms* and *instruments* of interventionism under different economic and socio-political circumstances. The possibility of combining the benefits of a decentralized economic framework with some form of a publicly provided 'strategic coordinating intelligence' that might mitigate problems of coordination, reduce socio-economic risks, promote long-term entrepreneurial strategies and take precautions against potentially destructive social-distributive implications of market operations was not appropriately evaluated. As a result, the 'statist' and 'marketist' notions of development locked themselves into a vicious circle of justifying preconceived assumptions about the advantages of dirigisme or laissez faire as the only viable alternatives on the basis of which economic development and social change could be instituted.

Conversely, the fundamental importance of domestic institutional frameworks, endogenous social forces and context-specific conditions as substantive factors impacting on the trajectory of individual structural transformation projects has become one of the cornerstones of more recent studies on development and comparative political economy. Despite the sustained preponderance of neo-liberalism in the Anglo-Saxon academic community, as well as in the official policy discourse adopted by industrialized states and international institutions, the pressing need to incorporate a more inclusive and comprehensive perspective to account for the developmental impact of peculiar genealogies of historical-institutional change became increasingly evident

in the late 1980s and the early 1990s. The main repercussions of this development were twofold: First, the comparative institutional perspective, initially inspired by the writings of Max Weber and early post-war economists such as Polanyi, Gerschenkron and Schumpeter, rapidly gained ground in conjunction with the rise of institutional economics and spectacular growth performances of the East Asian NICs, leading to the galvanization of an interdisciplinary framework that attempts to incorporate states, societies and markets as constitutive parts of the development process. On the other hand, the radical early version of the neo-liberal discourse which dominated the transitory policy environment of the 1980s was gradually revised to accommodate the necessity of a strong administrative apparatus for regulatory effectiveness and socio-political priorities such as good governance, poverty reduction and social ownership. This signified the dawn of a protracted and rather unenthusiastic transition in international institutions, particularly the World Bank, from a narrowly defined and technical (growth-oriented) understanding of development towards a more comprehensive and socially sensitive conception of development, leading to the formation of the so-called 'post-Washington Consensus'.

Against the background of these trends in ideational and policy realms, this paper aims to present an overview of the evolution and current configurations of two major conceptual streams in the study of development and international political economy: the neo-classical/neo-liberal perspective and the comparative institutional approach. In order to form linkages between the historical trajectory of these perspectives and contemporary debates, the analysis commences by highlighting various theoretical positions concerning the dialectical relationship between multifaceted processes of globalization and state strategies for socio-economic transformation. This is followed by a detailed historical detour into the structuralist school with regard to its emphasis on national developmentalism and activist reconstruction strategies within the broader international context provided by the 'embedded liberal compromise'². Afterwards, main ideational trends and material circumstances after the collapse of the original Bretton Woods regime that paved the way for the ascendancy of neo-liberalism as the new development orthodoxy and rationale for economic policy making are examined.

The intellectual roots and contemporary configurations of the comparative institutional perspective are similarly evaluated with

2 (Ruggie, 1982).

special reference to critical interfaces between ideational currents and material transformations in the world economy. Crucial insights provided by theoretical formulations emanating from the ideal type of the 'developmental state', as well as various problems associated with relevant models are also examined. Building on the main premises of the contemporary comparative institutional analysis, a preliminary proposal is presented in the final part of the study for a novel conceptual framework constructed around the explanatory ideal type of the 'strategic-effective state' which depicts a political apparatus striving to juxtapose the dual objectives of international competitiveness and social-distributive justice.

ALTERNATIVE CONCEPTUALIZATIONS OF GLOBALIZATION AND THE CHANGING CONTEXT OF COMPETITIVENESS

It is generally accepted by distinguished students of economic history³ that a world economy in which the process of capital accumulation proceeds throughout the globe has existed at least since the sixteenth century. Yet the major thrust of the contemporary globalization literature derives from the assertion that, despite the inherently ever-expanding nature of capitalism, the world economy was transformed into a tightly integrated global economy in the late twentieth century thanks to the new infrastructure provided by revolutionary information and communication technologies. It is suggested that straightforward exchange relations between core and peripheral areas based on a crude division of labor are transformed into a complex, kaleidoscopic structure by dramatic developments in transportation and communication technologies which made transnational capital hyper-mobile and triggered fragmentation of production processes, as well as their geographical relocation in ways which slice through national boundaries.⁴

The analytical debate surrounding the dialectical relationship between the progress of economic globalization and socio-economic development mainly revolves around the rationale and driving forces behind global economic integration; the extent to which states or market actors are in control of its dominant trends; and market-induced limits to progressive macroeconomic policies. Conceivably, explanatory po-

3 See, among others, (Braudel, 1967) and (Wallerstein, 1974).

4 (Dicken, 2002).

sitions taken in relation to the causes and consequences of globalization are intimately linked to theoretical persuasions and 'Weltanschauungs' regarding the proper role of the state vis-à-vis economy and society in general. With hindsight, the broad categorization that identifies 'hyper-globalist', 'skeptical', and 'transformationalist' schools of thought⁵ seems useful to locate different positions taken on the issue, despite certain internal variations and cross-cutting alignments of a plethora of analysts in each category.

At the cost of oversimplification, the main tenet of the hyper-globalist conception depicts globalization as the qualitative transformation of the environment of capital accumulation from relatively autonomous national economies to a single global economy and society that is largely impervious to political borders.⁶ The institution of transnational networks of production, trade and finance is seen to signify a 'denationalization' of economic activity as a result of which the nation state is subjected to neo-liberal discipline and reduced to a powerless intermediary between local, regional and global mechanisms of governance. Accordingly, emergence of integrated global economic networks, institution of mechanisms of global governance, and the global diffusion and hybridization of cultures are interpreted as indications of a new world order which prefigures the demise of the nation state. The argument is based on the premise that the authority and legitimacy of the nation state is profoundly undermined as the national economy is increasingly a site of transnational and global flows as opposed to the primary container of national socio-economic activity. Some of the radically neo-liberal versions of this view⁷ go as far as saying that states are fast becoming 'transitional' modes of organization for managing economic affairs and their substitution by new forms of social organization as the primary economic and political units of the global system is imminent.

Conversely, drawing on historically-based statistical evidence of global flows of trade, investment and labor, the skeptical account of globalization maintains that contemporary levels of international interdependence are by no means unprecedented.⁸ Skeptical analysts

5 Originally offered by (Held et al., 1999).

6 (Albrow, 1996; Guehenho, 1995; Horsman and Marshall, 1994; Ohmae, 1995; Reich, 1991; Wriston, 1992).

7 (Ohmae, 1995, 149).

8 (Boyer and Drache, 1996; Chase-Dunn, 1994; Hirst and Thompson, 1996; Gilpin, 1987; Jackson and James, 1994; Krasner, 1995; Ruigrok and Tulder, 1995; Weiss 1998; Chang, 2002)

broadly agree that the notion of globalization identifies a 'myth' the substantive extent of which is considerably exaggerated, as the new modes of internationalization occur under the regulatory control of national governments pursuing economic liberalization. More importance is attached to contradictory dynamics of globalization, regional integration and 'triadization' of foreign direct investment flows between North America, Western Europe and Northeast Asia, as well as the tendency of multinational corporations (MNCs) to remain rooted in their home states and regions. The skeptical view categorically dismisses that the world economy is going through a significant process of restructuring which substantially undermines economic sovereignty of national governments.

The transformationalist conception of globalization derives from a realistic appreciation of the multifaceted transformative force which causes a substantial 'shake-out' of societies, economies, institutions of governance and world order by eroding the distinction between the domestic and the international.⁹ Analysts who could broadly be evaluated within this category maintain that established patterns of global stratification are transformed through a reconfiguration of global power relations and a new international division of labor, while economic activity is increasingly de-territorialized. It is argued that contemporary globalization is redefining the power, authority and overwhelming functions of national governments through an unbundling of sovereignty, territoriality and state power¹⁰ which transforms the requirements for competitiveness. The new context of international competition is seen to be characterized by increased interdependence, asymmetry, regionalization, intra-regional diversification, selective inclusiveness, and an extraordinarily variable geometry that can and does dissolve existing socio-economic structures.¹¹ Among these three approaches to the complex and multifaceted processes of globalization, the hyper-globalist and skeptical schools are unduly blunt to embrace globalization as the harbinger of human progress, or reject its substantive existence. Articulate and context-sensitive forms of the transformationalist view represents a more balanced perspective that acknowledges the real impact of globalization in creating new conditions for state strategies, and investigates respective responses of public and private actors placed in different positions in the 'global pecking

9 (Camilleri and Falk, 1992; Castells, 1996, 2002; Cerny, 1990, 2000; Giddens, 1990, 1996; Rosenau, 1990; Ruggie, 1993; Scholte, 1993, 2000; Strange, 1995, 1996).

10 (Ruggie, 1993).

11 (Castells, 2002).

order'. It recognizes that there are quantitative and qualitative changes in the structures and organization of the global political economy, leading to increased complexity, interconnectedness and volatility.

Conceptual models such as the 'competition state' articulated by distinguished students of international political economy¹² were among the most outstanding reflections of the transformationalist understanding of globalization on the theoretical sphere. 'Competition state' theorists suggested that the notion of 'national interest' should be redefined to embrace the requirements of transnationalization and global competition as competition for world market shares has replaced conventional inter-state rivalries, and traditional diplomatic relations are dominated by the 'triangular diplomacy'¹³ of state-state, state-firm and firm-firm relationships. The concept of 'competitive advantage'¹⁴ was frequently utilized to emphasize that domestic factors of production such as energy, transport, education, as well as monetary and fiscal policies - previously accepted as given - must be strategically redefined by national policy makers to boost international competitiveness. In order to reflect on the historical roots of the contemporary debates on globalization, socio-economic development and the role of nation-state in structural transformation, the following part of the study examines the makings of the neo-classical/neo-liberal stream and the comparative institutional perspective with special reference to the interaction between transformations in global political economy and dominant discourses designed to study states and societies.

Politics Of Development From National Developmentalism To Neo-liberalism

As opposed to conventional wisdom, theory concerning human affairs is not cumulative and progressive. On the contrary, the evolution of theoretical currents broadly follows the course of historical developments back and forth.¹⁵ Thus, when established structures associated with one historical epoch fall apart and give way to emerging structures and new problems during transitional periods, a pressure is created for theoretical frameworks and analytical categories to follow suit in order to respond to challenges of the new milieu through adaptation or self-reconstruction.

12 See, among others, (Strange, 1996) and (Cerny, 2000).

13 (Stopford and Strange, 1991).

14 (Porter, 1986).

15 (Cox, 2000, 25).

From the prism of ideational-material interactions under the conditions of systemic transformation, the aftermath of the Second World War became a critical period during which significant trends emerged towards the construction of a somewhat 'illiberal' policy framework to facilitate the speedy reconstruction of the global economic order. This, in conjunction with the dawn of the decolonization process, heralded an era in which the undisputed dominance of economic liberalism as the mainstream development doctrine since industrial revolution was undermined, paving the way for the unfolding of an 'embedded liberal compromise', or a 'form of multilateralism that is compatible with the requirements of domestic stability'¹⁶ in the industrialized West, and national developmentalism in the newly industrializing countries (NICs).

The neo-Keynesian consensus, which provided the ideational basis of economic policy making in the post-war order, left a firm imprint on development as a concept and development studies as a discipline. The presumption that states had the natural right, and even responsibility, to get actively involved in economic processes to promote growth and employment led to comments referring to the 'shadow of Keynes'¹⁷ over development thinking. This was understandable given that the first systematic formulations of development theory came from economists unequivocally committed to comprehensive state intervention in the economy, including various forms of development planning, in a broadly social-democratic framework. Through ambitious reconstruction programs across Europe and comprehensive development plans in the Third World, a 'positivist orthodoxy'¹⁸ equating development theory with the technically sophisticated instruments of development economics gradually came to prominence.

The institutional and regulatory framework created by the Bretton Woods financial and trading regime facilitated the consolidation of this quasi-orthodoxy by allowing national policy makers to pursue proactive and restrictive macroeconomic policies in order to maximize growth and realize full employment. Not only were significant restrictions on international capital movements tolerated to isolate national economies from international pressures and facilitate determination of interest rates, exchange rates, taxation and public spending; adoption

16 (Ruggie, 1982, 399).

17 (Preston, 2000).

18 (Preston, 1982).

of economic planning was also encouraged in Western Europe and the developing world. Hence, the taken-for-granted presuppositions of the development theory over the course of its evolution became “the goal of development is growth; the agent of development is the state; and the means of development are macroeconomic policy instruments”.¹⁹

In the main, the fundamental tenet of structuralist development economics regarding state-market relations in the developing world was that economic structures and markets in less developed societies were ‘less perfect’ than their counterparts in the industrialized North.²⁰ As the newly emerging markets were deemed inefficient in allocating goods and services, the presence of strong, rational and interventionist state apparatuses were justified to help, support, and ‘stand in’ for the market to promote higher economic growth and more equitable distribution. However, in stark contrast to its neo-liberal successor, the structuralist school adopted quite a flexible approach regarding the policy instruments required to attain higher growth, and refrained from offering standardized policy prescriptions. Yet the disappointing performance record of development programs in several developing countries, notably India, ensured that the initial optimism about the prospects of scientific-positivist approach to development was short-lived,²¹ and galvanization of a new orthodoxy was impeded.

The emerging vacuum in development thinking was temporarily and partly filled in by modernization theory which surfaced as a defensive and normative response against neo-Keynesianism and national developmentalism. Let by certain prominent American political scientists,²² modernization theory sought to shift the balance back in favor of free enterprise and respect for the power and authority of the industrialized West in decolonized spaces. Modernization was conceived and projected as a universal and linear process that requires institutional control to overcome the tension between progressive forces and ‘pre-modern’ socio-psychological attributes.²³ However, the absence of affirmative empirical evidence confirming a linear pattern of change and convergence among developing nations hampered the attempts of modernization theorists to construct a market-friendly development orthodoxy.

19 (Leys, 1996, 7).

20 (Chenery, 1974; Myrdal, 1957; Rosenstein-Rodan, 1943; Prebisch, 1950; Singer, 1950; Tinbergen, 1958).

21 (Colclough, 2000, 2).

22 Including (Huntington, 1968; Verba, 1965; and Pye, 1965).

23 (Cammack, 1994; 1997).

Given the excessively confident and authoritarian overtone of sophisticated structural-functional models prioritizing stability rather than social justice or participatory development, the limited analytical value of modernization theory in terms of comparative political economy was conceivable.²⁴ So much so that the central problematique of post-war development theory, namely how to reconcile the need for state intervention to promote structural transformation with the creation of functioning free market economies remained unresolved up until the rise of neo-liberalism as a more systematic and uncompromising analytical perspective committed to safeguarding market discipline at the expense of social-distributive priorities.

Examining the Principal Manifestations and Policy Implications of the Neo-liberal Upsurge

*The tide in academic and policy circles turned against models, analytical frameworks and theories advocating necessity of various forms of state intervention to stimulate structural transformation towards the late 1970s. The critical period at the end of the 1970s and the beginning of the 1980s witnessed the spectacular upsurge of neo-liberal ideas promoting individualism, market liberalism and state contraction across all social sciences, but particularly in economics, political economy and development studies. The neo-liberal counter-revolution not only argued against specific interventionist strategies such as import substitution industrialization and financial repression, but also pushed for the construction of a new policy framework in which any form of state involvement in the economy and development was maligned outside the areas of law and order and physical infrastructure.*²⁵

In the meantime, major problems associated with the dependency-world system school, which has been the locus of critical developmental research in the post-war era, exerted an additional facilitating impact on the rise of neo-liberalism to prominence in development studies. Analysts of development and comparative political economy concentrating on East Asia, Sub-Saharan Africa and Latin America proved exceptionally receptive towards alternative analytical frameworks, including neo-liberalism, as a result of manifest limitations observed in the explanatory power of the dependency-world system analyses. Despite exclusive emphasis attached to the role of international economic structures in an integrated capitalist world system, various analyses

24 (Manor, 2000).

25 (Colclough and Manor, 2000; Killick, 1991; Leys, 1996; Toye, 1987).

rooted in dependency and world system approaches proved unsatisfactory in studying sophisticated political, socio-cultural, historical and institutional particularities *within* developing countries.

Moreover, their assessments on larger, more complex political economies proved not as elaborate and conclusive as their conclusions regarding small-scale primary goods exporters in Africa, Latin America and the Caribbean. Rigidly constructed structural frameworks in most of these studies also proved inadequate to anticipate and explain the developmental success of the East Asian NICs. To be fair, there have been several waves of dependency and world systems theory, some of which adopted more flexible frameworks that embrace possibilities of transition towards the core of the global system for NICs.²⁶ Yet, this does not change the fact that these approaches remained in the margins of critical development theory in general, and dependency-world system approaches in particular.

Taking advantage of the need for a comprehensive development paradigm and overwhelming support of Western governments and international financial institutions, the neo-liberal perspective managed to become the dominant view in academic circles, as well as national and global governance mechanisms in a strikingly short period of time. As the new development orthodoxy, neo-liberalism proved quite radical and revisionist with respect to its diagnoses on main development problems and proposed solutions consistently emphasizing the primacy of economic growth among macro-economic objectives at the expense of social-distributional priorities. In policy terms, the neo-liberal credo singled out pervasive and excessive government intervention in economic processes as the fundamental reason of sluggish growth performance in both the developed and the developing worlds. In relation to that, inflated public sectors, market-distorting economic controls and overemphasis on capital formation were blamed as the principal impediments to development. The neo-liberal conception of market efficiency was intimately linked to a negative view of state activism in the economic realm; so much so that governments were invariably seen as a major part of the problem due to their inefficient, corrupt and parasitic structures.²⁷ The universal policy proposal which followed this rather distrustful conception of political authority was constructing systematic programs to decrease state involvement in the economic realm through privatization, limited public spending, elimi-

26 (Evans, 1979; Henderson 1989; Gereffi 1990, 1992; Ünay 2003).

27 (Bauer, 1984, 27).

nation of controls on exchange and interest rates; while simultaneously strengthening market forces through deregulation and liberalization. In view of the projected costs of economic interventionism such as rent-seeking and price distortions versus market imperfections like imperfect competition, monopolies, poor infrastructure, the neo-liberal paradigm implicated that in settling matters of resource allocation imperfect markets were preferable to imperfect states.²⁸

Politically, on the other hand, the ascendancy of neo-liberalism paved the way for a process through which the traditional conception of the state as the 'guardian of public interest' was systematically undermined. The main contention of neo-liberals in this regard, which was directly transferred from economics to politics as a universally valid proposition, concerned the idea that self-seeking motives of individuals were aimed at maximizing self-interest and would not lead to socially desirable outcomes. Accordingly, various forms of neo-liberal political economy characterized the state as an organization tightly controlled by interest groups, politico-bureaucratic factions and distributional coalitions that utilize it to their particularistic advantage, with detrimental outcomes for the wider society. Thus, standard policy recommendations of international financial and development institutions carrying a neo-liberal overtone pushed liberalization and deregulation of product and factor markets forward with the summary objective of 'getting prices right',²⁹ a phrase meant to symbolize revitalization of rational market forces against politically motivated resource allocation.

In its essence, the neo-liberal political economy was inherently based on a deliberate normative acceptance and idealization of Anglo-Saxon economic institutions and modes of regulation characterized by an arm's length relationship among contracting partners as its main point of reference, despite the existence of diversity among various capitalist models and frameworks recognized by comparative studies in development and political economy.³⁰ The policy implication of this normative preference was the production of 'politically correct' and technically sophisticated policy recommendation packages in the light of the globally articulated neo-liberal paradigm. Therefore, Leys³¹ is

28 (Lal, 1983; Little, 1982; Bauer, 1981).

29 (Chang, 1994).

30 (Albert, 1994; Berger and Dore, 1996; Crouch and Streek, 1997; Katzenstein, 1985; Zysman, 1983; Coates, 2000).

31 (Leys, 1996, 19).

certainly right in emphasizing that the fundamental reason underlying the dominance of neo-liberalism in mainstream development theory was essentially material, rather than ideal. It also needs to be stressed that the main source of attraction for the neo-liberal view concerned the exceptional ability of its missionaries to construct a flexible conceptual framework designed to justify and legitimize ongoing transformations in the structure and the governance of global economy, reinforced by the explicit support of major industrialized states, MNCs, international financial institutions and socio-economic forces whose values and goals have been systematically articulated in the process.

In this context, the historical prelude to the ascendancy of neo-liberalism was marked by a series of profound developments in the global political economy including the collapse of the original Bretton Woods system and the fixed exchange rate mechanism, ensuing international oil-shocks and crises of dirigisme, all of which prompted a profound questioning of the relative weight of states and markets in generating development. The preponderance of mainstream Anglo-Saxon academics and international financial and development agencies in shaping the global public opinion, in turn, ensured the speedy consolidation of this perspective as the rationale-providing framework of economic activity. Embedded in a systemic effort to revitalize industrialized economies and reshape the regulatory framework of the global political economy, the neo-liberal paradigm progressively nourished a mystified and linear conception of globalization and effectively reversed the policy priorities of post-war political economy:

State-managed stabilization policies to prevent economic recession or depression were replaced by internationally managed policies of restructuring under the aegis of the IMF and the World Bank; redistributive taxation aimed at greater income equality was abandoned in favor of fiscal reform that rewards entrepreneurship and accentuates real inequality; all kinds of price regulations have been dropped; public control over financial and labor markets were systematically minimized and social security legislation has been restructured to promote rather than balance market forces.³²

32 (Schumpeter, 1970, 415).

The Origins of the Comparative Institutional Perspective and the 'Developmental State'

Although there had been an institutional stream running parallel to classical liberal thinking on economic development at least since the times of Friedrich List and Alexander Hamilton in the 19th century, the comparative institutional tradition was provided with some of the most original and systematic early insights concerning the interface between political authority and economic development by Karl Polanyi. In the critically-acclaimed *The Great Transformation*,³³ Polanyi challenged the fundamental neoclassical assumption that societies are best governed by market rules along with the principles of supply and demand by arguing that the market economy represents an instituted process rather than a spontaneous natural order. He went on to argue that the establishment of a self-regulating market economy was historically preceded by continuous, centrally organized and controlled state intervention in institution-building and the provision of a stable socio-economic environment.

The Weberian conception of the state provided a useful theoretical adjunct to Polanyi's questioning of the 'market society' by highlighting the vital importance of institutional factors with special reference to the peculiar connection between capitalism and bureaucracy. Encapsulated in the statement "capitalism and bureaucracy have found each other and belong intimately together"³⁴, the core insight to be incorporated into the comparative institutional perspective concerned the idea that a state's distinctive ability to support markets and capital accumulation fundamentally derives from the administrative capacity and effectiveness of its endogenous apparatus in prioritizing developmental goals. Although the respective contribution of the original Weberian framework was limited due to its insufficient emphasis on overall transformative effectiveness compared to the necessity of a rational and meritocratic bureaucracy, this weakness was alleviated by a variety of 'neo-Weberian' formulations in development studies and comparative political economy leading to the galvanization of an alternative comparative institutional conceptual framework. The novelty of the models and formulations employed in in-depth studies into development trajectories of various NICs concerned the conception of the state as a purposive form of social organization capable of setting

33 (1944).

34 (Weber, 1968, 1395).

and systematically pursuing specific socio-economic goals in cooperation with key social forces.

Currently, the bulk of the comparative institutional literature makes implicit or explicit references to this conception of the state as a political actor which could form coalitions, engage with key socio-political groupings, mobilize scattered social energies and reduce perceived risks of structural transformation to realize vital developmental goals. Prominent development economists of the post-war era such as Hirschman and Gerschenkron applied this conception to strategic sectoral policies, with particular emphasis on industrial finance. Hirschman³⁵, for instance, maintained that the missing ingredients of industrial transformation in 'late late' developing countries were the perception of investment opportunities and their effective transformation into investments, rather than the actual scarcity of capital. He purported that the state was perfectly placed to provide private entrepreneurs with 'disequilibrating' incentives that could alter market balances and encourage induced decision-making in line with long-term developmental objectives.

Gerschenkron³⁶, on the other hand, formulated an elaborate framework of late industrialization which addressed the critical role of strategically coordinated industrial finance to facilitate the construction of modern production technologies. In view of intense international competition and inability of local entrepreneurs to raise funds for massive projects required for industrial upgrading in the developing world, he propounded a policy framework in which the state would act as a strategic 'investment banker' by providing incentives and financial support for key projects, and monitor their repercussions for wider industrial transformation. The critical decade of the 1960s also witnessed Shonfield's seminal analysis into 'modern capitalism'³⁷ and Barrington Moore's magisterial comparative analysis which contrasts historical trajectories leading to democracy and dictatorship in a developmental context³⁸, which firmly established the groundwork for comparative institutional analysis as a powerful analytical tradition.

On the basis of these solid foundations, there was an extensive revitalization of comparative institutional works from the late 1970s,

35 (1958).

36 (1962).

37 (1965).

38 (1966).

which remained largely unnoticed in the shadow of the contemporaneous and more spectacular upsurge of neo-liberalism. Theoretically informed analyses initially focused on historical experiences of advanced capitalist countries, and expanded gradually to the study of NICs, creating a sizeable literature of comparative political economy in the process. To illustrate, a collection edited by Katzenstein on the foreign economic policies of advanced industrial states³⁹ marked the start of a burst of historical and institutional studies which focused in particular on industrial policy and addressed the links between financial and industrial policy⁴⁰, the corporatist variant⁴¹, the comparative political economy of small European states⁴², and comparative responses to international economic crises⁴³.

In this context, the first prominent ideal type from a comparative institutional standpoint which later constituted one of the initial precursors to subsequent formulations such as the 'competition state' was the notion of the 'developmental state' emanating from the writings of Johnson on Japanese industrialization⁴⁴ and Zysman on the politics of economic policy making in France⁴⁵. Following these path-breaking works, a substantial interdisciplinary literature sought to shed light on specific country experiences with industrial-technological transformation, as well as associated socio-political and institutional compacts. Meanwhile, striking economic prowess of East Asian NICs associated with proactive political apparatuses created additional empirical support for the conception of a 'strong' state that could stimulate market-oriented growth, capital accumulation, development and competitiveness, inspiring analysts rooted in political science, economics, and development studies to try and formulate conceptual models compatible with productive state activism.

The original ideal type of the 'developmental state' signified a particular group of states which derived their political legitimacy from the realization of long-term national economic enhancement, in stark contrast to the conventional conception of in the Anglo-Saxon world summarized as creating framework conditions for private entrepre-

39 (1978).

40 (Zysman, 1983).

41 (Berger, 1981; Katzenstein, 1984).

42 (Katzenstein, 1985).

43 (Gourevitch, 1986).

44 (1982).

45 (1983).

neurial activity. Rejecting their preconceived positions in the 'global pecking order' and a static conception of comparative advantage, these states were described as political machines striving to create 'competitive advantages' in a range of strategic sectors to attain improved international competitiveness. The depicted politico-economic compact was dubbed 'plan-rational capitalism' by Johnson⁴⁶ in which private ownership was intertwined with administrative guidance, as opposed to 'plan-irrationalism' associated with state socialism and 'market-rationalism' characterizing laissez faire forms of economic liberalism.

The conceptual formula largely drawn in the light of the Japanese development experience and the specific developmental impact of MITI (Ministry of International Trade and Industry) included four main elements: an exclusive bureaucratic 'elite core' capable of designing and implementing market-conforming methods of economic intervention to manage strategic policy areas; a stable and enabling political framework that allows delegation of policy initiative to this bureaucratic core and restrains the legislative and judicial branches to safety valve functions; effective deployment of market-augmenting intervention methods in conjunction with 'administrative guidance'; and presence of a pivotal bureaucratic organization entrusted with coordinating long-term developmental strategy and determining key priorities in resource allocation.⁴⁷

Johnson's commendable effort in systematizing the constitutive elements of the 'politico-bureaucratic management of industrialization' in East Asia through an effective ideal type made a considerable contribution to the flourishing of comparative institutional analyses in the following period. In this vein, crucial works such as *Asia's Next Giant* by Amsden⁴⁸, *Governing the Market by Wade*⁴⁹, and *Race to the Swift* by Woo⁵⁰ invariably investigated the rationale and execution of development-oriented policies by state agencies in various settings. These, and similar comprehensive studies, undoubtedly contributed to a more comprehensive understanding of state-society relations in the context of economic development; yet there remained crucial flaws in the emerging analytical framework, mainly stemming from the tendency

46 (1982).

47 (Johnson 1982, 314-322).

48 (1989).

49 (1990).

50 (1991).

to generalize from successful cases of transformation with a disregard for problems of organizational decay and adaptation.

To illustrate, the adoption of the Weberian notion of an idealized bureaucracy in the form of socially isolated technocratic teams pursuing self-evident national interest created an analytical vacuum as to the societal roots of the development process. Likewise, theoretical models originating from the developmental state literature has remained silent on the critical issue of 'intra-national' political, social and economic conflict. The respective ability of key socio-economic groups to form coalitions and influence the decision making process were also relatively unexamined, as were resulting changes in the autonomy and capacity of the state apparatus to oversee industrial transformation.⁵¹ Perhaps more importantly, its apolitical underpinnings rendered the ideal type of the 'developmental state' vulnerable against potential exploitation to justify bureaucratic authoritarianism and anti-representational politics. Conceivably, it was unrealistic to expect a high regard for political representation, public accountability, social pluralism, egalitarian distribution and regional diversity in authoritarian projects for structural transformation. In relation to that, excessive levels of bureaucratic autonomy could easily decay into bureaucratic authoritarianism where institutionalized mechanisms for democratic checks and balances were weak or absent.

From the vantage point of domestic-international interactions, 'developmental state' theorizing placed insufficient emphasis on the impact of international political economy on national strategies for competitiveness and socio-economic development. By and large, empirical justification for general policy prescriptions has been deduced from domestic policy areas such as strategic industrial policy, budgetary incentives, technology policy, infrastructure development, labor regulation and attracting foreign direct investment. Comparatively less attention was drawn to profound impact of geo-strategic alignments and international security concerns, competition between hegemonic and aspiring powers, shifting regional balances of power, transnational rules and regulations pertaining to trade and investment, as well as long-term strategies of MNCs, multilateral organizations and transnational NGOs.

51 (Pempel, 1999).

Yet it is crystal clear that changing patterns of interaction with hegemonic powers that structure the global context of economic relations as well as the geo-political security framework might exert a profound influence on any developmental project at the intersection of foreign policy, military security and political economy. The success or failure of developmental-transformative projects is determined at the cross-section of domestic factors (interest-based coalitions, legal-institutional framework, nature of the incumbent regime and dominant political culture) and specific modes of integration with international political economy and regional-global security structures. Development strategies ought to be chosen within the dynamic parameters of global political economy, as well as regional and international balances of power; a fact which needs to be taken into account by conceptual formulations designed to explain developmental effectiveness.

Prospective gains from participation in the 'new competitive game' in global trade, finance and production are not absolute, but relative in relation to initial conditions, endogenous strengths and modes of interconnectedness enjoyed vis-à-vis regional and global powers.⁵² Thus, comparative studies in political economy and development must strive to construct dynamic and flexible conceptual models that could go beyond simplistic recommendations aimed at recreating successful experiments through a transfer of 'tested and approved' strategies. As far as the comparative institutional approach is concerned, there is an apparent need to supplement the critical insights of the 'developmental state' model to generate more inclusive frameworks suited to addressing the multifaceted requirements and implications of transformative state activism within the changing context of international competitiveness. The following section analyses some of the contemporary comparative institutional models that attempt to portray a holistic picture regarding the potential developmental contribution of market-augmenting state involvement over the course of structural transformation.

Contemporary Variants of Comparative Institutional Analysis

The modern representations of the contemporary comparative institutional approach are invariably characterized by their courageous incorporation of critical insights from politics, economics, history and sociology to shed light on specific aspects of development trajectories

52 (Stopford and Strange, 1991).

that industrialized and newly industrializing countries have been following. Differences in overwhelming conceptual configuration and main points of reference notwithstanding, the common thread linking the recent genre of comparative institutional analysis concerns the vital importance attached to the endogenous institutional capacity of the state to orchestrate processes of socio-economic development and structural change, and distinctive abilities of key policy makers in the crucial issue areas of consensus-building, conflict resolution and generation of public-private/state-society synergies to facilitate the realization of prioritized developmental objectives.

In this context, a ground shift is evident in the mainstream comparative institutional analysis from quasi-authoritarian models to more participatory and inclusive formulations that stress the potential contribution of harmonious and synergetic developmental compacts. Recent conceptual models highly regard the respective ability of public agencies to engage with social groupings, stimulate participative policy formation and mobilize societal cooperation. Accordingly, a more participatory policy process is not seen as a sign of diminishing transformative state capacity or capture by dominant interest groups, so long as public-private interactions are kept within institutional parameters and properly governed in conjunction with long-term objectives.

As a representative illustration, the model of 'embedded autonomy' formulated by Evans⁵³ attempts to intertwine socio-political receptiveness with developmental efficacy by proposing a mixture of relative bureaucratic insulation with intense immersion of political authority in the surrounding social structure. The embedding of political authority within the social fabric through an intense network of democratic and participatory policy mechanisms is deemed necessary to ensure effective translation of relative autonomy to positive implementation capacity, while maintaining some degree of autonomy vis-à-vis powerful interest groups protects the cohesiveness of administrative apparatus by preventing piecemeal capture. The projected result is a well-balanced compact of the state, private sector and civil society in which the mobilizing power of the political authority reaches deep into the heart of social forces. This ensures that legitimate socio-economic demands are systematically incorporated into the overall developmental strategy without jeopardizing long-term objectives and integrity of the organizational framework.

53 (1995, 1997, 1998).

The 'governed interdependence' model propounded by Weiss⁵⁴ represents another elaborate example originating from modern comparative institutional theorizing. Regarding state-society collaboration in the context of development, this model concentrates on the significance of institutionalized channels of communication between public and private actors, and proposes a negotiated reciprocal relationship in which both sides remain sufficiently strong by maintaining some degree of autonomy. The overall policy framework underpinning this reciprocal relationship is carefully governed by the state through the provision of legal-institutional infrastructure and broader strategic influence aimed at long-term structural transformation. This model depicts a state form which is highly capable and well-insulated from particularistic pressures, which is accompanied by an internally well-organized private sector and civil society connected to main decision making channels through robust and institutionalized negotiating channels.

Among subsequent contributions to the comparative institutional perspective which reflect the contemporary vigor of the approach, a crucial collection edited by Woo-Cumings on the contemporary manifestations and articulations of the 'developmental state' in different geographical contexts and policy areas⁵⁵; the authoritative account of Coates on diverse models of capitalism and associated socio-political structures⁵⁶; the comparative historical institutional work of Chang on the tightly regulated trajectory of industrialization in the Anglo-Saxon world and contradictory policy impositions to the NICs⁵⁷; and Amsden's analysis on the responses of late industrializing economies to globalization⁵⁸ are truly outstanding. The respective merits and contributions of these informative works notwithstanding, the contemporary genre of comparative institutional analysis has not been completely successful in constructing a straightforward, widely applicable and inclusive analytical model that could explain political underpinnings of developmental effectiveness under the conditions of new international competition. Therefore, the final part of the paper is devoted to our contribution to the literature through a novel conceptual formulation, the 'strategic-effective state'. This new ideal type engages

54 (1995; 1998; 2003).

55 (1999).

56 (2000).

57 (2002).

58 (2003).

critically with the main premises of neo-liberalism and incorporates key insights from classical and contemporary variants of comparative institutional analysis in order to produce a viable explanatory framework regarding political determinants of structural transformation and socio-economic development.

Epilogue:

Juxtaposing Competitiveness With Social Justice: the 'Strategic-effective State'

The undisputed and increasingly entrenched prominence of the neo-liberal paradigm in global academic and policy circles and the difficulty of even contemplating, let alone seriously articulating, the possibility of an alternative ideational and policy-oriented perspective to socio-economic policy making is evident. Yet, despite the perseverance of an inhospitable attitude in prevalent intellectual and policy platforms towards non-conformist proposals, the substantial contribution of comparative institutional writings in recent years to explanations of socio-political and institutional foundations of development has already been emphasized.

With a caution for reductionist and oversimplifying generalizations that do not take context-specific socio-cultural, economic and political conditions into account; the proposed framework encapsulated by the notion of the 'strategic-effective state' assumes a political apparatus whose main responsibilities are defined considerably wider than assumed by the neo-liberal conception of correcting market failures and providing the legal-regulatory infrastructure. In a nutshell, the notion of the 'strategic-effective state' denotes a state form which prioritizes the goals of economic development and increased competitiveness in the global economy with a long-term and strategic vision; engages in intensive coalition-building and conflict resolution in a politically sensitive and inclusive manner; appreciates fundamental democratic values such as representative government, transparency and accountability; strives to maintain social-distributive justice despite the ravages of international integration; and underwrites a strategically-regulated but unrepressed economic framework.

The foremost requirement of making this ideal type operational in diverse national settings concerns a critical awareness on the part of key policy makers that by temporarily targeting specific sectors in conjunction with dynamic global trends, supporting the development

of more flexible production and human management systems and assuming certain costs of industrial-technological upgrading, they could modify the pace, extent and quality of structural transformation and socio-economic development. The new framework draws on some of the widely accepted propositions of the comparative institutional tradition such as Hirschman's definition of economic development as discovering and mobilizing hidden, scattered, or badly utilized resources rather than finding optimal combinations for given resources.⁵⁹ It is postulated that, despite fundamental shifts in global trade, production and finance, there is still some - albeit contracted - room for state agencies to 'lead the market' (Wade 1990) and stimulate structural change through strategic, selective and innovative policy involvement aimed at unveiling hidden or scattered resources and alleviating social dislocation.

In this context, a systematic and carefully crafted industrial-technology policy, encouraging mergers and corporate restructuring, promoting research and development in high value-added industries, investing in high-quality education, developing new forms of infrastructure, promoting public-private partnerships and encouraging the inflow of productive foreign investment to boost sectoral learning could be various elements of a developmental compact aimed at generating competitive advantage. Externally, transformative policies necessitate intensive 'triangular diplomacy' (Stopford and Strange 1991) with other states and firms to increase relative share in world markets, to be accompanied by a proactive and multidimensional foreign policy in line with prevailing regional and global circumstances.

The model of the 'strategic-effective state' reflects a holistic understanding of the 'domestic' and the 'international' by acknowledging the constant influence exerted by interstate diplomacy, public/private economic relations, and regional/global power rivalries on the progress of domestic development strategies. The dynamic conceptual model recognizes that new opportunities and challenges impacting on prospects of competitiveness could emerge as a result of a plethora of factors. These include, *inter alia*, institutional reconstruction in mechanisms of global governance; technological advancements and integration of new markets into global networks; systemic shifts in inter-state relations, geo-strategic alignments and international security concerns; multifaceted competition between hegemonic and aspiring powers;

59 (Hirschmann, 1958).

as well as shifting strategies of MNCs, multilateral organizations and non-governmental organizations (NGOs). The model proposes that the capacity of key policymakers to thoroughly analyze these changes and develop effective responses through public-private collaboration requires the adoption of a 'comprehensive strategic perspective' and accompanying institutional architecture designed to operationalize national or sectoral action plans which can rapidly translate policy decisions into concrete outcomes.

Despite the exceptional importance attached to international competitiveness, the ideal type of the 'strategic-effective state' represents a categorically different entity from the 'competition state', and does not fit into the typology drawn by Cerny (2000). It does not stand for an Anglo-Saxon type neo-liberal state characterized by an arm's length relationship between the state and the private sector, a decentralized patchwork bureaucracy, a normative commitment for privatization and deregulation, and marginal attention to social-distributive justice. It is also different from the neo-corporatist European welfare state which tends to sacrifice competitiveness for the sake of preserving established social relations and gets imprisoned by conservative sclerosis.

Finally, it is also different than the 'developmental state' mainly as a result of its outright rejection of a socially disembedded and apolitical administrative architecture. Even though the model requires that the political apparatus be equipped with adequate levels of policy autonomy and capacity to realize its transformative objectives, a substantial transfer of policy initiative from democratically elected actors to an autonomous technocracy leading to situations where 'politicians reign, but bureaucrats rule' (Johnson, 1982) is not appreciated. Conversely, one of the essential elements of the new conceptual framework concerns the idea that development is inescapably a political process, and therefore any systematic attempt at socio-economic transformation must be incorporated into a compatible political movement. The implication, in a representative-democratic environment, is that the societal foundations of any transformative compact must be unequivocally embraced by a political movement capable of cajoling a comprehensive coalition around the required policies, and be fully accountable for their consequences.

The realistic possibility of national conflict among entrenched socio-economic interests during the formative phase of the transformative compact is also conceded which might require innovative ways of consensus building in a democratic environment. These would involve forging elite-level alliances and coalitions to mitigate profound reactions from strong interest groups such as industrial-commercial bourgeoisie and civil-military bureaucracy, while engaging in a participatory deliberation process to institute a wide alliance among broader social sectors around a compact of long-term growth and equitable development. Meanwhile, the main source of political legitimacy for the pivotal bureaucratic agencies entrusted with strategic policy implementation will derive from the clear and institutionalized backing of the incumbent political movement.

Instead of the dated conception of bureaucratic agents as socially disembedded technocrats pursuing a vaguely defined national interest, the 'strategic-effective state' model proscribes a form of 'embedded autonomy' (Evans, 1995) in which political authority is deeply embedded within the social fabric through participatory processes which ensure that the underlying needs of the majority of the society are met in the context of the development strategy. The model also commends the formation of institutionalized channels of communication between state agencies and societal groups to galvanize relations of governed interdependence (Weiss, 1998) and facilitate consensus building and conflict resolution during policy design and implementation.

In a nutshell, the proposed conceptual formulation of the 'strategic-effective state' depicts a state form designed to overcome the profound dilemma of the NICs between international competitiveness and social justice through the deployment of strategic, and diffused forms of market-augmenting interventionism and preservation of political representation, accountability, pluralism, and social-distributive justice. The primary building block of the depicted compact is a 'comprehensive strategic perspective' on the part of the key policy makers to analyze dynamic developments in the world economy, foreign policy and security structures to devise effective responses through public-private collaboration. Elite-level and society-wide processes of coalition building and conflict resolution are crucial to elicit the support of central socio-economic interests for the projected transformative compact. Finally, a relatively autonomous, highly effective and closely monitored bureaucratic core coordinates the implementation of long-term development strategy to ensure inter-sectoral compatibility and

perseverance over conjunctural crises. Such a politico-administrative compact could solve fundamental paradoxes between international competitiveness and social-distributional justice by mobilizing public private synergies for developmental purposes and make a substantial contribution to efforts of various NICs scattered around the globe aimed at comprehensive structural transformation and socio-economic development.

BIBLIOGRAPHY

- Albert, M. (1994) *Capitalism Against Capitalism*, London: Whurr.
- Albrow, M. (1996) *The Global Age*, Cambridge: Polity.
- Amsden, A. H. (1989) *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, Oxford: Oxford University Press.
- (2003) *The Rise of the Rest: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Appelbaum, R. P. and Henderson, J. (1992) "Situating the State in the East Asian Development Process", in Appelbaum and Henderson (eds.) *States and Development in the Asian Pacific Rim*, London: Sage, 1-26.
- Bauer, P. T. (1981) *Equality, the Third World and Economic Delusion*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- (1984) "Remembrance of Studies Past: Retracing First Steps", in Meier, G. and
- Seers, D. (eds.) *Pioneers in Development*, Oxford: Oxford University Press, 131-158.
- Berger, S. (1981) (ed.) *Organizing Interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, S. and Dore, R. (1996) *Global Capitalism and National Diversity*, Cambridge: MIT Press.
- Boyer, R. and Drache, D. (eds.) *States Against Markets*, London: Routledge.
- Braudel, F. (1967) *Civilisation Matérielle et Capitalisme, XV-XVII siècles*, Paris, Armand: Colin.
- Camilleri J. A. and Falk, J. (1992) *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*, Hants: Edward Elgar.
- Cammack, P. (1994) "Political Development Theory and the Development of Democracy", *Democratization*, 1 (3), 353-74.
- (1997) *Capitalism and Democracy in the Third World*, London: Leicester University Press.

- Castells, M. (1992) "Four Asian Tigers with a Dragon Head: A Comparative Analysis of the State, Economy, and Society in the Asian Pacific Rim", in Appelbaum, R. P. and Henderson, J. (eds.) *States and Development in the Asian Pacific Rim*, London: Sage, 33-70.
- (2002) "The Global Economy", in Held, D. and McGrew, A. (eds) *The Global Transformations Reader*, Cambridge: Polity, 251-259.
- Cerny, P.G. (1990) *The Changing Architecture of Politics: Structure, Agency, and the Future of the State*, London: Sage.
- (1994) "The Infrastructure of the Infrastructure? Toward 'Embedded Financial Orthodoxy' in the International Political Economy", in Palan, R. and Gills, B. (eds.) *Transcending the State-Global Divide: A Neo-Structuralist Agenda in International Relations*, Boulder: Lynne Rienner, 185-212.
- (2000) "Political Globalization and the Competition State", in Stubbs, R. and Underhill, G. R. (eds.) *Political Economy and the Changing Global Order*, Oxford: Oxford University Press, 300-310.
- Chang H. J. (1994) *The Political Economy of Industrial Policy*, London: Macmillan.
- (2002) *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, London: Anthem.
- Chase-Dunne, C. (1994) "Technology and the Logic of the World Systems", in Palan, R. and Gills, B. (eds.) *Transcending the State-Global Divide: A Neo-Structuralist Agenda in International Relations*, Boulder: Lynne Rienner, 98-137.
- Chenery, H. B. (1974) *Redistribution with Growth*, Oxford: Oxford University Press.
- Coates, D. (2000) *Models of Capitalism: Growth and Stability in the Modern Era*, London: Routledge.
- Colclough, C. and Manor, J. (2000) *States or Markets: Neoliberalism and the Development Policy Debate*, Oxford: Clarendon.
- Cox, R. (2000) "Political Economy and World Order: Problems of Power and Knowledge at the Turn of the Millennium", in Stubbs, R. and Underhill, G. R. (eds.) *Political Economy and the Changing Global Order*, Oxford: Oxford University Press, 25-380.

- Crouch, C. and Streek, W. (1997) *Political Economy of Modern Capitalism*, London: Sage.
- Dicken, P. (2002) "A New Geo-economy", in Held, D. and McGrew, A. (eds.) *The Global Transformations Reader*, Cambridge: Polity, 249-251.
- Evans, P. (1979) *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- (1995) *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- (1997) "The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization", *World Politics*, 1 (50), 62-87.
- Gereffi, G. (1990) *Manufacturing Miracles: Paths of Industrialization in Latin America and East Asia*, Princeton, N.J: Princeton University Press.
- (1992) "New Realities of Industrial Development in East Asia and Latin America: Global, Regional and National Trends", in Appelbaum and Henderson (eds.) *States and Development in the Asian Pacific Rim*, London: Sage, 85-113.
- Gerschenkron, A. (1962) *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity.
- (1996) "Globalization: A Keynote Address", *UNRISD News*, v: 15.
- Gilpin, R. (1987) *The Political Economy of International Relations*, Princeton: Princeton University Press.
- Gourevitch, P.A. (1986) *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises*, Ithaca; London: Cornell University Press.
- Guehenno, J. M. (1995) *The End of the Nation State*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Held, D. et al. (1999) *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity.

- Henderson, J. (1989) *The Globalization of High Technology Production: Society, Space and Semiconductors in the Restructuring of the Modern World*, London: Routledge.
- Hirschman, A. (1958) *The Strategy of Economic Development*, New Haven: Yale University Press.
- Hirst, P. and Thompson, G. (1996) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Polity.
- Horsman, M. and Marshall, A. (1994) *After the Nation State: Citizens, Tribalism and the New World Disorder*, Harper Collins.
- Huntington, S. (1968) *Political Order in Changing Societies*, New Haven: Yale University Press.
- Jackson, R. H. and James, A. (1994) *States in a Changing World*, Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, C. (1982) *MITI and The Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-75*, Stanford: Stanford University Press.
- Katzenstein, P. (ed) (1978) *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States*, Madison; London: University of Wisconsin Press.
- (1984) *Corporatism and Change: Austria, Switzerland and the Politics of Industry*, Ithaca; London: Cornell University Press.
- (1985) *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*, Ithaca; London: Cornell University Press.
- Killick, T. (1991) *A Reaction Too Far*, London: Overseas Development Institute.
- Krasner, S. (1995) "Compromising Westphalia", *International Security*, 20 (3), 115-151.
- Lal, D. (1983) *The Poverty of Development Economics*, London: Institute of Economic Affairs.
- Leys, C. (1996) *The Rise and Fall of Development Theory*, Oxford: James Currey.
- Little, I. M. D. (1982) *Economic Development: Theory, Policy and International Relations*, New York: Basic Books.

- Manor, J. (2000) "Politics and the Neo-Liberals", in Colclough, C. and Manor, J. (eds.) *States or Markets? Neo-Liberalism and the Development Policy Debate*, Oxford: Clarendon Press, 326-351.
- Moore, B. (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making*, London: Allen Lane.
- Myrdal, G. (1957) *Economic Theory and the Underdeveloped Regions*, London: Duckworth.
- Ohmae, K. (1995) *The End of the Nation State*, New York: Free Press.
- Pempel, T. J. (1999) "The Developmental Regime in a Changing World Economy", in Woo-Cumings, M. (ed.) *The Developmental State*, Ithaca: Cornell University Press, 137-182.
- Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York: Beacon Press.
- Porter, M. (1986) *Competition in Global Industries*, Cambridge, MA: Harvard Business School Press.
- Prebisch, R. (1950) *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, New York: United Nations.
- Preston, P.W. (1982) *Theories of Development*, London: Routledge.
- (2000) *Development Theory: An Introduction*, Oxford: Blackwell.
- Pye, L. and Verba, S. (eds.) (1965) *Political Culture and Political Development*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Reich, R. (1991) *The Work of Nations: Preparing Ourselves for the Twenty-First Century Capitalism*, New York: Vintage Books.
- Rosenau, J. (1990) *Turbulence in World Politics*, Brighton: Harvester Wheatsheaf.
- Rosenstein-Rodan, P. (1943) "Problems of Industrialization in Eastern and South-Eastern Europe", *Economic Journal*, 53, 33-61.
- Ruggie, J. G. (1982) "International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Post-war Economic Order", *International Organization*, 36, 47-68.
- (1993) "Territoriality and Beyond", *International Organization*, 41, 88-110.
- Ruigrok, W. and Tulder, R (1995) *The Logic of International Restructuring*, London: Routledge.

- Scholte, J. A. (1993) *International Relations of Social Change*, Buckingham: Open University Press.
- (2000) *Globalization: A Critical Introduction*, Basingstoke: Palgrave.
- Schumpeter, J. A. (1970) *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin.
- Shonfield, A. (1965) *Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power*, London: Oxford University Press-Royal Institute.
- Singer, H. (1950) "Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries", *American Economic Review*, 40, 473-85.
- Stopford, J. and Strange, S. (1991) *Rival States, Rival Firms: Competition for World Market Shares*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Strange, S. (1995) "The Defective State", *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts*, 124 (2), 56-71.
- (1996) *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tinbergen, J. (1958) *The Design of Development*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Toye, J. (1987) *Dilemmas of Development*, Oxford: Blackwell.
- Ünay, S. (2003) "Exploring Turkey's Trajectory Towards Global Capitalism: On the Golden Road to Prosperity, or the Tightrope to Semi-Peripheral Incorporation?", in Köhler, G. and Chaves, E. J. (eds.) *Globalization: Critical Perspectives*, New York: Nova Science Publishers, 295-315.
- Verba, S. (1965) (ed.) *Political Culture and Political Development*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Wade, R. (1990) *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World System*, New York: Academic Press.

- Weber, M. (1968) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Weiss, L. (1998) *The Myth of the Powerless State: Governing the Economy in a Global Era*, Cambridge: Polity.
- (2003) *States in the Global Economy: Bringing Domestic Institutions Back In*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Weiss, L. and Hobson, J. (1995) *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis*, Cambridge: Polity.
- Woo, M. (1991) *Race to the Swift: State and Finance in Korean Industrialization*, New York: Columbia University Press.
- (Cumings) (ed.) (1999) *The Developmental State*, Ithaca: Cornell University Press.
- Wriston, W. (1992) *The Twilight of Sovereignty*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Zysman, J. (1983) *Governments, Markets and Growth: Financial Systems and the Politics of Industrial Change*, Oxford: Martin Robertson.

The Caspian Status Problem: *An Issue Undermining Azerbaijan's Security Strategy*

Yrd. Doç. Dr. Güner ÖZKAN*

Abstract

Caspian region has been subject of intensive security and economic debates in geopolitical terms since the dissolution of the Soviet Union due to its vast oil and natural gas reserves. The economic and security interests of the littoral states have formed a complex set of security interaction in the Caspian around the arguments of who is going to take how much from the oil and gas resources and to control over the existing and future export pipelines. As the Caspian has not an open exit to the high seas, Azerbaijan depends on neighbouring countries for its oil and gas exports, which has widened the definition of region and security in the region. This study aims to explore to what extent and in what ways Azerbaijan's energy-based security strategy have been influenced by the status problem of the Caspian. It argues that the status problem of the Caspian has remained unresolved since the early 1990s not because of the lack of international and bilateral rules and accords applicable to the resolution of the dispute, but because of varying geopolitical preferences of the riparian states. This five-part study first begins delving into the Caspian status problem from historical and legal point of views. Second part tries to identify the link between the step-up of the discussions and policy applications to the status problem of the Caspian and 'the Contract of the Century'. Third part's main focus is to be on the Russian-Kazakh accord of 1998 to divide the Caspian. Fourth part seeks to examine the Azerbaijani-Russian accord to divide the Caspian. Final part explores the security implications of the status problem for Azerbaijan within two separate sections of the Russian impact, and the Turkmen and Iranian challenges on the security of Azerbaijan

* Lecturer at Muğla University at the Department of International Relations

Introduction

Caspian¹ has been subject of intensive security and economic debates in geopolitical terms since the dissolution of the Soviet Union in 1991. Region's huge oil and natural gas reserves, of which up to 40 billion barrels of oil is proven, and their transportation to international markets have sat at the centre of all related discussions. The economic and security interests of the littoral states (Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, Russia and Iran) have formed a complex set of security interplay in the Caspian region around the arguments of who is going to take how much from the natural resources and to control over the existing and future export pipelines in the region. Since the Caspian has not an open outlet to the high seas, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan have to rely on neighbouring countries for their oil and gas exports. Therefore, the need to use one or more neighbouring states for energy pipelines from the region to high seas broadens the definition of region in economic and security terms for the Caspian with the inclusion of Georgia, Armenia, Turkey, Uzbekistan and Afghanistan.

Diverging views of the riparian states on the status issue have caused two interlocked security issues for Azerbaijan. First is that Azerbaijan is unable to define the territorial boundaries of the country. Such fluidity on border delimitation seems to have provided any other states with a free hand to sail its naval forces in any part of the Caspian. In this military matter, Russia and Iran, the two most powerful states in terms of naval forces in the Caspian, have enjoyed their privileged position by using either their military might or show of force against Azerbaijan and other coastal states. In this bellicose environment, Azerbaijan has had to postpone various oil development projects signed with the western oil companies in the disputed waters of the Caspian. The absence of new works for oil exploration means less or no additional oil and gas production for Azerbaijan and the energy companies working in the country. Accordingly, undetermined status of the Caspian is of great significance for full and safe exploitation of existing and possible future on and offshore energy resources of Azerbaijan.

1 Caspian is the biggest inland water body on Earth, covering an area of 370, 000 square km, with about 6, 500 km of coastline, of which 2, 000 km belong to Kazakhstan, 1, 700 km to Turkmenistan, 1, 100 km to Russia, 900 km to Iran and 800 km to Azerbaijan. The Caspian water body is usually called 'Sea' because of its size. However, the Caspian, which lies 26 meters below the levels of oceans, does not have a geographic link with the high seas. Budagov, B. and Xelilov, H., "Xezer Denizdir Yoxsa Gol?" *Azerbaycan*, 12/6/1993, p.2; Raczka, W., "A Sea or a Lake? The Caspian's Long Odyssey", No.19 (2), *Central Asian Survey*, 2000, p.189

The second security problem for Azerbaijan is that it has been influenced or forced to choose certain energy pipeline directions for the export of its oil product to the international markets from the Caspian. The logic of such enforcement is that as long as Azerbaijan lacks of producing additional oil, let alone building new energy pipelines from or through Azerbaijan, the most wanted Baku-Tiflis-Ceyhan (BTC) pipeline by the Azerbaijani government would not turn into an economically viable asset. Nor would Kazakhstan seriously consider accepting a pipeline proposal through the Caspian seabed from Kazak port of Aktau to Baku to provide additional oil to the BTC. One of the important reasons for the failure of the realisation of the Transcaspian gas pipeline through Caspian seabed from Turkmenistan to Azerbaijan and then to Turkey is Russia's and Iran's opposition to the project on the ground of continuing status problem of the Caspian. By pursuing such a policy, both Russian and Iranian governments urge Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, as well as international oil companies, use Russia and Iran for the energy export from the region, instead of BTC via Georgia and Turkey. As such a choice means becoming dependent totally on either Russia or Iran, neither Azerbaijan nor other Caspian states have been willing to do so.

Of course, it would be simplistic to say that stalemate on the status problem of the Caspian is solely caused by the reasons mentioned above. Involvement of American, European and Chinese oil companies and their governments' various strategic economic and security interests in the Caspian, Central Asia and the Caucasus regions have further complicated the status problem. Russia does not want to see Central Asian and Caucasian states under total control of the US. Nor is China so willing to accept the American military forces to remain stationed indefinitely on the neighbouring Central Asian states with which the Chinese government has been developing extensive economic relations, especially oil and gas projects and energy pipeline ventures with Kazakhstan, for its thriving economic growth.

As far as the issues of oil, natural gas, pipelines, 'international terrorism' and interests of a number of regional and extra-regional states over the region are concerned, the Caspian region reflects a unique security complex. In this composite structure, Azerbaijan's security is so closely linked to those of the rest of the states in the region that military, political and economic actions of Russia, Iran, Turkmenistan and Kazakhstan to improve their own security on the Caspian issues have direct consequences for Azerbaijan and vice versa.

The main objective of this study is to explore to what extent and in what ways Azerbaijan's security strategy have been influenced by the status problem of the Caspian. This work argues that the status problem of the Caspian has continued to exist since the early 1990s not because of the lack of international and bilateral rules dealing with the problem but because of the economic, military and above all varying geopolitical preferences of the riparian states. Accordingly, as Azerbaijan's security strategy has been shaped chiefly by its policies of western oriented oil and gas development and energy pipeline directions, it could not be unaffected from the disagreements on the delimitation of the Caspian.

we begin first by delving into the historical and legal aspect of the Caspian status issue, since the insistence of the application of the past bilateral treaties related to the Caspian status has not still ebbed fully away from the Russian and Iranian governments' arguments. Second, we try to find out how the status problem of the Caspian was rekindled with 'the Contract of the Century' signed by Azerbaijan with the western oil companies. Third, we look at the Russian-Kazakh Accord of 1998 on the division of the seabed in the northern part of the Caspian between the two states, and how the other parties reacted to this new development. Fourth, we seek to examine what factors led Russia to agree with Azerbaijan on an accord, similar to the one made between the Russian and Kazakh governments in 1998, to divide the northern shelf of the Caspian between themselves in 2001. Fifth, by dividing this part into two separate sections, we explore what kinds of security outcomes the unresolved sea body and surface delimitation with Russia and overall status problem with Iran and Turkmenistan have had for Azerbaijan.

1. The Caspian Status Problem: *Historical and Legal Perspectives*

In the post-1991 period, four new independent states and Iran have disagreed about the delimitation of the Caspian Sea. These conflicting views have been considered under past regulations and current international law, and have influenced the political and military policies of the countries concerned.

The Treaties of Gulistan and Turkmanchai in the first half of the 19th century made the Caspian practically a Russian 'lake'. While these two treaties acknowledged the rights of the merchant navy of both states, they banned Iran from having a navy in the Caspian and even allowed Russia to intervene in the internal affairs of Iran. These two Treaties, giving exclusive rights to Russia, defined the first elements of the legal status of the Caspian until the Soviet-Persian Treaty of Friendship in 1921.

By this time, however, exclusive rights and military power enabled Russia to strengthen its presence in the region through expanding railroad links from the region to the European part of the country. The Transcaspiian railroad, constructed in the 1880s, carried the goods of the Russian oil, wood and fishing industries across the Caspian shores to the other parts of the country for decades. The line of Astara-Hasangulu, decided as the sea border between Russia and Iran in 1881, continued to exist until 1991.²

The Treaty of Friendship in 1921 between the Bolsheviks and Iran gave the latter same concessions. The new Treaty declared previous treaties, accords and conventions on the status of the Caspian between tsarist Russia and Persia invalid. In the Treaty of 1921, the sides stressed their respect for the Russian-Persian borders set by the Conciliatory Commission of 1881. In contrast to previous treaties, the Treaty of 1921 gave Iran the right to participate actively in fishing through additional understandings in the Caspian, which had previously been only granted to Russian subjects. The new Treaty also changed the provisions of the Treaties of Gulistan and Turkmanchai in that it allowed Iran to have its own navy fleet and rights for navigation under its own flags as the USSR had. These provisions were, however, put under some conditions. In Article 6, it was stated that RussianSSR had the right to deploy its troops in Persia if other countries tried to turn Persian territory into a base for crossing borders and seizing Russia's field. According to Article 7, the Caspian was also closed to the citizens of third parties. It was stressed that if a crew of a Persian ship contained citizens of other states who were using their presence in the fleet for purposes against Russia, the RussianSSR government would have the right to demand the Persian government remove them.³

In addition, in 1927 an agreement on the development of the fishing resources of the Southern coast of the Caspian was concluded between the USSR and Iran. This agreement resulted in the establishment of a joint Soviet-Iranian Fishing Company for the development of the biological resources of the Southern part of the Astara-Hasangulu line for 25 years. In 1953 the Iranians did not agree to extend the agreement; it therefore became invalid. In another document, the Soviet-Iranian Convention on Settlement, Trading and Navigation of 1931, it was reiterated

2 Raczka, W., "A Sea or a Lake?...", op.cit., pp.201-203; Memmedov, Rustem, "Xezerin Beynelxalq Huquqi Statusu, Problemlerin Tarixi Inkisafi", Azerbaijan, 10/7/2001

3 Memmedov, Rustem, "Xezerin Beynelhalq Huquqi Statusu, Problemlerin Tarixi Inkisafi", op cit.

that the Caspian was closed to other states and only the ships belonging to the coastal states (USSR and Iran) were allowed to float.⁴ In 1940, the Treaty of Commerce and Navigation was signed between Iran and the Soviet Union. This Treaty was related to the development of the trade relations between the two countries. It regulated the customs duties for goods passing through the Caspian, and the functions of the Commercial Agency of the USSR in Iran. In the Treaty of 1940, Iran's rights to use USSR territories, including its Caspian part, for free transit was once again confirmed. In reference to the Treaty of 1921, it was stressed in Article 13 of the Treaty of 1940 that "no vessels other than those belonging to Iran or to the USSR or in an equal manner to the subjects and commercial or transport organisations of one of the high contracting parties, sailing under the flag of Iran or of the USSR may exist in the whole of the Caspian Sea".⁵ In fact, the Treaty of 1940 was to reiterate the provisions of the Treaty of 1921. The only difference was that the Treaty of 1940 stipulated that the parties reserved for their own vessels the exclusive right to fish in their respective coastal waters up to a limit of 10 nautical miles. Two other documents, the Soviet-Iranian Agreement on Economic and Technical Cooperation of 1963 and the Standing Working Group of 1974 were both related to the prevention of further environmental pollution and increasing the sturgeon catch in the Caspian.⁶

As well as the above bilateral regulations between the USSR and Iran, status of the Caspian has also been subject to international law since 1991. If the Caspian is considered as a sea, it will be subject to the Law of the Sea. The Law of the Sea, based on the UN's Convention of 1982, stipulates that states utilise the sea in two ways: first, utilisation for transportation and telecommunication; second, the development of natural resources. The division of the sea into some particular areas and their legal status in international level are important subjects of the Law of the Sea and international law in general. In the UN Convention of 1982, a sea between littoral states is divided into such sectors as territorial sea, contiguous zone, continental shelf and exclusive economic zone.⁷

4 Cited in *ibid*.

5 See "Treaty of Commerce and Navigation between Iran and the Soviet Union, Tehran, 25/3/1940", in Yakemtchouk, R., *Les Hydrocarbures de la Caspienne, La Competition des Puissances dans le Caucase et en Asie Centrale*, (Bruxelles, Bruylant Bruxexxles, 1999), pp.135-145

6 Shorokhov, V., "Energy Resources of Azerbaijan, Political Stability and Regional Relations", *Caucasian Regional Studies*, Issue 1, 1996; Momtaz, J., "The Legal Regime of the Caspian Sea", *Turkistan Newsletter*, Vol.97-1, 32, 8/81997

7 Status and practical examples of the division methods about these sea areas, see Churchill, R.R. and Lowe, A.V., *The Law of the Sea*, Third Edition, (Manchester, Manchester University Press, 1999), pp.132-176

There are also examples of riparian states choosing joint utilisation (condominium) of a particular sea area. For instance, the Gulf of Fonseca between El Salvador, Honduras and Nicaragua was defined as a condominium by the International Court of Justice (ICJ), which set the joint utilisation of all its resources by riparian states. The reason for such a decision was that the Gulf as a single body of water had only previously belonged to Spain. As Spain completely withdrew from the region, the ICJ did not change the status because it did not see any advantages for the successor states in the division of the Gulf.⁸ Similarly, disputed sea areas in the Frigg Field in the North Sea (UK and Norway) and in the Far East (between Australia and Indonesia, Malaysia and Thailand, Japan and South Korea) are subject to the joint development by the parties. The Frigg Agreement between the UK and Norway, for instance, envisages a joint development of the oil fields and undisputed delimitation line. According to this, the UK and Norway established joint licensing and rules on the development of oil reserves. Also, revenues from oil development are agreed to be shared in a ratio reflecting the estimates of oil reserves in the parts of the field belonging to the two states. In the case of the UK and Norway, it is also agreed that a disputed sea area is allowed to develop by the parties without presence of a settlement. In this case, the sides agree on the matters of licensing, regulation and taxation and on sharing revenues derived from them. By doing this, they obviously aim to avoid the political costs of dispute by allowing energy resources to be developed.⁹

The Caspian can also be classified as a lake because it is not connected to the high seas, except via the Volga and Don Rivers through the Russian Federation. As far as international law is concerned, there are no generally accepted rules on the status and the demarcation of lakes between two or more states. In fact, in international law, the status of a lake is considered together with rivers and canals under the general name of watercourses. The delimitation of lakes is generally decided between the littoral states and subject to international laws about industrial and agricultural utilisation and environmental protection of the water.¹⁰ The usual practice with respect to a lake is the division of its water body, surface and subsoil (seabed) resources into

ssue 1, 1998

9 Waelde, T, Viogradov, S. and Zamora, A., "The Caspian Dilemma, Prosperity or Conflict?", *Caucasian Regional Studies*, Vol.5, Issue 1 and 2, 2000

10 Harris, D.J., *Cases and Materials on International Law*, Fourth Edition, (London, Sweet and Maxwell, 1991)

national sectors by the drawing of a median line among the coastal states as seen in the examples of lake Victoria (between Uganda, Kenya and Tanzania), the Great lakes of North America (between the USA and Canada), lake Malawi (between Malawi and Mozambique) and lake Geneva (between France and Switzerland). However, in the case of Lake Titicaca (between Peru and Bolivia), each littoral state has 12 miles territorial waters and the rest of the lake beyond this line is subject to joint utilisation.¹¹

2. The Status Problem against 'the Contract of the Century'

In the early 1990s, the parties held several diplomatic discussions in the capitals of the littoral states, during which the sides acknowledged that the status of the Caspian should be re-negotiated to overcome the economic, environmental and political problems in the region. The Status problem of the Caspian has emerged, however, not because of a lack of international norms to resolve the issue, but because of the security and economic perceptions of the riparian states, which stem from the geopolitical nature of the utilisation of the energy resources of the region.

During the negotiations of 'the Contract of the Century' in May 1994, the Russian government sent a letter to the British embassy in Moscow stating that any signed contract for the exploitation of the energy resources in the Caspian would be considered invalid. It was stated that Russia held the right to veto the oil contract of Azerbaijan unless it was approved by all littoral states.¹² In line with this reaction, in June, the Russian Foreign Ministry announced that the Caspian was not a high sea; therefore, the application of related delimitation methods for seas, such as territorial water, continental shelf and exclusive economic zones, was ruled out. The same Ministry said that there was no accepted method to divide the Caspian seabed into national sectors, and thus riparian states should conduct their works in the Caspian in accordance with the Soviet-Iran Treaties of 1921 and 1940.¹³

Furthermore, in October, after the signing of 'the Contract of the Century', the Russian Ministry of Foreign Affairs sent a memorandum to the UN in which the joint utilisation of all the seabed and water re-

11 Kemp G., "Energy Superbowl, Strategic Politics and the Persian Gulf and Caspian Basin", *Nixon Center for Peace and Freedom*, Washington D.C., 1997, p.28

12 "Rusiyenin Veto Huququ Yoxdur", *Azadliq*, 4/6/1994, p.1

13 Cited in "LUKoil'a Verilen Pay Rusiyani Qane Etmir", *Azadliq*, 24/9/1994, p.6

sources of the Caspian by the littoral states was stressed, and the highly vulnerable ecosystem of the Sea highlighted as one of the most important reasons not to allow any state to act on its own in developing energy resources. In the same document it was pointed out, "The legal regime of the Caspian Sea set out in these agreements [1921 and 1940] needs to be updated, taking into account changing circumstances, including those resulting from the emergence of new coastal States...Some Caspian Sea States [Azerbaijan] are contemplating unilateral action and, in disregard of the principles and norms of international law, are seeking to obtain unilateral advantages, to the detriment of the rights and interests of other Caspian Sea States. Unilateral action in respect of the Caspian Sea is unlawful and will not be recognized by the Russian Federation, which reserves the right to take such measures as it deems necessary and whenever it deems appropriate, to restore the legal order and overcome the consequences of unilateral actions".¹⁴

From Azerbaijan's point of view, however, the main Russian objective was not to find a just solution to the problem, but to maintain its prolonged dominance in the region. In 1994, in his reaction to 'the Contract of the Century', the Russian ambassador to Baku, Soniya, said that Russia had 'cooperated' with Azerbaijan for almost two centuries. Those politicians who denied the realities of Russia's exclusive rights in Azerbaijan could no longer remain in power. He further pointed out that Russia was interested in cooperating with the West in Azerbaijan, yet if Russia were excluded, this situation would cause unwanted outcomes.¹⁵

Russia continued to stress that the riparian states should, first of all, agree on the status of the Caspian. After this, each side could begin to develop its oil, gas or any other resources. As long as disagreement remained, the former treaties and agreements should still take effect. As the previous regulations were interpreted as envisaging joint utilisation, this could also be applied to the development of the seabed energy resources of the Caspian. It was clear from these arguments that continuing disagreement about the new Caspian regime would serve Russian interests because any agreement on division would not benefit Russia. From point of view of Blohin, the Russian Ambassador to Baku in 1995,

14 "Position of the Russian Federation Regarding the Legal Regime of the Caspian Sea. Document Transmitted by the Permanent Representative of the Russian Federation to the Secretary General of the United Nations, October 5, 1994", in Yakemtchouk, R, "Les Hydrocarbures de la Caspienne...", *op.cit.*, pp.147-149

15 Cited in Nesibli, N., *Azərbaycan Geopolitikası və Neft*, (Baki, Khazer Universiteti Nesriyati, 2000), p.27

since the CIS agreement recognised the validity of all treaties and agreements signed by the USSR, Azerbaijan and other littoral republics in the Caspian were bound to accept the Treaties of 1921 and 1940 until new ones were available.¹⁶ This position meant for the other riparian states that Russia would harden further its position on the issue at the expense of the other parties, since the former agreements accepted Russia as the only owner and power in the Caspian. In May 1995, Yeltsin repeated Russia's position: the Caspian was an internal sea, which could not be divided into national sectors. For Yeltsin, all parties should form joint institutions and schemes together to exploit the biological, oil and gas resources of the Caspian as a whole.¹⁷

However, as Shorokhov, a Russian political analyst, also recognised, Russia's argument about joint utilisation of the Caspian resources did not reflect a just and fair share for all littoral parties.¹⁸ If the Caspian was accepted as a sea, it must be subject to the Law of the Sea, so that littoral states would be allowed to have free passage to the high seas and oceans, and be exempted from all taxes. Yet, Russia has imposed a tariff on all international vessels passing through the Volga-Don channel at international rates of \$10, 000 since 1994. He further emphasised that Russia's claim about the validity of the Treaties of 1921 and 1940 was aimed at keeping the other newly independent coastal states within a 10-mile fishing zone as envisaged in those documents. Thus, Russia wanted to control unregulated seabed energy resources by taking advantage of legal fluidity on those parts of the sea.

Nevertheless, despite Russia's opposition, progress in developing oil and gas contracts in Azerbaijan and Kazakhstan with western companies began influencing previous arguments about the status of the Caspian. For instance, at the meeting of foreign ministers of the littoral states in November 1996 in Ashgabat, three proposals were put forward by Azerbaijan, Kazakhstan and Russia on the status of the Caspian. Azerbaijan repeated that the Caspian was a lake and, thus, all its parts should be divided into national sectors. Azerbaijan claimed that, first, during the Soviet Period from 1970 onwards, the Caspian had already been divided among 4 Soviet republics to facilitate exploitation of the seabed and other resources, including oil and gas deposits. Thus, there was no reason now for not following the same division. Second, the Caspian was a border

16 Interview with Alexander Blohin, the Russian Ambassador to Baku, *Azadliq*, 25/11/1995

17 Nesibli, N, "Azerbaycanin Geopolitikasi ve Neft", *op cit.*, pp.28-29

18 Shorokhov, V., "Energy Resources of Azerbaijan...", *op.cit.*

lake and usual practice around the world suggested that such lakes were divided into national sectors.¹⁹ Kazakhstan, however, suggested that the entire seabed part of the Caspian should be partitioned according to national sectors, while territorial waters, fishing and exclusive economic zones should be determined in accordance with international law and norms. At the meeting, Primakov, Russian Foreign Minister, proposed that the territorial waters of each littoral state should extend up to 40-50 miles, and the rest of the Caspian should be accepted as joint property of the 5 coastal states. The Russian proposal was important in the sense that, for the first time, Russia showed that it could compromise on the status of the Caspian. Turkmenistan and Iran found the new Russian proposals acceptable. However, as much of Azerbaijan's, including Azeri-Chirag-Guneshli (ACG) oil deposits in 'the Contract of the Century,' and possibly Kazakhstan's future oil and gas deposits were located beyond Russia's proposed line, the talks on the delimitation of the Caspian among the littoral states failed to produce result.²⁰

3. The Russian-Kazakh Accord of 1998 to Divide the Caspian

As with its participation in the energy contracts in Azerbaijan, Russia's position on the status of the Caspian has softened. The practical outcome of this new approach was the Russian-Kazakh Agreement on the division of the Caspian in February 1998. Although this Agreement seems to have satisfied the two signatories, the same cannot be said for the other littoral states, particularly for Iran and Turkmenistan.

According to the Russian and Kazakh Agreement, the sides accepted a division of the seabed of the northern part of the Caspian into national sectors between the two states through the median line. However, the parties accepted the water body and surface as common property over which both would exercise joint rights of free navigation, a single fishing regime, and common environmental norms to protect the Caspian's fragile ecosystem.²¹ According to the Kazakh government, the principle of common property over the water body and surface is not a final decision on the status issue. Nevertheless, for Kazakhstan, the littoral states

19 "Economic Aspect of the Problem with the Caspian Sea Status", *Caspian Energy*, Azerbaijan International Analytical Journal, No.1 (8), February-March 2001, p.59

20 "Rusiya Xezeri Isgal Edir Iranin ve Turmenistanin Komeyi Ile", *Azadliq*, 14/11/1996, p.5; "Russia, Iran and Turkmenistan Signed Memorandum on Joint Development of Mineral Resources of the Caspian", *Turan News Agency*, 13/11/1996

21 "Presidents of Russia and Kazakhstan Agreed to Conclude Bilateral Agreement on Caspian Division on Middle Line", *Turan News Agency*, 9/4/1998

should have a certain breadth of territorial water, fishing and exclusive economic zones in accordance with the UN Convention of the Law of Sea of 1982.²²

The Russian-Kazakh Agreement above seems to have set a precedent for reaching a lasting solution to the dispute among the coastal states. In this new approach, Russia has adopted a dual system on the division of the Caspian: divide the seabed into national sectors, and maintain the validity of the Treaties of 1921 and 1940. According to Kalyuzhny, the then the Russian presidential envoy on Caspian issues, the seabed could be divided into national sectors with shares of 19 per cent for Russia, Azerbaijan and Turkmenistan, 29 per cent for Kazakhstan and 14 per cent for Iran. In this delimitation method, disputed oil fields between the sides could be either divided into equal shares or subject to joint utilisation. With respect to the status of the water body and surface, Kalyuzhny insisted that the Treaties of 1921 and 1940 remain valid because Russia wanted to see the Caspian as a 'sea of peace' being used for peaceful purposes only.²³

Turkmenistan's position on the status of the Caspian is confusing: it has not offered a specific method for solving the problem but has changed its position according to the policy options and views offered by other actors (Russia and Iran). Turkmenistan has in fact accepted the same position adopted in the Kazakh-Russian agreement of 1998. However, the Turkmen side has also been willing to accept the Iranian stance of dividing all portions of the Caspian into 5 equal parts among the coastal states.

As for Iran's position, because the Kazakh-Russian agreement stands against what Iran has long defended on the same issue, the Iranian government protested by sending a diplomatic letter to the UN Secretary General, complaining that the Treaties of 1921 and 1940 were still in effect, and any new delimitation could only be realised with the consensus of all littoral states. In the same year, Iran and Turkmenistan announced in a joint statement similar to Iran's letter to the UN that both would refuse to accept the Russian-Kazakh agreement on the basis that the Caspian could only have one legal regime and its natural resources

22 Interview with Rashid Turarovich Ibrayev, the Kazakh Ambassador to Baku, *Caspian Energy*, Azerbaijan International Analytical Journal, No.1 (4), spring 2000, p.53

23 "Press Conference with Presidential Special Representative for the Caspian Sea Viktor Kalyuzhny", Official Kremlin International News Broadcast, 12/3/2001, in Azerbaijan News Distribution List, 13/3/2001

should be shared justly. The Iranian government's letter made it clear that Iran would do everything necessary to protect its shares and rights in the Caspian.²⁴ The reason why Iran has been so resolute in its position on the status of the Caspian, in contrast to that of Russia, is that, if the entire Caspian were divided into national sectors, Iran would receive the smallest share. A much more important reason, perhaps, is the geopolitical implication of such a division. Establishment of full sovereignty over their own sectors would further free Azerbaijan, as well as Kazakhstan and Turkmenistan, in foreign economic and political relations, which would mean the involvement of more western companies, and the US government, in the Caspian. For Iran, American and western oil companies in general can come to the region. Yet, this economic and business engagement can only involve Iranian territory on condition that the West ease political and military pressure on Iran.²⁵

As Russia, once the closest and most powerful ally of Iran on the Caspian issue, has now changed its policy since 1998, the Iranian government has pursued alternative policies that are thought to be consistent with its interests. Iran has still emphasised the validity of the Treaties of 1921 and 1940, and interpreted them as indicating the principle of joint ownership. However, as these do not seem to be applicable, Iran has insisted on at least a 20 per cent share from the delimitation of the Caspian, which has only been supported by Turkmenistan. According to Maleki, the Chairman of the International Institute for Caspian Studies in Tehran and a former Deputy Foreign Minister of Iran, the Caspian Sea has been important to Iran for two reasons, the first economic; the second political. From an economic point of view, he has argued that a legal regime based on condominium or joint utilisation of the Caspian could best serve the interests of Iran. Such a solution was seen as enabling both Iran and Russia to establish links to one other without any obstacles. For Iran, Russia is seen as the most important actor in the region, a significant source of high-tech equipment, military technology, scientific know-how and a vast market for Iranian goods. Iran's insistence on dividing the Caspian into 5 equal shares also reflects Iranian suspicions about the reestablishment of Russian hegemony in the region. For instance, Maleki has warned that Russia has kept about 100 warships deployed from Black Sea in the port of Astrakhan after the dispute with Ukraine and staged a naval military exercise in January 2001, while none of the other Caspian

24 "Foreign Ministry Officials Comments on Caspian Sea Status", *IRNA*, 30/7/2000; Nesibli, N., "Azerbaycan Geopolitikasi ve Neft", op cit., pp.33-35

25 "Joint Ownership of Caspian Sea Resources is Iran's Priority", *IRNA*, 1/8/2000

states have any significant naval forces and pose an immediate threat to it in the region.²⁶

Despite ongoing discussions and disputes about the status of the Caspian, it was announced that, Iran, having seen that other littoral states have begun offshore oil and gas development projects in the region, made a deal in March 2001 with a Swedish company worth \$226 million to build an oil rig to explore the energy reserves in its sector. Regarding this contract, Zanganeh, Oil Minister of Iran, stressed that they did not want to wait until the dispute over the status of the Caspian had been settled, while other coastal states had already begun exploration in various parts of the Sea. In line with this new development, later in May 2002, Zanganeh reiterated that once \$300 million worth of drilling equipment was fully installed, they would conduct a 2 year drilling project in the Southern section of the Caspian without the consent of any other littoral state. Nevertheless, Iran refrained from carrying on the oil exploration work in the disputed oil fields with Azerbaijan in the Southern sector of the Caspian.²⁷

4. The Azerbaijani-Russian Accord to Divide the Caspian: A Job Half Done

Despite all the disagreements, Azerbaijan and Russia agreed on the delimitation of the seabed of the Caspian in 2000. During the Russian President's visit to Baku in January 2001, both sides signed a joint statement in which a two-stage approach to resolving the status problem of the Caspian was accepted: first, to divide the seabed; and second, to leave the water body and surface subject to further discussion and negotiation.²⁸ This joint statement and practices along the Russian-Azerbaijani Caspian border have stipulated exclusive rights for carrying out activities on the seabed, and so recognised the two states' sovereign rights for the development of energy resources on their own sides. How Azerbaijan has succeeded in producing such a protocol with Russia is

26 Maleki, Abbas, "Iranian Approaches to the Division of the Caspian Sea", www.caspianstudies.com, 31/1/2001; Lelyveld, M., "Iran, Russian Naval Power in Caspian Causes Concerns", *RFE/RL*, 6/2/2001

27 "Iran Signs Caspian Oil Deal with Swedes, Vows not to Wait on Legal Status", *AFP*, 9/3/2001; Lelyveld, Michael, "Iran Reveals Energy Deals Ahead of Khatami's Moscow Trip", *RFE/RL*, 12/3/2001; McConnell, A., "Iran Announces Unilateral Decision to Develop Caspian Resources," *Eurasianet.org*, 4/6/2002; Peimami, H., "Iran Intent on Keeping Pace with Caspian Basin Energy Development," *Eurasia Insight*, 19/8/2003

28 "Russia, Azerbaijan Issue Statement on Need for Consensus on Carving up Caspian", *BBC Monitoring Service*, 9/1/2001

obviously due to the former's carefully conducted policy of Russian oil companies to develop the natural resources of the Caspian.

During the negotiation process and after the signature of 'the Contract of the Century', 'Western oil companies and governments ignored Russia's opposition and diplomatic notes on the status of the Caspian. For instance, BP's office in Baku was reported to have stressed that they recognised the presence of a status problem on the Caspian, which had to be resolved by the 4 successor states after the collapse of the USSR, but did not accept the Russian claim of having the right of veto on the same issue. Also, BP stressed that such behaviours from Russia would not affect the ongoing oil negotiations with Azerbaijan in the Caspian.²⁹ Similarly, the representative of the Amoco oil company also recognised the status of the Caspian as an obstacle to concluding the ongoing energy negotiations with Azerbaijan. Yet, Amoco believed that the problem was continuing owing to a political rather than a legal question, which did not recognise the fact that the relevant oil fields were located within Azerbaijan's sector of the Caspian.³⁰

However, despite the way western oil companies viewed the problem of the Caspian's status, the roles of LUKoil and the Russian Energy Ministry were of great importance in determining the status of the Caspian. Before 'the Contract of the Century' was signed, Aliyev concluded first an oil agreement with the Russian Energy Ministry and gave the LUKoil Company a 10 per cent share in October 1993. After the Russian Ministry of Foreign Affairs objected to 'the Contract of the Century', Aliyev reminded his counterparts in Russia of the participation of their own company (LUKoil), of which the Russian government had an 80 per cent share, and the Energy Ministry in the deal. In addition to this, the President of LUKoil, Alekperov, was reported to have said that "Resolution of the Caspian Status is a very complex issue and requires a long period of time. However, it is now impossible to stop and to reverse the progress already made on the exploitation of the oil fields [in Azerbaijan]. Therefore, LUKoil, which has been involved in oil development talks in Azerbaijan for more than a year, has been continuing to complete all remaining necessary technical documents".³¹ Likewise, for

29 Quoted in "Rusiyanin Veto Huququ Yoxdur", *Azadliq*, 4/6/1994, p.1

30 Interview with Tim Harnet, Representative of the Amoco Oil Company in the Negotiations of 'the Contract of the Century', *Azadliq*, 21/6/1994, p.3

31 Cited in "Azerbaycan Respublikasi Presidentinin Metbuat Xidmetinin Melumati, Rusi-

Shafranik, the Russian Ministry of Energy supported the development of the oil fields under the Caspian shelf, because not participating in the energy contracts in Azerbaijan would have been a huge blow for Russia. He made it clear that position of the Energy Ministry of Russia was to participate effectively in as many contracts within the CIS space as possible, and LUKoil's 10 per cent share in 'the Contract of the Century' in Azerbaijan was not bad at all.³²

It was believed that the Russian Prime Minister, Chernomyrdin, who was a former official in the Gasprom in the Soviet gas industry, played a significant role in Russia's policy of participation in the energy development of the Caspian despite the status problem. The argument is that Chernomyrdin and other officials in the Russian energy sector believed that while western companies rushed into the development of Caspian energy resources and aimed to make huge profits from them, Russian companies could not have stayed out of this without realising Soviet-type geopolitical goals.³³ In his response to a question, the Russian ambassador to Baku, Blohin, stressed in 1995 the importance of the dispute about the status of the Caspian, and denied the claims that Chernomyrdin was behind the participation of LUKoil in 'the Contract of the Century'. He pointed out that "it was the President, not the interests of oil companies and certain individuals, who determined Russia's priorities".³⁴ Nevertheless, the Russian government has not attempted to block oil and gas consortiums made up of companies from Russia and elsewhere. In fact, LUKoil later participated in the development of the Shahdeniz, Yalama and Kepez oil and gas fields after 'the Contract of the Century'. All these projects seem to have convinced the Russian side to agree on the delimitation of the Caspian shelf on the basis of the median line with Azerbaijan. In addition to these joint projects, it is believed that LUKoil has continued to urge the Russian and other littoral states to resolve the differences over the status problem, having stressed that a resolution would bring economic and social benefits for all sides.³⁵

ya Mutexessisleri Neft Muqavilesinde Feal Istirak Etmeyin Terefdardirlar", *Azerbaijan*, 14/10/1994, p.1

32 Ibid.

33 Menon, R., "Treacherous Terrain, The Political and Security Dimensions of Energy Development in the Caspian Sea Zone", *The National Bureau of Asian Research*, Vol.9, No.1, 1998

34 Interview with Alexander Blohin, the Russian Ambassador to Baku, op cit.

35 Mironov, S., "Predicting the Future of the Caspian", *Rossia*, 20/2/2001, p.2, in *Azerbaijan News Distribution List*, 21/2/2001

Finally, after the Ashgabat summit of the head of the littoral states to find a solution to the Caspian status issue in April, 2002, Azerbaijan and Russia signed a bilateral agreement on the division of the northern part of the Caspian seabed between themselves, but not the water body and surface, on the basis of median line, in September. While Iran has continued insisting on a kind of division method partitioning exploration rights equally and Turkmenistan has conditionally sided with the Iranian view, Kazakhstan has backed the latest Azerbaijani-Russian agreement. Then, in May 2003, Azerbaijan, Russia and Kazakhstan signed a three lateral agreement to divide the Caspian's northern seabed sector on the basis that Azerbaijan and Russia would have 19 and Kazakhstan would control 29 percent of the seabed.³⁶ As this suggests that Azerbaijan, Russia and Kazakhstan have believed that resolute positions of Turkmenistan and Iran would not culminate in similar partitioning agreements, and thus there was no need to wait any longer delaying the development of the oilfields on the seabed border of the three states in the northern sector of the Caspian. On the disputed oil areas of Kurman-gazy, Tsentralnoe and Khvalynskoe between Kazakhstan and Russia on the northern part of the Caspian, the sides have already adopted joint utilisation method on a parity basis, and began joint exploration work.³⁷

5. The Security Implications of the Status Problem for Azerbaijan

5.a. The Russian Impact on the Security of Azerbaijan

The security aspect of the Caspian is related directly to the territorial integrity, the economic well being and, most important of all, the geopolitical position of Azerbaijan in the post-independence period. Although Russia has accepted a national delimitation of the Caspian seabed from a median line, it, together with Iran, referring to environmental pollution of the Sea, has continuously insisted on the joint sovereignty of the body of the water and surface. This has directly influenced energy production and its transportation from Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan in the Caspian.

Russia's insistence for on common utilisation of the body and surface of the Caspian owing to environmental concerns has been seen as

36 Alibekov, I., "Khatami, in Kazakstan, Asserts Iran as a Critical Partner for Kazakhstan," *Eurasianet.org*, 26/4/2002; Blagov, S., "Russian-Azerbaijani Deal on Caspian Encourages Putin's Ambitions," *Eurasianet.org*, 25/9/2002; Peimami, H., "Iran Intent on Keeping Pace with Caspian Basin Energy Development," *op.cit*.

37 Kazakhstan, Russia Agree on Caspian Seabed Division, " *Kazakhstan Daily Digest*, 16/5/2002; Blagov, S., "Economic Union Slip from View Russo-Kazakhstan Summit, *Eurasianet.org*, 15/1/2004

baseless by Azerbaijani officials and political analysts. For Russia, the Caspian Sea has a unique ecosystem and the division of its water body into national sectors is believed to create irreversible environmental damage and danger for fishing and health in the region. Accordingly, the ecosystem of the Caspian could be best preserved by joint control and management of the water body and surface. Yet, the environmental pollution in Azerbaijan and the entire Caspian has been inherited from the old Soviet system of joint management. In addition to this, for decades the Caspian has been polluted primarily by the rivers Volga and Don in the Russian Federation, which carry tens of thousands of chemicals and other kinds of pollutant into the Sea.³⁸ Therefore, Azerbaijan has argued that each side should be responsible for their own part of the water to ensure an effective system of environmental protection, and welcomed cooperation on environmental issues with the other littoral states. From Azerbaijan's point of view, Russia's insistence on joint utilisation of the water body and surface is not due to the Russian government's environmental concerns, but to its determination to maintain a military presence in every part of the Caspian.

Though it is not often openly expressed by Azerbaijani officials that they are against Russia's insistence on keeping the sea surface and body open, some influential figures, such as Gulizade, close to the President do not shy on the issue. He strongly believes that without limitation on the sea surface and body Russia will continue to deploy its warships in the region, as they have continued to do. According to Gulizade, before and after the proposal to divide the seabed between Russia and Azerbaijan in January 2001, talks were carried out about only regulations concerning fishing, the environment and the movement of merchant ships in the Caspian, but not the movement of military ships. Yet, the Russian military exercise in January in the middle of the Caspian was a direct challenge not only to Azerbaijan, but also to all other coastal states, while neither of the 4 littoral states together (or one on its own) do not pose a serious military threat to Russia.³⁹ Similarly, for Nesibli, delimitation of the water body and surface of the Caspian into national sectors is crucial for the security of Azerbaijan because the Caspian Sea has always been

38 Ismayilova, V., "Xezerin Ekosisteminin Qorunmasi Onun Statusundan Daha Vacib Problemdir", *Azerbaycan*, 5/6/2001, p.6; Ivanov, V.P, *Biological Resources of the Caspian Sea*, (Astrakhan, Kaspnirkh, 2000), pp.42-45

39 "Xezerin Bolunmesi", *Serq*, 4/10/2001, p.9; "Russian Navy Conducts Manoeuvres with Shooting Range in Central Caspian", *Turan News Agency*, 12/1/2001

one of the most important routes from which the Russian military can attack the country. For him, dividing the Caspian water into national sectors would, first, limit the dominance of the Russian navy, second, build a physical barrier between the two states (Russia and Iran) hostile to Azerbaijan, and third, provide security at every stage of the development of energy deposits within the Azerbaijani sector.⁴⁰

Having taken advantage of the disagreement on the delimitation of the water body and surface, Russia conducted its biggest military exercise in the first half of August in 2002 in the Caspian. By this manoeuvre - gathering 60 warships, 30 fighter jets with 10 thousands Russian military personnel to stimulate interaction between the military districts of the Caspian, Caucasus and the newly formed Urals, Russia showed its military muscle to both the militarily weak littoral states and the US. Russian military exercise did not indeed have one or two objectives, but many. According to Russian officials, the aims of the exercise were to "maintenance of stability, the protection of Russia's national interests, the struggle against all forms of terrorism, the prevention and liquidation of ecological disasters, search-and-rescue operation at sea and the fight against drug-trafficking."⁴¹ Such a large scale of military exercise meant obviously to send messages to intra- and extra-regional states. In its message to the region, it tells that Russia is the strongest power in the Caspian and littoral states should behave in their foreign, security and economic policies accordingly. In line with this, for instance, Iran was quick to announce that Russia's military exercises in the Caspian are not directed to Iran and not conflicted with its national interests. As far as the diverging positions of Russia and Iran on the status and bilateral practices among Russia, Azerbaijan and Kazakhstan in the Caspian are concerned, the Russian military exercise was in fact against the national interests of Iran. Nevertheless, since Iran has given priority to the threat posed by the US, and seen Russia as one of the main sources of military hardware and nuclear technology, Russian military actions in the Caspian have been downgraded by Tehran.⁴²

40 Nesibli, N., "Azerbaycan Geopolitikasi ve Neft", op cit., p.44

41 Torbakov, I., "Russia to Flex Military Muscle in the Caspian Sea with an Eye on Future Energy Exports," *Eurasianet.org*, 31/7/2002

42 Moaveni, A., "Iran Largely Silent on Russian-led Caspian Sea Military Exercise," *Eurasia Insight*, 8/8/2002

Another message of the Russian military exercise to the region may be seen in the Russian desire to make various strategic military and economic organisations work in the former Soviet space under the Russian leadership. There is no need to mention the failure of the effective functioning of the Commonwealth Independent States (CIS) and Collective Security Treaty (CST) signed in the early 1990s to re-establish Russia's hegemony in the former Soviet territories. In order to revitalize security and economic aspects of the CIS and the CST, Russia has been working hard to form such new organisations as the Collective Security Treaty Organisation (CSTO), Eurasian Economic Community (EEC), United Economic Space (UES) and Eurasian Alliance of Natural Gas Producers. However, neither Azerbaijan nor any other Caspian states are willing to take binding decisions in their economies as well as strategic interests because they have all varying choices and opportunities as far as their natural resources and geopolitical positions in the region are concerned.⁴³

5.b. The Turkmen and Iranian Challenges on the Security of Azerbaijan

From 1998 onwards, Turkmenistan and Iran, rather than Russia, caused major problems for the development of natural resources in Azerbaijan.

Despite the fact that Turkmenistan had no objection to the oil contracts that Azerbaijan had signed from 1994 onwards, and supported the national delimitation proposal of the Azerbaijani government, the Turkmen leadership began discussing the legality of those contracts after oil started to be extracted from the Chirag platform in 1997. In the same year, in his letter to Aliyev, the Turkmen President Niyazov argued that the entire Azeri and part of the Chirag oil fields, which were located 70-90 km away from Azerbaijan's coast, and called by Turkmenistan the Xezer and Osman oil fields, respectively, belonged to their Caspian sector.⁴⁴ The Turkmen government wanted Azerbaijan to accept their jurisdiction

43 See Alibekov, I., "New Security Organisation Could Help Expand Russia's Reach in Central Asia," *Eurasia Insight*, 29/4/2003; Blagov, S., "Moscow Pressing to Create United Economic Space," *Eurasianet.org*, 9/9/2003; Blagov, S., "Economic Union Slips from View at Russia-Kazakhstan Summit," *op.cit.*, Blagov, Sergei., "Russian Leaders Mull Geopolitical Moves in 2005," *Eurasia Insight*, 4/1/2005

44 "Turkmenistana Dexli Olmayan Beyanat", *Azadliq*, 29/1/1997, p.4; Unal, O.F., "Azerbaycan ve Turkmenistan Arasinda 'Kepez' Problemi", *Qafqaz Universitesi Dergisi*, Vol.1, No.2, 1998, p.47; "Turkmenistandan Azerbaycana Hede-Qorxu Geldi", *525-ci Gazet*, 28/7/2001, p.3

over these oil fields; otherwise they warned that they would take the case to the UN or International Court of Justice. It insisted that Azerbaijan should not have signed its energy contracts before the problem of the status of the Caspian had been settled.⁴⁵ Nevertheless, Turkmenistan did not go further in its claims about these two oil fields and seems to have accepted the situation.

However, Turkmenistan has concentrated on the ownership of the Kepez/Serdar oil field located about 110-125 km away from Azerbaijani coast. Azerbaijan signed a contract for the development of these oil deposits with the Russian companies of LUKoil and Rosneft. When Turkmenistan invited foreign oil companies to bid for the development of its oil and gas deposits in the Caspian in August 1997, the contract area discussed also included the disputed Kepez/Serdar oil field. Nevertheless, because of the dispute on the sea border between Azerbaijan and Turkmenistan, the LUKoil, Rosneft and Mobil companies declared that they would not start development until the status of the Caspian was resolved. Accordingly, both Azerbaijan and Turkmenistan postponed their contracts with foreign oil companies on this particular oil field in the Caspian.⁴⁶

For Natiq Aliyev, the Chairman of SOCAR, in the Soviet map of the division of 1970 and in all other related official Ministerial documents within the USSR, Kepez was shown to be within the Azerbaijani sector. For him, Turkmenistan's claims about this oil field had no basis in international as well as internal laws during and after the USSR.⁴⁷ According to Unal, lecturer at the University of Caucasus in Baku and an observer of the issue, as far as the changing width across the Caspian between Azerbaijan and Turkmenistan (from about 200 to 400km) was concerned, while the first two disputed oil fields of Chirag and Azeri are located within the Azerbaijani side of the Sea, the Kepez oil field is subject to dispute because the width between the two coasts over the disputed oil field is about 245 km.⁴⁸

The dispute over the Kepez oil field has remained unresolved between the two countries, and no work has been done by either side in

45 "Official Ashgabat Demands Recognition of Jurisdiction of Turkmenistan over Oil Fields", *Turan News Agency*, 8/12/1997

46 "Russia Annuls Kyapaz Contract", *RFE/RL Newslines*, Vol.1, No.86, 1/8/1997; "Rosneft-de Kepez Yatagina Ikili Munasibet Var", *Azadliq*, 6/8/1997, p.1

47 Aliyev, Natiq, Azerbaijan Respublikasi Dövlət Neft Sirkətinin Prezidenti, "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Sirkətinin Bəyanatı", *Azərbaycan*, 12/9/1997, p.3

48 Unal, O.F, "Azərbaycan və Türkmənistan Arasında Kepez Problemi", op cit., pp.49-50

exploiting approximately 100 million tonnes of oil there. In the diplomatic arena, Turkmenistan closed its embassy in Baku in June 2001 and deported some Azerbaijani citizens from the country in October on the grounds of financial difficulties and visa problems. However, according to some Azerbaijani political analysts, the real reason for such actions was the disagreement about the delimitation of the Caspian Sea, particularly on the Kepez oil field.⁴⁹

On the development of its oil deposits, Azerbaijan has faced the fiercest challenge from Iran owing to the latter's claims on 20 per cent of the Caspian. Several oil deposits have been disputed between Azerbaijan and Iran on the southern part of the Caspian. As well as the Shahdeniz Project, Azerbaijan has given a 10 per cent share to Iran for the development of the combined Lankerandeniz and Talyshdeniz oil fields. Despite the fact that some part of these combined oil deposits are located 70 km north of the Astara-Hasangulu line, within the borders of Iran's 20 per cent territorial claim, the Iranian government has opposed the development of the Alov-Araz-Sherq oil deposits, which are together called Alborz by Iran. When Azerbaijan signed an oil contract on the development of the Alov-Araz-Sherq oil deposits with BP, Statoil, Exxon-Mobil, TPAO in 1997, Iran had a similar deal with Lasmo and the R.D. Shell companies on areas close to those three oil fields in 1998.⁵⁰ Finally, the dispute over the delimitation of the Caspian between the two states led to armed resistance by Iranian helicopters in July 2000, resulting in the destruction of one of the two floating markers demarcating the southern border of the Azerbaijani sector of the Caspian. Later, Iran's gunboats threatened to use force against Azerbaijan's Geophysic-1 research ship during a seismic survey over the Araz-Alov-Sherq oil fields in June 2001. After the second incident, Assafi, spokesman for the Iranian Foreign Ministry, said that Iran owned 20 per cent of the Caspian, and whoever wanted to work on the development of oil in this areas must negotiate with the Iranian government, otherwise, Iranian military forces would protect its rights.⁵¹

49 "Turkmens Shut Azeri Embassy", *Baku Sun*, 8/6/2001, p.6; "Hemveterenlerimiz Indi de Turkmenistandan Qvulur", *Azadliq*, 6-8/10/2001

50 "Lenkeran/Talisdeniz Muqavilesi", *Azadliq*, 30/5/1997, p.6; "Iranla Azerbaycan Yene de Dil Tapa Bilmir", *Azadliq*, 18/12/1998, p.7; "Iran Considers Groundless Objections of Azerbaijan against Carrying out Exploratory Works in Azeri Sector of Caspian Sea and Offers Again Caspian Division in Five Equal Parts", *Turan News Agency*, 17/12/1998; Mehdiyev, A., "Iran Oz Hereketlerinin Mesuliyetini Derk Etmelidir", *Azerbaycan*, 26/7/2001, p.1

51 "Resmi Tehran Xarici Sirketlerin Xezerde Tehqiqat Isleri Aparmaq Ucun Ondan Icaze Almasini Isteyir", *525-ci Gazet*, 8/8/2001

Regardless of Azerbaijani officials' calls that the Sea in that area belonged to Azerbaijan and urging the oil companies to meet the conditions of the related oil agreement, oil companies have postponed development on the Araz-Alov-Sherq/Alborz until a solution between the two states is reached on the disputed part of the Caspian. Owing to the same dispute over the Caspian between Iran and Azerbaijan, seismic surveys planned by SOCAR, LUKoil and Statoil for the development of D-8, D-10 and D-11 oil deposits have been suspended.⁵² Likewise, regardless of a contract signed in 1999 on the development of the Savalan oil block in the Caspian, the Azerbaijani Parliament has not yet ratified the deal in case it causes further trouble with Iran.⁵³ During his visit to Iran in May 2002, Aliyev once again had to reassure the Iranian side that Azerbaijan would not start exploration work in the disputed oil areas until the disagreement on the Caspian Sea border between the two states is resolved.⁵⁴

Conclusion

Status problem of the Caspian is directly related to Azerbaijan's security in terms of its territorial integrity and socio-economic and political stability. Until the Kazak-Russian agreement of dividing the Caspian seabed from the median line in 1998, Russian side had remained the most important obstacle to settle the issue, while Iran and Turkmenistan largely kept silent. Although both the Russian-Kazakh and later the Azerbaijan-Russia accords resolved the delimitation of the seabed problem and the exploitation of energy resources there, the dividing the sea surface and body have remained unresolved. Alongside the problems with Russia over the delimitation of the sea surface and body, Azerbaijan has now faced greater security challenges first from Iran and then from Turkmenistan on the status issue.

Russia's main argument on the status of the Caspian until 1998 had based on the still validity of the 1921 and 1940 signed between the Bolsheviks and Iran and the USSR-Iran, respectively. Apart from the fact that these treaties were always imposed by Russia on Iran during the

52 "SOCAR Can Refrain From Geophysical Studies in South Caspian So Far", *The Azeri Times*, 14-20/9/2001; "Caspian Business Plan of LUKoil", *Our Century*, 24-30/10/2001

53 Speech of Sabit Bagirov, at the Conference on the Geopolitical Problems of the Caucasus, Khazar University, Baku, 27-28/9/2001

54 Interview with Natiq Aliyev, "ARDNS-nin Presidenti Natiq Aliyev ile Musahibe", *Azerbaycan*, 25/7/2001, pp.1-2; *Our Century*, 25 August-5 September, 2001, p.3; Cohen, Ariel, "Iran's Intentions on Caspian Issue Remain Unclear Following Azerbaijani Leader's Visit Iran," *Eurasia Insight*, 22/5/2002

time of trouble, they had the lack of clarity on the delimitation issue of the Caspian. They dealt principally with how Russia would avoid a military attack against itself directed from Iran's territories. As far as the treaties of 1921 and 1940 are concerned, the Caspian remained as a Russian lake, while Iran was further squeezed into the south. Why then Russia changed its mind on the status issue in 1998 was because it could not stop the development of energy deposits in other parts of the Caspian diplomatically and militarily. Among these energy development projects, the commencement of the early oil production from Azerbaijan's ACG oil deposits in 1997 under 'the Contract of the Century' by the western dominated AIOC paved the way for changing the Russian government's mind. Of course, in this mind-change the Russian Energy Ministry's and LUKoil's participation in 'the Contract of the Century' and their rift with the Ministry of Foreign Affairs on the same issue cannot be underestimated.

On the partition of the sea body and surface, Russia has currently been offering 10 to 15 miles of territorial waters for each state in the Caspian. Such a solution means that Russia would like to continue controlling the Caspian in military terms as it was shown by Moscow in the two examples of Russian military exercises in 2001 and 2002 mentioned in this work. Thus, it is highly unlikely to expect that Russia will make any compromise on dividing the Caspian's sea body and surface into national sectors from the median line. When necessary, Russia is likely to use its military power in the Caspian as an influential leverage against Azerbaijan to get further concessions in many other economic, military and territorial issues in the Caspian and Caucasus regions. These Russian military exercises meant to tell Azerbaijan that it is the sole hegemony in the region including in the Caucasus, and implied that any road to peace on the NK dispute still goes through Moscow.

It must also be added to the points expressed above that, after the September 11 attacks and the US invasion of Iraq, American military activities in the Caucasus have increased. In this framework, Azerbaijan and Georgia have supported American war on 'international terrorism,' opened up their airspaces to the US military and sent small military contingents to Iraq. In addition, Georgia, which is of great strategic value for Azerbaijan, has completed joint military personnel training programmes with the US and signed new ones. No doubt, Russia has been very uncomfortable towards the increased US military activities and American-Georgian-Azerbaijani cooperation. It is perhaps this reason why Azerbaijan has not increased its voice much on the urgency of dividing sea body

and surface of the Caspian. Moreover, for Russia is the biggest influential actor in all disputes in the Transcaspian and the Caucasus regions, Azerbaijan seems to have felt the need to calm the Russian anger down, and thus to balance its further inclination towards the US by signing new military and economic deals with Russia.⁵⁵

On the Caspian status dispute, while Turkmenistan had long swung between Iran's and Russia's positions in the past, it seems to have finally sided to Tehran on the resolution of the problem. Although Turkmenistan's leader Niyazov outcried angrily after the failure of the Ashgabat summit in April 2002 as saying that the Caspian "smells blood" targeting Azerbaijan,⁵⁶ it has neither military capability nor enough will to use force against Baku. Leaving Turkmenistan's war rhetoric aside, the most serious problem for Azerbaijan on the Caspian status dispute at present appears to be Iran as seen in the event of Iranian threat to use of force against Azerbaijan's seismic survey ship over the Araz-Alov-Sherq oil fields in June 2001. Since then possible armed confrontation between Azerbaijan and Iran has been avoided by leaving the disputed oil deposits in the Caspian untouched until the division issue is resolved in the future. This does not suggest that the danger of armed conflict is averted forever between the two states. Iran, as being the second most powerful state in the region after Russia, has had enough of both capability and will to enforce its way of solution to the Caspian status problem with Azerbaijan. The reason why Iran has refrained from doing so by now is because of its trouble with the US on 'international terrorism' and nuclear issue.

Under current international environment, in order not to further isolate itself from 'international community,' Iran seems to have chosen to avoid any possible armed confrontation with Azerbaijan, and continued to press on demanding 20 percent share or condominium method for the resolution of the Caspian dispute. In order to tackle with contaminant of the Sea by industrial pollution, oil refinery and tanker leaks and so on, for instance, 5 littoral states signed the Environmental Pact in November 2003 unanimously. Though it is unlikely that the Environmental Pact will be implemented fully by the sides since there are a number of failed examples in such kind among the Caspian littoral states, Iran has called the Pact as a great success. On this matter, Kharazi the Iranian

55 Ismailzade, Fariz, "Russia Strives to Boost Political, Military Presence in Azerbaijan," *Eurasia Insight*, 3/3/2003

56 Doyle, Clare, "Caspian Sea Stalemate Leaves Azerbaijan on Edge," *Eurasianet.org*, 29/4/2002

Foreign Minister at the time was quick to suggest that the Environmental Pact would be a good example to reach a consensus on important issues, and recommended that it could be a model for settling all other issues in the Caspian including the division problem.⁵⁷ If the method of unanimous decision adopted in the Environmental Pact is applied to the division problem of the Caspian, it would support what really Iranian side has long put forward on the same issue. Yet, Kharazi is also very well aware of the fact that environmental issues in the region, similar to that of everywhere on the other parts of the globe, were 'soft' side of the political and economic subjects. On the other hand, however, the division problem of the Caspian is 'hard' part of the political and economic realities and interests of the actors that they are very much reluctant to compromise.

In the current international atmosphere, in fact, dividing the seabed and surface of the Caspian into 5 equal shares is not beneficial for Iran as present fluidity and possible condominium provide Tehran with unhindered access to Russian market and military. If this strategic aspect of the Caspian is looked within a wider geographical spectre, Iran emerges as a very important gateway for trade among China, India and Russia, which are in strategic economic and military competition with the US across the Eurasian landmass.⁵⁸ Obviously, establishment and effective functioning of such a trade road would be a great strategic asset for Iran, as well as for Russia, to push other states in the Caspian region to transport their oil and gas resources and other import-export materials through that direction. Such a trade road would curb the escape of Azerbaijani and possible Kazak oil and other trade goods via American and Turkish supported BTC pipeline and Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) of the European Union in the East-West direction. The use of Iran as a trade road for energy and other materials have already been talked, and some point, established in the Caspian region. The Kazak President Nazarbayev has many times reiterated the cost-effective aspect of transporting some of his country's oil via Iran either by swapping and/or a new pipeline via Turkmenistan to the Iranian ports in the Gulf.⁵⁹ Oil swaps from the Caspian region via Iran through 300 km long Neka-Tehran pipeline has already gone up from 50 thousands tons per month

57 Onica, T., "Optimism Increases for Caspian Sea Agreement, *Eurasianet.org*, 19/4/2004

58 See Berniker, Mark, "Trade Corridor Could Link Russian Arms to Iran and India," *Eurasia Insight*, 19/7/2002

59 Alibekov, Ibragim, "Kazakhstan Asserts State Interests in Kashagan Oil Field," *Eurasia Insight*, 9/7/2004; Blank, Stephan, "Energy at the Source of Sino-Kazakh Rapprochement," *Eurasian Insight*, 8/11/2004

in 2002 to 180 thousands tons at the beginning of 2003. Furthermore, Iran has been considering to use the Neka-Tehran pipeline to carry a big sum of oil from Kazakhstan's Kashagan field when production starts there in 2007.⁶⁰ Additionally, Kazakhstan has already begun considering alternative oil pipelines and markets for its oil. In September 2004 Kazakhstan and China start building an oil pipeline costing \$850 million and capable of carrying 10 million tonnes of oil per year from Kazak town of Atasu to Chinese town of Alashankou. This pipeline is expected to reach the capacity of carrying up to 20 million tonnes of oil annually by the year 2011.⁶¹ Both increasing Iranian and Chinese options for energy markets and pipeline options for Kazak resources suggest that the Caspian status problem will remain unresolved in years ahead. This situation will then continue to have a direct impact on the full functioning of the newly built BTC pipeline as it is becoming much more difficult either to build an oil pipeline from Kazakh port of Aktau to Baku or to get additional oil from Kazakhstan by tankers to the BTC. Accordingly, since Azerbaijan has tried to form its security strategy in the Caucasus region by relying to great extent on the BTC, the Baku-Tiflis-Erzurum gas pipeline and possible new Transcaspian oil and gas pipelines, it is inevitable that status stalemate of the Caspian will keep affecting Azerbaijan's security, socio-economic well-being and political stability.

60 Cohen, Ariel, "Istanbul Conference, Quiet Concern over Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline's Fate, *Eurasiane.org*, 2/6/2003; Peimami, H., "Iran Intent on Keeping Pace with Caspian Basin Energy Development," *op.cit.*

61 Blank, Stephan, "Energy at the Source of Sino-Kazakh Rapprochement," *op.cit.*

Soğuk Savaş Sonrasında Kosova Sorunu ve Birleşmiş Milletler

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin EMİROĞLU*

ÖZET

Soğuk savaşın 1989 yılında bitişi, uluslararası politikada çok önemli gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Bu gelişmelerin en önemlilerinden birisi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında altı cumhuriyetin bir araya gelmesiyle Josef Broz Tito tarafından kurulan Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin parçalanma sürecine girmesidir. Federal yapı içerisindeki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmesi 1995 yılına kadar sürecek bir savaşı başlatmıştır. Yugoslavya'nın kuruluş sürecinde cumhuriyet statüsü verilmeyen Kosova, çok büyük kesimi Arnavut kökenli Müslümanların yaşadığı bir bölgedir. 1989 yılında özerklik statüsü kaldırılan Kosova, diğer cumhuriyetlerden önce bağımsızlığını ilan etmiştir. Kosova'nın bağımsızlığı uluslararası toplum tarafından kabul görmemiştir. Kosova konusunda Yugoslavya'nın tezlerinin kabul görmesinin sonucu, bu sorunun çözümünün, küresel güçlerin ve BM vb gibi örgütlerin gündemine girmemesi sonucunu doğurmuştur. 1997 yılından itibaren Kosova sorununun ulaştığı boyut, uluslararası toplumun ilgisizliğini değiştirmiştir. 1998-1999 yıllarında Kosova sorunu, ABD ve AB üyesi devletlerin, BM, NATO, AGİT gibi örgütlerin önemli gündem maddesi haline gelmiştir.

* Kırıkkale Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı dönemi, ortak düşmana karşı birlikte hareket etme zorunluluğu nedeniyle, ideolojik karşıtlıkların bir yana bırakılması sonucu ortaya çıkmıştı. Bu dönemde, ideolojik karşıtlıkların yerini, ortak düşmana karşı birlikte savaşım zorunluluğu almıştır. 1939-1942 dönemi savaş içerisinde Almanya'nın nispi üstünlük kurduğu bir dönemdir. Bu dönemde, Avrupa Kıtası alt-bölgesinde yer alan ülkeler/toplumlar açısından, Almanya ile kurdukları yakınlaşma ve yaptıkları yardımlar oranında kendi dış politika hedef/amaçlarına ulaşma çabası öne çıkmıştır. Ancak, Almanya'nın giderek artan oranda gerilemeye başladığı 1942-1945 döneminde ise, ülkelerindeki Alman işgaline son vermenin yanında, Müttefiklerle birlikte hareket ederek, dış politika hedef/amaçlarına ulaşmak öncelik kazanmıştır. Bu çabanın sonucunda ortaya çıkan *de facto* durumlar, birçok alanda bugüne kadar varlığını devam ettirmiştir.

Ele aldığımız tarihsel çizgiler, Arnavutluk ve (Eski) Yugoslavya arasında, hakimiyet mücadelesinin verildiği, iki milyon iki yüz bin civarındaki nüfusunun % 90'ını etnik Arnavutların oluşturduğu Kosova bölgesine, büyük oranda uymaktadır. 1939-1943 döneminde İtalyan ve Almanlarla birlikte hareket eden ve Kosova bölgesini denetleyen Arnavutluktur. Ancak Komünist Arnavutlar, Mihver'e karşı savaşım içinde olmuşlardır¹. Fakat, 1943'den sonra gittikçe artan oranda bölgedeki denetimini güçlendiren Tito, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurduğu Yugoslavya içerisinde bölgeye özerk bir statü tanımıştır². Nüfus ve etnik homojenite anlamında, örneğin bir Karadağ'dan çok daha fazla ve homojen bir nüfusa sahip olmasına karşın, Kosova'ya cumhuriyet statüsü verilmemiştir. Cumhuriyet statüsünün verilmemesinde, Kosovalı etnik Arnavutların Yugoslavya dışında bir devlete sahip olmaları ve onlarla birleşebilecekleri düşüncesinin etkili olduğu ileri sürülmüştür³. Tito'nun etnik kökene dayandırmadığı Yugoslavya, 1963 ve 1974 Anayasaları'nda, Kosova bölgesinin özerkliğini daha da güçlendirmiştir. 1981 yılında Tito'nun ölümü, Sırbistan'ın merkezi yönetimde giderek artan ağırlığı ve Kosova'ya yönelik demir yumruk politikaları, bu bölgedeki etnik Arnavutlar arasındaki hoşnutsuzluğun daha da büyümesine yol açmıştır. Özellikle 1986 yılından sonra, Kosova'da etnik Arnavutlara yönelik baskıların artmasının sonucu

1 Wolf, 1956, 220-222

2 Wolf, 1956, 270, 275

3 Caplan, 1998, 748

olarak, karşıt şiddet hareketleri ve ayaklanmalar da artmıştır⁴. 1989 yılında Kosova'nın özerkliğinin kaldırılması, varolan gerginlikleri hat safhaya çıkarmıştır. 1989-1990 yılı gelişmeleri sonucunda Sovyetler Birliği yıkılmış, Komünist blok çökmüştür. İki düşman blok arasında ideolojik eksenli karşıtlığın her alanda yansımalarının derinden yaşandığı soğuk savaş bitmiştir. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Balkanlar bölgesi, güvenlik sorunları ve çatışmaların yaşandığı en önemli coğrafi alt-bölge olarak ortaya çıkmıştır. Bu güvenlik sorunları ve çatışmalar, bir noktadan sonra, uluslararası barış ve güvenliği bozan bir hüviyet kazanmaya başlamıştır. Soğuk savaşın bitişi ile tek süper güç olarak ortaya çıkan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), elde ettiği ekonomik performansını ortak dış ve savunma politikası alanına da yaymaya çalışan Avrupa Birliği, soğuk savaşın mağlubu Sovyetler Birliği (daha sonra Rusya Federasyonu), soğuk savaşın galip askeri örgütü Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü (NATO)⁵, uluslararası barış ve güvenliği bozan sorunların çözümünde birinci derecede sorumlu örgüt Birleşmiş Milletler (BM) vb. gibi uluslararası politikanın aktörleri, Kosova sorununu çözmek amacıyla müdahalede bulunmuşlardır.

Bu çalışmada, ilk olarak, soğuk savaş sonrası dönemde, Kosova sorununun uluslararası barış ve güvenliği bozan/bozması olası nitelikleri ortaya konacaktır. Kosova sorununun bu niteliği tespit edildikten sonra, uluslararası barış ve güvenliği bozan/bozması olası sorunların çözüm platformu olarak kurulan BM örgütünün sorun karşısında ortaya koyduğu yaklaşım ve sorunun çözümünde ne derece rol alıp-alamadığı noktaları çözümlenmeye çalışılacaktır. Çalışmada, BM dışı üretilen çözümlerin ne gibi sorunlarla karşılaşabilecekleri de incelenecektir. Çalışma, iki ana başlık altında yürütülecektir. Birinci başlık altında, soğuk savaş sonrasında Yugoslavya'nın dağılması sürecinde Kosova sorununun tanımı, uluslararası politikanın aktörlerinin Kosova sorununa karşı izledikleri dış politikalar ele alınacaktır. İkinci başlık altında, soğuk savaş sonrasında Kosova sorununun ortaya çıkmasından itibaren ve yaşanan gelişmeler boyunca BM örgütünün ortaya koymuş olduğu yaklaşım belirlenmeye çalışılacaktır.

4 Armaoğlu, 1992, 237

5 Yaygın kullanımından dolayı, North Atlantic Treaty Organization'ın Türkçe açılımının kısaltması değil, NATO kısaltması kullanılmıştır.

I-) Soğuk Savaş Sonrasında Yugoslavya'nın Dağılması ve Sonuçları

A-) Soğuk Savaş'ın Bitişi ve Yugoslavya'nın Dağılması

1989/1990 yıllarındaki gelişmeler sonucunda Sovyetler Birliği'nin dağılması yeni bir dönemin başladığının habercisi olmuştur. İki Almanya'nın resmi birleşme anlaşmasının 12 Eylül 1990 tarihinde imzalanmasıyla, soğuk savaş döneminin en önemli sembol olgularından birisi de ortadan kalkmıştır. İki Almanya'nın birleşmesi, birçok yönüyle son derece önemli bir gelişmedir. İkinci Dünya Savaşı başlatıcısı ülke olarak uğradığı ağır yenilgi sonrasında doğan işgal ve ülkesel parçalanmışlığı yaşayan Alman toplumu, soğuk savaş dönemi ideolojik kampaşmasının etkisiyle de birbirinden oldukça farklılaşmış politik, sosyal bir zeminde varlığını sürdürmüştür. Ancak her iki siyasal birimde yaşayan bölünmüş Alman toplumu, self-determinasyon ilkesine dayalı olarak düzenlenen referandumlarda ortaya koyduğu irade ile birleşmiştir. Nazi Almanyası'nın 'tek halk, tek devlet'i olmasa da, aynı etnik kökene sahip bölünmüş/parçalanmış bir toplumun bir araya gelmesi sembolik öneminin dışında da çok büyük önem taşımaktadır. Alman Başbakanlarından Helmut Kohl, 'Biz birliğimizi self determinasyon yoluyla kazandık. Biz Almanlar, Avrupa'daki başkalarının da böyle olduğunu düşünüyorsak, statüko politikaları takip edersek ve (...) self-determinasyon hakkını doğrulamazsak, o zaman moral ve siyasal saygınlığımız kalmaz' görüşlerini ileri sürmüştür (Axt, 1995: 222). Almanya Şansölyesi Kohl'un ortaya koyduğu bu söylem ve bu doğrultuda izlediği dış politikanın Yugoslavya'nın dağılması sürecinde son derece etkili olduğu açıktır. Kohl'un Alman birliğinin sağlanmasının temeli olarak ileri sürdüğü self-determinasyon ilkesi, 45 yıllık bölünmüşlüğe ve yaşanan süreçteki sorunlara karşın, büyük oranda, teritoryal sınırları belirli olan ve homojen bir toplum için geçerli olabilir. Ancak, bu söylemin son derece büyük etnik karmaşaya sahip olan Balkanlar bölgesi açısından çok büyük güvenlik sorunları ortaya çıkaracağı aşikardır⁶.

6 Yugoslavya Federal Cumhuriyeti içerisinde cumhuriyet statüsüne sahip birimler arasında bir karşılaştırma yapıldığında şu tarz bir görünüm ortaya çıkmaktadır, (1991 yılı sonu itibarıyla) Sırbistan, % 75 Sırp, % 5 Macar, % 20 Arnavut, % 7 Karadağlı, biraz Hırvat, Karadağ, % 68 Karadağlı, % 14 Müslüman, % 6.5 Arnavut, % 3.5 Sırp, vb., Slovenya, % 91 Sloven, % 3 Hırvat, % 2.2 Sırp, vb., Makedonya, % 67 Makedon, % 20 Arnavut, 100 Türk, vb., Hırvatistan, % 75 Hırvat, % 12 Sırp, biraz Boşnak, Sloven vb. Slovenya dışarıda bırakılacak olursa diğer cumhuriyetlerin hiçbirisi etnik ve dinsel homojeniteye sahip değildir. Buna karşılık Kosova, 2 200 000 kişilik nüfusu içinde yaklaşık 2 000 000'u Arnavut, 200 000 civarında Sırp, 50-60 civarında da Türk barındırmaktadır. Yani nüfusunun % 90'ı Arnavut ve Müslüman'dır. Etnik ve dinsel homojenite anlamında sadece Slovenya ile karşılaştırılabilir

Sırp liderlerden Slobodan Milosevic'in Kosova Savaşı'nın 600. Yıl-dönümünü kutlamak amacıyla, Kosova meydanında bir milyon Sırp-lıya karşı yapmış olduğu aşırı milliyetçi çizgiler taşıyan konuşması, ortaya çıkacak güvenlik sorunlarının habercisi gibi alınmalıydı. An-cak, bu konuşma sonrasında Milosevic, 1990 yılında yapılan genel se-çimlerde Yugoslavya devlet başkanlığına seçilmiştir⁷.

Sırbistan'ın Mart 1989'da Kosova ve Voyvodina'nın özerkliklerini kaldırması, 1990 genel seçimlerinde devlet başkanlığının güçlü adayı olarak Milosevic'in yapmış olduğu konuşmalarda geleceğe yönelim tasarımları, diğer cumhuriyetler üzerinde son derece olumsuz etki yapmıştır. 1990 seçimlerini kazanan Milosevic'in, Büyük Sırbistan'ı kurma düşüncesi, doğal olarak, bütün Sırp'ları aynı siyasal çatı altında toplanmasını öngörüyordu⁸. Başkan Milosevic, gelecek milenyumda başarılı olacak devletlerin başarılı olmalarının en önemli şartını, etnik homojenite olarak görüyordu. Bu tasarımın bir uzantısı olarak, 1991 Martı'nda Hırvatistan'ın Krajina bölgesindeki Sırp'lar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Hırvatistan'da yaşayan Sırp'ların ilk adımı atması sonrasında, Haziran 1991'de Slovenya, Temmuz 1991'de de Hırva-tistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ekim 1991'de Bosna-Hersek parlamentosunda yapılan oylamada Sırp'ların karşı tutumuna rağ-men bağımsızlık kararı alınmıştır. 3 Mart 1992'de Bosna-Hersek de Yugoslavya'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık ilanları son-rasında, Slovenya, Hırvatistan ile Sırbistan arasında çok kısa süren bir savaş yaşanmıştır. Bosna-Hersek ile Sırbistan arasında Nisan 1992'de başlayan savaş ancak, 1995 yılında Dayton Anlaşması ile sona erdiril-miştir.

Yugoslavya'nın dağılması sürecine girmesinde, ABD ve AB'nin bu ülkenin egemenlik ve toprak bütünlüğüne yönelik olarak sürdürdük-leri desteği geri çekmeleri son derece önemli rol oynamıştır. Bu doğ-rultuda, AB'nin ilk girişimi, Yugoslavya'daki krizin doğası hakkında

7 Slobodan Milosevic'in 1990 yılında düzenlenen çok partili seçimler öncesinde düzenle-nen mitinglerde, toplantılarda ve vermiş olduğu röportajlarında kullandığı söylemlerde, Yugoslavya toprakları üzerindeki gelecekteki siyasal yapıya ilişkin tasarımında üç nokta üzerinde durduğu görülmektedir. Birincisi, Kosova ve Voyvodina gibi özerk bölgelerin özerkliklerinin kaldırılması. İkincisi, Yugoslavya'nın Birinci Dünya savaşı'ndan sonra oluşturulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı şeklinde yeniden yapılandırılması. Üçüncüsü, daha küçük cumhuriyetlerin yutulması ve onların üzerinde federasyonun hakimiyetinin sağlanması. Bu bir anlamda, 'büyük Sırbistan'tasarımının bir ön projesi şeklinde de ni-telendirilebilir. Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinde, Milosevic kullanmış olduğu bu tarz söylemler önemli oranda etkili olmuştur [Calvocoressi, 1996, 326].

8 The Economist, January 24th 1998, 4

geleceğe dönük bir değerlendirme yapmak üzere, Eylül 1991 tarihinde, yani Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık ilanı ile başlayan savaştan üç ay sonra Fransız Anayasa Mahkemesi Başkanı Robert Badinter başkanlığında bir arbitasyon komitesi kurulması olmuştur. Kasım 1991 tarihinde komisyon tarafından ortaya konan bulgular, bağlayıcılığı olmamasına rağmen Kosova sorununun geleceği açısından da önem arz etmektedir. Komisyona göre Yugoslavya dağılma sürecindedir ve bu yüzden bağımsızlıklarını arayan cumhuriyetler isyancı siyasal unsurlar olarak görülemezler⁹. Yugoslavya'nın dağılmakta olduğunu ifade eden bu bulgu önemlidir ancak, BM Antlaşması'na aykırı bir girişim olacağından dolayı eski cumhuriyetler için uluslararası bir destek anlamına gelmemektedir. Buna mukabil yeni devletler olan eski cumhuriyetler egemen haklara sahip olmuşlardı ve o hakların savunulmasında kollektif askeri hareket dahil daha büyük derecede uluslararası korruma hakkına sahip olmuşlardı¹⁰. Bunun yanında BM'in, yeni bağım-

9 Badinter Komisyonu'nun ortaya koyduğu tespitler AB ülkeleri tarafından genel olarak kabul edilmiş ancak, 24 Haziran 1991 tarihinde Lüksemburg'da toplanan AB ülkeleri Dışişleri Bakanları tarafından, Hırvatistan ve Slovenya'nın olası bir tek taraflı bağımsızlık ilanının kabul edilmeyeceği teyit edilmiştir. Almanya, yeni bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetleri desteklemenin ötesinde resmen tanıma yönündeki açıklamalarıyla, 5 Temmuz 1991 tarihinde Lahey'de toplanan AB Dışişleri Bakanları toplantısında kendini izole bir durumda bulmuş ve birliğin ortak yaklaşımının dışına çıkmama noktasında uyarılarla karşılaşmıştır. Ancak tüm bu uyarılara rağmen Şansölye Kohl, 27 Kasım 1991'de Alman hükümetinin yeni cumhuriyetlerin bağımsızlığını tanıyabileceğini ilan etmiştir. ABD'nin tanınmanın ertelenmesi yönündeki talepleri de Almanya tarafından dikkate alınmamıştır. Almanya Badinter komisyonunun raporunu hazırlayınca kadar bekleyeceğini ancak, raporun içeriğinin herhangi bir şekilde tanımama sonucu doğurmayacağını ifade etmiştir. Almanya, bir *fait accompli* ile 19 Aralık 1991'de Slovenya ve Hırvatistan'ı tanıma kararını vermiş, 23 Aralık'ta da tanıma gerçekleşmiştir [Heinz-Jürgen Axt, 1995, 223-224]. Almanya'nın AB ülkelerine rağmen izlediği dış politika, tarihsel süreci boyunca bölgenin şekillenmesinde sürekli dış güçlerin etkisinin görüldüğü Balkanlar bölgesinde, sonraki süreçte de benzer eğilimlerin ortaya çıkmasında katalizör rol oynayacaktır.

10 Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık ilanı ve Almanya'nın iki ülkeyi resmen tanıması sonrasındaki gelişmeleri ele almak amacıyla 7 Aralık 1991'de Lahey'de Yugoslavya konusunda bir toplantı yapılacağı ilan edilmiş, durumun normalleşmesini sağlamak amacıyla AB'nin yapabileceği ekonomik katkılar üzerinde durulacağı belirtilmiştir. 19 Aralık'ta da AB, yeni dönemde müzakerelerin iyi niyetle ve şu ilkeler gözetilerek yürütülmesini ilan etmiştir. Bunlar, kuvvet kullanımına başvurmama ve sınırların kuvvet yoluyla değiştirilmemesi. Krizin önlenmesi ya da yayılmasını durdurmak amacıyla AB'nin ortaya koyduğu bu girişimlerin yanında Avustralya, Yugoslavya'daki durumun gittikçe kötü bir noktaya doğru ilerlediğini, uluslararası toplumun AB'nin girişimlerini BM aracılığıyla güçlendirmesi ve bunun ilk adımı olarak da BM Güvenlik Konseyi'nin sorunu görüşmek üzere acil olarak toplanması konusunda BM Genel Sekreteri'ne bilgi vermiştir. Güvenlik Konseyi de Avusturya, Kanada ve Macaristan'ın yaptığı isteğe karşılık olarak, uluslararası barış ve güvenliği tehlikeye atması olasılığı taşıyan Yugoslavya'daki kötüleşen durumu ele almak için 25 Aralık 1991'de acil olarak toplanmıştır. ve aynı toplantıda oybirliği ile 713 sayılı kararı almıştır [UN Yearbook, 1991, 214-215].

sızlıklarını kazanan Slovenya, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'i üyeliğe kabul etmesi de son derece önemli bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır.

B-) Yugoslavya'nın Dağılması Süreci ve Kosova Sorunu

1989'a kadar Sırbistan'ın iki otonom eyaletinden birisi olan Kosova, fiili olarak bir cumhuriyetin kendi anayasası, hükümeti, mahkemeleri, ulusal bankası ve kollektif federal başkanlık yapısı içinde eşit söz hakkına sahip olmak gibi bütün ayrıcalıklara (prerogatives) sahiptir¹¹. Mart 1989'da Sırbistan'ın Kosova'nın özerkliğini tek taraflı olarak ortadan kaldırması bir krizi hızlandırmış ve Yugoslavya'nın çöküşünü çabuklaştırmıştır.

Kosova'nın Sırbistan tarafından ele geçirilmesinden sonra (1943), Yugoslavya Federal Cumhuriyeti içindeki siyasal birimlerden hangilerine cumhuriyet statüsü verilmiş ve nasıl bir ölçüt uygulandığı noktasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse şöyle bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Sırbistan'ın Adriyatik ile bağlantısını sağlayan Karadağ; tarihsel gelişim sürecinde daha çok Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun etkisinde kalmış, İtalyan etkisini de hissetmiş Katolik Hırvatistan (Adriyatik Denizi ile en uzun kıyısı olan bölge) ve Slovenya, çok kültürlü-çok etnik temelli Bosna-Hersek ve Makedonya cumhuriyet statüsünü elde etmişlerdir. Sırbistan dışındaki cumhuriyetlerle karşılaştırıldığında etnik ve dinsel homojenlik açısından Kosova'nın da süreç içinde talep ettikleri üzere yedinci cumhuriyet statüsünü kazanmalarının önünde hiçbir engel yoktur. Yani Sırbistan siyasal yapısının kırmızı çizgileri ya da gizli bir anayasa maddesi yoksa, Kosova cumhuriyet statüsü kazanabilirdi¹². Ancak Yugoslav Federal

11 Slobodan Milosevic'in 1990 yılında düzenlenen çok partili seçimler öncesinde düzenlenen mitinglerde, toplantılarda ve vermiş olduğu röportajlarında kullandığı söylemlerde, Yugoslavya toprakları üzerindeki gelecekteki siyasal yapıya ilişkin tasarımımda üç nokta üzerinde durduğu görülmektedir. Birincisi, Kosova ve Voyvodina gibi özerk bölgelerin özerkliklerinin kaldırılması. İkincisi, Yugoslavya'nın Birinci Dünya Savaşından sonra oluşturulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı şeklinde yeniden yapılandırılması. Üçüncüsü, daha küçük cumhuriyetlerin yutulması ve onların üzerinde federasyonun hakimiyetinin sağlanması. Bu bir anlamda, 'büyük Sırbistan'tasarımının bir ön projesi şeklinde de nitelendirilebilir. Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinde, Milosevic kullanmış olduğu bu tarz söylemler önemli oranda etkili olmuştur [Calvocoressi, 1996, 326].

12 Yugoslavya Federal Cumhuriyeti içerisinde cumhuriyet statüsüne sahip birimler arasında bir karşılaştırma yapıldığında şu tarz bir görünüm ortaya çıkmaktadır, (1991 yılı sonu itibarıyla) Sırbistan, % 75 Sırp, % 5 Macar, % 20 Arnavut, % 7 Karadağlı, biraz Hırvat, Karadağ, % 68 Karadağlı, % 14 Müslüman, % 6.5 Arnavut, % 3.5 Sırp, vb., Slovenya, % 91 Sloven, % 3 Hırvat, % 2.2 Sırp, vb., Makedonya, % 67 Makedon, % 20 Arnavut, 100 Türk, vb., Hırvatistan, % 75 Hırvat, % 12 Sırp, biraz Boşnak, Sloven vb. Slovenya

sisteminin mimarları, 1943 yılında cumhuriyet statüsünün uyruklara verilmesine karşı olduklarını ve fakat bunun uluslar için hak edilmiş olduğunu düşünmüşlerdir. Çünkü, Sırp, Hırvat, Boşnak, Makedon, Sloven ve Karadağ uluslarının anavatanları/toprakları (sınır ihtilafları bir yana bırakılacak olursa) Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin içerisindedir. Ancak, Arnavutların Yugoslavya'nın dışında da bir anavatanları/devletleri bulunmaktadır. Böyle bir statünün verilmesi, kriz dönemlerinde bağımsızlık ilanına gidebilecek bir süreci başlatma riskini taşımaktadır. Gerçekten de 1989 sonrasında, Yugoslavya'nın dağılması sürecinde, Kosova da bağımsızlık yönündeki isteklerini Batı dünyasına iletmiş ancak, herhangi bir destek bulamamıştır. Çünkü Kosova'nın statüsünün değişmesi, bölgede tüm dengeleri değiştirebilecek bir süreci başlatma potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır¹³.

Kosova'ya yönelik olarak yürütülen demir yumruk politikası, yeni önlemler alınarak sürdürülmekteydi¹⁴. Bu bağlamda, 20 Şubat 1990 tarihinde Yugoslav yetkilileri, Kosova'da yerleşmiş ordu birliklerine, ilk kez, eyalette ayaklanmalara katılan etnik-Arnavutların yeniden başlayabilecek ayaklanma hareketlerinin bastırılması için özel emir verildi. Bu tarihe kadar, serbest seçimler, Komünist Cemiyeti'nin eyalet liderinin istifasını, siyasi tutukluların serbest bırakılmasını ve özel önlemlerin kaldırılmasını isteyen göstericilere karşı sadece polis kuvvetleri kullanılmaktaydı. 1 Şubat 1990 tarihinden itibaren, askeri

dışarıda bırakılacak olursa diğer cumhuriyetlerin hiçbirisi etnik ve dinsel homojeniteye sahip değildir. Buna karşılık Kosova, 2 200 000 kişilik nüfusu içinde yaklaşık 2 000 000'u Arnavut, 200 000 civarında Sırp, 50-60 civarında da Türk barındırmaktadır. Yani nüfusunun % 90'ı Arnavut ve Müslüman'dır. Etnik ve dinsel homojenite anlamında sadece Slovenya ile karşılaştırılabilir. Karadağ'ın cumhuriyet statüsünü elde etmesi ve buna karşılık Kosova'nın 1963 ve 1974 Anayasalarında sadece özerklik statüsünün verilmesi birçok noktada gelecek süreç açısından da tehlikeli ve riskli görüldüğünden siyasi tercih olarak verilmemiştir. Bu riskler şunlardır, 1-) Kosova'nın bağımsızlaşmasıyla başlayan sürecin (geçmişteki) diğer özerk bölgelere ve birlikte olunan cumhuriyete yansması, yani özellikle küçük Karadağ'ın ayrılmasıyla, alan olarak küçüleceği gibi, Sırbistan tamamen denize çıkışı olmayan bir kara ülkesi haline gelecektir. 2-) Kosova'nın Arnavutlukla birleşmesi ve daha büyük bir Arnavutluğun ortaya çıkışı Sırbistan'ın bölgedeki ağırlığını olumsuz etkileyecektir. 3-) Bağımsız Kosova, Makedonya'nın siyasal ve toprak bütünlüğüne tehdit oluşturabilme potansiyeline sahiptir. Bir anlamda, Kosova'nın bağımsızlığı ya da statüsü sorunu görünürdeki etnik-dinsel homojenite sebebiyle sanki kolay bir operasyon gibi gözüксе de, sonrasında ne gibi komplikasyonlar çıkaracağı bilinmeyen bir ameliyata benzetilmektedir. Sorun ele alınıp gerekli işlemler yapılmazsa hastalık yayılacak ve gün geçtikçe daha zor bir hale gelecektir. Sorun bu yönüyle de değerlendirilip, acilen bir çözüm bulunmak zorundadır [Halit Eren, 1992, 296; The Economist, January 24th 1998, 15].

13 Caplan, 1998, 748

14 Calvo-coressi, 1996, 326; News Digest for January 1990, 37194

kuvvet konuşlandırılmasına karşın, bu kuvvetler göstericilere karşı kullanılmamıştı. Ancak, polislerin kullanıldığı gösterilerde çok sayıda kişi yaralanmakta ve ölmekteydi. Örneğin, grev eylemlerini bastırmak için 24-30 Ocak 1990 tarihleri arasında çoğunluğu polisle çatışmada, 20 civarında Kosovalı Arnavut ölmüştür. Askeri kuvvetlerin konuşlandırılmasından sonra da, 2000 civarında polis gücü Kosova'ya gönderilmiştir. Kosova eyaletindeki, polis kuvvetlerinin güçlendirilmesi ve ordu birimlerinin yerleştirilmesinin nedeni kısa sürede ortaya çıkmıştır. 5 Şubat 1990 tarihinde Komünist Cemiyeti lideri ve aşırı Sırp milliyetçisi Slobodan Milosevic'in, 400.000 Sırp'ın Kosova'ya yerleştirilmesini amaçlayan, 'Kosova için seferberlik' çağrısı, eyalette tekrar gerginlikleri hat safhaya çıkarmıştır. 16 Şubat 1990'da Sırp Komünist Cemiyeti, Arnavutluktan gelen 'illegal göçmenler'in geri gönderilmesini ve onlardan Yugoslav vatandaşlığını alanların, anayasal düzene karşı hareket edenlerin haklarından yoksun bırakılmalarını istemiştir. Sırp Komünist Cemiyeti'nin bu açıklamalarının doğurduğu rahatsızlık, Kosovalı Arnavutların protesto gösterilerini arttırmalarına sebep olmuştur. Bunun sonucunda, Kosovalı Sırplar, 19 Şubat 1990 tarihinde, Kosovalı Arnavutlarca katliama uğrama tehlikesini gerekçe göstererek, korunmaları amacıyla ordu birimlerine başvurmuşlardır. ve bu süreci daha da kötüleştirecek bir gelişme de, 20 Şubat 1990 tarihinde Yugoslav Kollektif Devlet Başkanlığının, Kosova'daki ordu birimlerinin özel girişimlerinin onaylanmasıdır. Bunun anlamı, ayaklanmaları bastırmak için gerekirse kuvvet kullanılmasıdır. Bu arada, eyalet başkenti olan Priştina'da sokağa çıkma yasağı uygulanmaktadır¹⁵.

Ancak, Kosova'da ortaya konan şiddet politikasını, bir yönüyle, Yugoslavya'nın her tarafında artan sorunlar nedeniyle, diğer yönüyle de, çektiği tepkiler sebebiyle (1990 Nisanı itibarıyla) devam ettirmek mümkün olmamıştır. 18 Nisan 1990'da Federal Kollektif Başkanlık, özerk Kosova eyaletinin Sırbistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğunu ifade etmiş ve özel önlemlerin kaldırılmasında anlaşmaya varıldığını belirtmiştir. Özel önlemlerin kaldırılmasında, ayrıca, Sırp polis ve askeri kuvvetlerinin göstericilere karşı çok fazla kuvvet kullanması ve bunun doğurduğu tepki de etkili olmuştur. Bunun yanında, Sırp yönetimi, içlerinde Kosova'daki Komünist Cemiyeti'nin lideri Azem Vlası'nın de bulunduğu 108 tutukluyu serbest bırakmıştır¹⁶.

15 Mayıs 1990 tarihinde Yugoslavya'daki dönüşümlü başkanlık sistemine uygun olarak yapılan değişimde, Federal Kollektif Devlet

15 News Digest for February 1990, 37255

16 News Digest for April 1990, 37382

başkanlığı başkanı Sırp Borisav Jovic ve başkan yardımcısı Hırvat Stipe Suvar olmuştur. Jovic, uzlaşmaz olarak dikkat çeken bir politikacıydı. Resmen göreve başlama konuşmasında, Yugoslavya'nın siyasal istikrarı ve bütünlüğünün ciddiyetine dikkat çekmiş, ayrılıkçı unsurları 'irrasyonel milliyetçi körler' olarak nitelemiş, Yugoslav anayasal düzeninin kararlı ve sistematik bir şekilde tahrip edildiğini belirtmiş, ülkenin bir dağılma ve sivil savaş tehdidinde maruz kaldığını ifade etmiştir. Yugoslav siyasal sisteminde bu gelişmeler yaşanırken, Kosova'da da sular durulmamaktadır. Kosova Yürütme Konseyi başkanı Yusuf Zejnullahu'nun ve hükümetinin dokuz etnik-Arnavut üyesinin istifası, Kosova'daki eyalet meclisinin 23 Mayıs 1990 tarihindeki toplantısında reddedilmiştir. Etnik Arnavut bakanlar Mart sonundan beri tek tek istifalarını vermekteydiler. Böyle davranmalarının nedeni, eyalet meclisinde Kosova hükümetine güven oyu almak, hükümeti etnik-Sırp'ların eline bırakmamak amacına dönüktür¹⁷. Bu olay da, toplumsal anlamda olduğu kadar, siyasal anlamda da her iki toplumsal kesim arasında derin bir güvensizlik sorununun olduğunu göstermektedir.

Yugoslav yönetimi, yeni bir anayasa hazırlamış, 2 Temmuz 1990 tarihinde tüm Sırbistan'da düzenlenen bir referandumda, Sırp'ların büyük çoğunluğu yeni anayasaya destek vermişlerdir. Çok partili serbest seçimlerin düzenlenebilmesi için bu tür bir anayasa değişikliği gerekiyordu. Buna karşılık, Kosova eyaletindeki etnik-Arnavutlar, ortaya konan anayasayı, Kosova'yı 1974 Yugoslav Anayasası'nda verilen özel özerk statüden yoksun bırakacağından, protesto etmişlerdir. Tanjug haber ajansınca 4 Temmuz 1990 tarihinde, Kosova ve Voyvodina gibi iki özerk eyalet dışında, Sırbistan'daki nüfusun % 86'sının yeni anayasaya destek verdiği rapor edilmiştir. Yugoslav yetkililerince söz konusu anayasal desteğin oranı % 96.8'dir. Kosova'daki seçmen kitlesinin sadece % 25'i oylamaya katılmıştır. Katılanların da büyük çoğunluğu Kosovalı Sırp'lardır. Kosovalı Arnavutlar, anayasa oylamasını protesto etmişlerdir. Kosovalı Arnavutlar yeni anayasa önerilerini reddetmekle birlikte, Kosova Meclisini temsilen 114 etnik-Arnavut temsilci grubu, 2 Temmuz 1990 tarihinde bir bildiri açıklamışlardır. Bildiriye göre, Kosova Sırbistan'dan bağımsızlığını ilan etmiş, Yugoslav Sosyalist Federal Cumhuriyetinin içinde tam kurucu cumhuriyet olmuştur¹⁸. Bağımsızlık ilanı sonrasında, Kosovalı etnik-Arnavutların siyasal faaliyetleri durmak bilmemiştir. 24 Mayıs 1992 tarihinde düzenlenen seçimlerde, Sırp yetkilileri illegal olarak ilan etseler de, Koso-

17 News Digest for February 1990, 37463-64

18 News Digest for July 1990, 37621

va Demokratik İttifakı (KDİ), 130 üyeli Mecliste, çoğunluğu elde ederek büyük başarı kazanmıştır. KDİ lideri İbrahim Rugova, kendi ilan ettikleri Kosova Cumhuriyeti'nin başkanı olmuştur¹⁹. 24 Mayıs 1992 seçim sonuçlarını illegal ilan eden Sırbistan yönetimi, 23 Haziranda Kosova Meclis binasını kuşatmışlar ve birkaç temsilciyi tutuklamışlardır. Kosovalı liderler, Sırp yönetimi ile diyalogun (güvenlik açısından) garanti edilemediğinden, müzakereleri reddetmişlerdir²⁰. Buna karşılık, Yugoslav Federal Cumhuriyetinde 20 Aralık 1992'de düzenlenen başkanlık ve parlamento seçimleri, Kosova ve Voyvodina bölgeleri de dahil olmak üzere Sırbistan ve Karadağ'da yapılmıştır. Bu seçimlerde, 250 sandalyeli Sırp Cumhuriyet Meclisine ve yerel meclislerine, 138 sandalyeli Karadağ Cumhuriyet Meclisi ve yerel meclislerine temsilci seçimi yapılmıştır. Kosova-Metohija yurttaşları grubuna, beş üyelik verilmiştir²¹. Yugoslav Federal Cumhuriyetinde uygulanan bu seçim sisteminde, Kosova'nın siyasal temsil gücünün geçmişe oranla geldiği konum ortadadır. Bu Kosovalı etnik-Arnavutların Sırbistan içerisinde kendilerinin tamamen etkisizleştirileceklerine yönelik endişelerini haklılaştırmaktadır.

(Eski) Yugoslavya içerisindeki cumhuriyetlerden Slovenya, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'in bağımsızlık ilanlarına karşı gösterilen yakınlık ve tanıma, Kosova bağımsızlık ilanına karşı gösterilmemiştir. 1990-1995 yılları arasında Milosevic ve ekibinin Kosova'da uyguladıkları demir yumruk politikasına karşın, İbrahim Rugova liderliğindeki Kosovalı Arnavut toplumu, büyük oranda, şiddet politikasından uzak durmuştur. 1993 yılında yaptıkları başlangıç eylemleriyle adını duyan Kosova Kurtuluş Ordusu (KKO, yaygın bilinen ismiyle UÇK) ve liderleri, pasifist politik tutumuyla Kosova sorununu uluslararası toplumun gündemine taşıyamayan Rugova liderliğine karşı, büyüyen toplumsal tepkiyi taban ve meşruiyet kazanmanın bir aracı kılmışlardır. Rugova'nın bütün çabalarına karşın, Kosova sorununun Dayton gündemine de alınmaması, UÇK'nın şiddete dayalı söylemlerinin daha da yoğunluk kazanmasına yol açmıştır.

II-) Kosova Sorunu ve Birleşmiş Milletler

Soğuk savaş süresince, BM'in küresel barış ve güvenliği korumadaki rolü, yoğun bir şekilde yaşanan süper güç rekabetinden dolayı oldukça sınırlanmıştır. 1947-1990 yılları arasında, BM Güvenlik

19 News Digest for May 1992, 38919

20 News Digest for June 1992, 38970

21 News Digest for December 1992, 39240

Konseyi'nde ABD ve Sovyetler Birliği toplam olarak 279 kez veto kullanmışlardır. Uluslararası barış ve güvenliğin korunmasında birincil sorumluluk üstlenen BM organlarından Güvenlik Konseyi, zaman zaman, veto mekanizmasının çok fazla işletilmesinden dolayı çalışamaz bir duruma gelmiştir. Ancak, soğuk savaş sonrasında 1990-1995 yılları arasında BM Güvenlik Konseyi'nde sadece 18 kez veto kullanılmıştır. BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerinin veto kullanmaması, 19. Yüzyıl Avrupası'nın 'Avrupa uyumu'nu anımsatmıştır. Sonuçta, BM'nin manevra alanı belirli oranda genişlemiştir²².

Birinci Körfez krizinde, BM son derece aktif ve etkili bir şekilde devrede olmuştur. Körfez krizi dışında, Angola, El Salvador, Batı Sahra, Somali, Mozambik, Uganda-Rwanda vb gibi bölgelerde de görevler üstlenmiştir. BM'in faaliyetleri incelendiğinde, barış koruma/güçlendirme kuvveti görevinde, hem sayı hem de bölgesel dağılım olarak çok belirgin bir artış olduğu görülür. BM'in, görev yaptığı alanlarda, yaptığı veya yapmadıkları noktasında birçok eleştirilere konu olması da söz konusudur. BM'in görev üstlendiği sorunlu bölgelerden en önemli coğrafi alan, Balkanlar'dır. 20. Yüzyılın son çeyreğinde, tüm eleştirilere karşın, BM'in en çok görev yaptığı alanlardan birisi, Yugoslavya'nın dağılması sürecinin oldukça sancılı geçtiği ve istikrarsızlaştırdığı Balkanlar bölgesidir²³.

A-) Yugoslavya'nın Dağılması Sürecinde Birleşmiş Milletler

Yugoslavya'nın parçalanması sürecinde, BM'nin takındığı örgütsel tutum birçok bakımdan eleştiri konusu olmuştur. Bu eleştirilerin birkaç noktada toplandığı görülür. Bunlardan birincisi, BM'nin sırasıyla, Slovenya, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'in bağımsızlık ilanları sonrasında üye olarak kabul edilmeleriyle ilgidir. Bu devletlerin üyeliğe kabulü, Yugoslavya'nın dağılmasının en net ifadesi olarak alınmıştır. Bosna-Hersek, Yugoslavya'nın bütünlüğü korunduğu takdirde, federasyon içinde kalmayı düşünmektedir. Bosna-Hersek'in bağımsızlık ilanını Mart 1992'ye kadar geciktirmesinde, bu yönde yaşadığı ikilemler etkili olmuştur. Ancak, Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık ve federal yapı içinde yer almama yönündeki kararlılıkları, Bosna-Hersek'in kararını netleştirmesinde etkili olmuştur. Bosna-Hersek, sadece Sırbistan ve Karadağ'ın bulunduğu bir siyasal yapıda yer almak istememiştir²⁴. Çok-etnisiteli Bosna-Hersek'te Boşnakların nüfusunun genel nüfus

22 Birnback, 1994, 1; Thalakada, 1997, 83-84

23 Birnback, 1994, 2-4; Caplan, 1994, 7-11; Ryan, 2000, 114-121

24 İzzetbegovic, 2003, 116; Freedman, Winter 1994-1995, 59

içerisindeki oranının % 44 olduğu unutulmamalıdır. Kosova sorunu, ele alındığında bu noktalar dikkatle göz önünde tutulmalıdır.

Yugoslavya'nın dağılması sürecinde BM Güvenlik Konseyi kararlarından en çok eleştirilene ise, Konsey'in 25 Eylül 1991 tarih, 3009 sayılı toplantısında oybirliği ile almış olduğu, 713 sayılı karardır. Bu kararla BM Güvenlik Konseyi, ilgili tüm tarafları, sorunun çözümü için barışçıl araçlar kullanarak çaba göstermeye, sorunun uluslararası barış ve güvenliği bozmadan çözülmesi için gayret göstermeye ve şiddetin tırmanmaması için gerekli önlemleri almaya çağırıştır. 713 sayılı kararın en önemli ve en çok eleştirilen düzenlemesi 6. fıkrasıdır. 6. fıkarda yer alan, 'Yugoslavya hükümeti ve Genel Sekreter arasında danışmaları takiben aksine karar alınuncaya kadar, Yugoslavya'ya silah ve askeri teçhizat sevkine tam ve genel bir ambargonun derhal tamamlanması' ifadeleriyle, 'silah ambargosu' konulacaktır. Bosna-Hersek-Sırbistan savaşının yapıldığı Nisan 1992-1995 aralığında, ABD ve İngiltere'nin 'silah ambargosu'nun tek taraflı kaldırılması önerileri dikkate alınmamıştır. BM Güvenlik Konseyi'nde Sovyetler Birliği (sonrasında Rusya Federasyonu), Çin ve Fransa, savaşı tırmandıracağı gerekçesiyle buna karşı çıkmışlardır. Ancak, bu devletler tarafından Sırbistan'ın çok farklı kanallardan silah temin ettikleri göz ardı edilmiştir. BM'in denetimi sıkılaştırma önlemlerine karşın başarılı olduğu söylenemez²⁵. Bir diğer önemli eleştiri konusu da, BM'in 'güvenli bölge' olarak ilan ettiği alanlarda bile katliamlar yaşanmıştır. Birçok noktada, BM koruma kuvvetinde yer alan personelin tutumu ve yaklaşımları da eleştiri konusu olmuştur²⁶.

B-) 1990-1995 Yılları Arasında Birleşmiş Milletler Gündeminde Kosova Sorunu

Kosova Meclisi'nin 2 Temmuz 1990 tarihinde yayımlamış olduğu bildiriyle, Kosova'nın bağımsızlığı ilan edilmiş ve federasyon içinde eşit bir cumhuriyet olduğu ileri sürülmüştü. ABD ve AB üyesi devletler, Kosova'nın bağımsızlığı karşısında ilgisiz kalmışlar ve bunun Yugoslavya'nın bir iç sorunu olduğunu ifade etmişlerdir. BM Güvenlik Konseyi'nin 713 sayılı kararında da Kosova ile ilgili herhangi bir ifade ya da çağrı yer almamaktadır. 713 sayılı karar dar anlamda yorumlandığında 5. fıkrasında yer alan, 'bütün tarafların uzlaşmazlıklarını, Eski

25 The Yearbook of The UNs, 1993, 444-445; 1994, 511; 1994, 521-533

26 The Yearbook of The UNs, 1991, 214-215; 1993, 449-450; 1994, 521-533; Halberstam, 2002, 329-330; Holbrooke, 1999, 76-77

Yugoslavya üzerine Uluslararası Konferans'ta (EYUK) ortaya konulan müzakere ve barışçı bir şekilde çözme çağrısı, cumhuriyet statüsünde olan ve bağımsızlık ilan eden devletleri kapsadığı varsayılabilir. Ancak, aynı fıkra geniş yorumlandığında, bu çağrının Kosova bölgesi açısından da geçerli olduğu varsayılabilir²⁷. Ancak, baştan itibaren Sırbistan yönetimi dar yorumu tercih etmiş, Kosova'nın bir iç sorunu olduğunu ileri sürmüştür.

1991-1995 yılları arası dönemde BM gündemi büyük oranda Slovenya, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'in Sırbistan ile yaptıkları savaşı içeren gelişmelerle doludur. Slovenya ve Hırvatistan'ın Sırbistan ile yaptıkları savaşlar kısa sürmüş ve çok fazla yıkıcı olmamıştır. Ancak, Bosna-Hersek-Sırbistan savaşı 1992-1995 yılları arası uzun bir sürece yayılmış ve çok yıkıcı olmuştur. Bu zaman diliminde Kosova sorunu, nasıl Dayton müzakereleri gündemine alınmamışsa, aynı şekilde, BM gündemini de pek fazla meşgul etmemiştir. Burada şu nokta da gözden kaçırılmamalıdır. Yugoslavya gelişmelerinin BM gündemine taşınması, gündeme alınması ve karar alınması farklı süreçlere tabidir. Cumhuriyet statüsündeki devletlerle ilgili durum ve uyuşmazlıkların gündeme alınmasında ve karar alınmasında Güvenlik Konseyi'nde pek fazla sorun yaşanmamıştır. Çoğu zaman kararlar oybirliği ve bazı ülkelerin şerh ya da çekimser kalmasıyla alınabilmiştir. 'Silah ambargosu'nun tek taraflı kaldırılarak, Boşnakların 51. madde çerçevesinde sahip oldukları meşru müdafaa hakkının verilmesi, daimi üyelerin üçünün direnciyle karşılaşmıştır²⁸. Kosova sorunu konusunda ise, gündeme alınması ve herhangi bir karar alınması son derece zordur. Çünkü Güvenlik Konseyi üyelerinden Çin ve Rusya Federasyonu benzer sorunlara ve bu sorunlar bağlamında Yugoslavya ile aynı argümanlara sahiptirler. Aynı zamanda Rusya Federasyonu, Kosova sorununu ABD ve Batı dünyasından farklı algılamakta ve değerlendirmektedir²⁹. Bu tespitimiz, Kosova sorununun BM Güvenlik Konseyi gündemine alınmamasının önemli nedenlerinden birisidir.

27 The Yearbook of TheUNs, 1991, 215

28 BM Andlaşmasının meşru müdafaa konusunu düzenleyen 51. maddesi şöyledir, 'Bu Andlaşmanın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da ortak meşru savunma hakkına hâle getirmez. Üyelerin bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyine bildirilir ve Konsey'in işbu Andlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez' (BM Enformasyon Merkezi, 1997, 27).

29 Yeltsin, 2000, 219-228

Kosova sorununun BM Güvenlik Konseyi'nin gündemine girmesiye, çoğu zaman dolaylı nedenlerden dolayı veya bu alanda meydana gelen olumsuz gelişmelerin örgüte yansıtılması sonrasında söz konusu olmuştur. Bu gelişmelerden birisi, Haziran 1993'de yaşanmıştır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Konsey Başkanı İsveç tarafından, 20 Temmuz 1993 tarihinde Güvenlik Konseyi Başkanı'na bir mektupla bilgi verilmesiyle gerçekleşmiştir. Yugoslavya (Sırbistan ile Karadağ), Haziran ayı sonunda, Kosova, Sancak ve Voyvodina bölgelerinde görev yapan AGİT misyonuyla ilgili kabulünü geri çekmiştir. 1992 yılında kurulan AGİT misyonu, bu üç bölgede Yugoslav yetkilileri ile topluluk temsilcileri arasında diyalog ortamını sağlamak/teşvik etmek, insan hakları ihlalleriyle ilgili bilgi toplamak ve çıkan/çıkması olası sorunlara çözüm bulmak gibi işlevlere sahiptir. AGİT Konseyi, etnik temelli şiddet tehlikesini karşılamakta ve istikrarı teşvik etmekte çok değerli katkılar sağlayan misyonun görevinin kesintiye uğramasının, bölgede varolan barış ve güvenliğe yönelik tehditleri arttırabileceğini düşünmektedir. AGİT Konsey Başkanı, Yugoslavya'nın söz konusu kararını geri almasını istemiş, ülkenin tedrici olarak AGİT ile ilişkilerini normalleştireceğini ifade etmiştir. Yugoslav hükümeti ise, 28 Temmuz'da vermiş olduğu karşılıklı, AGİT'teki faaliyetlerinin adaletsiz biçimde askıya alınmasını eleştirmiş, bir an önce durumun normalleştirilmesini istemiş, Kosova vb diğer bölgelerde uluslararası barış ve güvenliğe tehdit oluşturacak bir gelişmenin olmadığı ve durumun tam kontrol altında olduğunu ileri sürmüştür. Hükümet, 9 Ağustos'ta yaptığı bir açıklama ile de bu görüşlerinde ısrarcı olduğunu ortaya koymuştur. Yugoslavya'nın bu ısrarlı tutumunu sürdürmesi üzerine, 9 Ağustos 1993 tarihinde BM Güvenlik Konseyi, gelişmeleri tartışmak üzere, BM Andlaşması'nın 32. maddesine dayanarak 'oy verme hakkı olmaksızın' Yugoslav Büyükelçisini de davet ederek bir toplantı yapmıştır³⁰. 3262 sayılı bu toplantıda Güvenlik Konseyi, 855 sayılı kararı almıştır. 855 sayılı karar yakından incelendiğinde Kosova sorunu konusunda birçok noktaya da işaret edildiği görülür. Birincisi, BM Güvenlik Konseyi, 855 sayılı kararın 4. paragrafıyla; Kosova başta olmak üzere, Sancak ve Voyvodina bölgelerinin etnik temelli şidde-

30 İlgili 32. madde şu düzenlemeyi içermektedir, 'Güvenlik Konseyi üyesi olmayan herhangi bir Birleşmiş Milletler üyesi veya Birleşmiş Milletler üyesi olmayan herhangi bir devlet, Güvenlik Konseyi'nin izlediği bir uyuşmazlığa taraf ise, bu uyuşmazlığa ilişkin görüşmelere, oy hakkı olmaksızın, katılmaya çağrılabilir. (...)' (BM Enformasyon Merkezi, 1997, 27).

te maruz kalabileceğine işaret etmiştir. Bu çerçevede AGİT misyonu, önleyici diplomasinin önemli bir örneğini vermektedir. 6. paragrafta, uluslararası toplumun, Kosova, Voyvodina, Sancak ve Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ndeki durumu sürekli izleme yeteneğine sahip olmaya ve bu bağlamda AGİT misyonunun çok önemli işlevine verdiği önem vurgulanmıştır. 7. paragraf ise gerek Kosova sorununun geleceği gerekse Yugoslavya'nın endişeleri açısından çok önemli bir noktanın altını çizmektedir. Konsey, bölgedeki bütün devletlerin siyasal bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü taahhüt altına aldığını vurgulamıştır. 855 sayılı kararın 2. ve 3. fıkralarıyla da, AGİT misyonunun görevine tekrar başlaması ve misyonlarını başarmaları önündeki engellerin kaldırılması istenmiştir. 855 sayılı kararın alınmasında Çin, Kosova sorununun Yugoslavya'nın iç işleriyle ilgili olduğu gerekçesiyle çekimser kalmıştır. BM Güvenlik Konseyindeki oylamalarda çekimser oylar sayılmamakta ve sistem tıkanmamaktadır. Çin, alınan 855 sayılı kararın içeriğiyle ilgili olarak da Konsey'i uyarmıştır³¹.

Bu arada 1993 yılı boyunca Arnavutluk ve Yugoslavya, gerek BM Güvenlik Konseyi'ne gerekse Genel Sekreter'e çok sayıda danışmada bulunmuşlardır. Bu başvuruların çok önemli kısmı, ortak sınır bölgesinde meydana gelen olaylarla, Kosovalı Arnavutlar ile ilgili karşılıklı ithamlardan oluşmaktadır³².

BM yılığı incelendiğinde, 1994 yılı boyunca Kosova bölgesiyle ilgili sorunların BM gündeminde, uluslararası barış ve güvenliğe oluşturduğu 'potansiyel tehdit doğuran bir durum'olarak yeterince yer almadığı görülür. Ancak, Hırvatistan'ın işgal edilmiş topraklarındaki durumla ilgili bir Genel Kurul kararında, 855 sayılı Güvenlik Konseyi kararında altı çizilen nokta bir kez daha vurgulanmıştır. Genel Kurul, 9 Aralık 1994 tarihinde dördüncü komitenin tavsiyesi üzerine bir karar almıştır. Bu kararın 8. fıkrasında, 'halen mevcut uluslararası tanınmış sınırlar içinde (...) karşılıklı tanımaya çağırır'ifadesi, Yugoslavya'nın toprak bütünlüğüne verilmiş bir garanti olarak alınmaktadır³³.

1995 yılı boyunca Kosova sorununun BM örgütüne taşınması, önceki yıllarda olduğu gibi dolaylı yollarla olmuştur. Bunlardan ilki, Eski Yugoslavya Konusunda Konferansın Yönetim Komitesi Eş-Başkanı'nın, Güvenlik Konseyi'ne yılda iki kez sunduğu raporlar çerçevesinde ele alınmasıyla olmuştur. İkincisi, Yugoslavya'nın 24 Mart

31 The Yearbook of TheUNs, 1993, 495-496

32 The Yearbook of TheUNs, 1993, 496-497

33 The Yearbook of TheUNs, 1994, 565

1994 tarihinde Genel Sekretere, Kosova ve Metohija hakkında bir memorandum göndermesiyle yaşanmıştır. Yugoslavya, Genel Sekretere gönderdiği bu memorandum ile, Arnavutluğun, Yugoslavya'nın bir parçası olmasına karşın, Kosova'nın 2 Temmuz 1990 tarihinde aldığı bağımsızlık kararını ve Kosova'da düzenlenen seçimleri kazanan Ibrahim Rugova'yı da devlet başkanı olarak tanıyarak; ülkesinde ve uluslararası zeminlerde Kosova Cumhuriyeti ve Kosova Devlet Başkanı ifadeleriyle; BM Andlaşması'nı ve kararlarını çiğnediğini ileri sürmektedir. Yugoslavya, 19 Nisan'da yaptığı bir açıklamayla da aynı zamanda, Arnavutluğun ülkesindeki Sırp azınlığın haklarını gasp etmesi karşısında uluslararası insan hakları örgütlerini sessiz kalmakla suçlamaktadır. Yugoslavya'nın bu suçlamaları karşısında Arnavutluk, 15 Ağustos tarihinde, Yugoslavya'yı, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'ten gelen mültecileri Kosova'ya yerleştirmekle suçlamıştır. Arnavutluğa göre Yugoslavya, uygulamakta olduğu bu politikayla Kosova'nın demografik yapısını değiştirmeye çalışmaktadır. Arnavutluk, Kosovalı Arnavutlara karşı bir tür etnik temizlik olarak kabul ettiği bu uygulamayı durdurması için Güvenlik Konseyi'nin müdahale etmesini istemektedir. Aynı tarihte, Bosna-Hersek'in de, Yugoslavya'nın Kosova'nın yanında Sancak ve Voyvodina'ya da Sırp mültecilerin yerleştirildiğini ileri sürmesi Arnavutluğun iddialarını daha da güçlendirmiştir. Macaristan'ın, 28 Eylül 1995 tarihinde Genel Kurul önünde, Yugoslavya'nın yoğunlukla geleneksel azınlıkların yaşadığı bölgelerin demografisini değiştirme çabasında olduğu suçlamasını yöneltmesi oldukça anlamlıdır. Yugoslavya, 6 Ekim tarihinde Macaristan'ın bu iddialarını yalanlamıştır. Macaristan'ın bu iddialarının temelsiz olduğunu ileri süren Yugoslavya, ülkesindeki mültecileri nereye yerleştirmeye karar verme hakkının kendi egemenlik haklarından olduğu görüşünü tekrarlamıştır³⁴.

Kosova sorununun, çoğu zaman doğrudan BM gündemine alınmamasının yanında, Dayton gündemine de alınmamasının önemli nedenlerinden birisi, Sırbistan'ın müzakereler boyunca uzlaşmaz bir tutum takınması olasılığının çok yüksek olmasıdır. Kosova sorununun da gündeme alınması, bir anlamda müzakerelerin çıkmaza girmesi anlamını taşıyacaktır. Bu sonuç, bir diğer açıdan Kosova sorununun BM gündemine alınmamasının da etkili bir nedeniydi. Kosova sorununun Dayton'da gündeme alınmaması ile müzakereler tıkanmamış; BM Güvenlik Konseyi'nin gündemine alınmayarak bu organın tıkanmasının önüne geçilmiştir. Çünkü bu nokta Bosna-Hersek'te bir çö-

züme ulaşılması dahil acil bir zorunluluk olarak öne çıkmıştır. Ancak burada bir başka sorun daha ortaya çıkmaktadır. BM'in kurulduğu ilk yıllarda patlak veren Kore savaşında, Güvenlik Konseyi Sovyet temsilcisinin yokluğundan yararlanarak ilk kararı çıkartabilmiştir. Ancak daha sonra Kore sorunu gündemden çıkartılarak, ABD tarafından Genel Kurul'a getirilmiş ve 'barış için birleşme' kararı alınmıştır. Ancak, Kosova sorunu konusunda bu tarz bir sürecin gerçekleştirilmesi hemen hemen olanaksızdır. Çünkü, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlıklarını kazanan geçmiş sömürge ülkelerinin birçoğu, benzer iç sorunları yaşamaktadırlar. Bu nedenle, Kosova'nın bağımsızlığının veya bu yönde vereceği bir mücadelenin Genel Kurul'da destek bulması son derece zordur.

Kosova'nın bağımsızlığının tanınmasının doğuracağı bir diğer risk, gerek Balkanlar'da gerekse dünya siyasal sisteminde tribalizm virüsünün yayılmasına ve meşruiyet kazanmasına yol açması olasılığıdır. Kosovalı Arnavutların bağımsızlaşması, 'yayılma' etkisi göstererek, komşu ülkelerdeki Arnavutları hareketlendirebilecektir. Bu gelişme, bütün Balkanları istikrarsızlaştıracak bir potansiyele sahiptir. UÇK'nın Kosova sorununun, Rugova'nın pasifist politikalarının sonucunda, 1990-1995 zaman aralığında uluslararası toplumun gündemine girmediği suçlaması, büyük oranda geçerli değildir. Küresel güçlerin taşıdığı endişeler, BM örgütünün Kosova sorununa karşı ilgisizliğinde temel etken olmuştur.

C-) 1995-2000 Yılları Arası Kosova Sorunu Gelişmeleri ve Birleşmiş Milletler

Bosna-Hersek savaşının Dayton Anlaşmasıyla sona ermesi, Balkanlar bölgesi uzlaşmazlıklarıyla dolu olan BM gündemindeki yoğunluğun, önemli oranda azalmasına yol açmıştır. Ancak, Balkanlar'daki uyuşmazlık alanlarında, BM barışı koruma/güçlendirme kuvvetleri varlıklarını sürdürmüşlerdir. BM'in Balkanlar'daki işlevi, barış koruma kuvvetlerinin rutin görevleri çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak, 1997 tarihinden sonra, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin, 1989 yılında özerkliğini kaldırdığı Kosova eyaletine karşı uyguladığı demir yumruk politikalarındaki şiddet ögesini daha da arttırması, yeni bir sürecin başlamasına yol açmıştır. 1998-2000 zaman aralığı, Kosova sorununun, büyük bir yoğunlukla BM gündemine taşındığı bir döneme tekabül eder. Ancak, bu dönemdeki gelişmeler, Kosova sorununun niteliği itibarıyla, sadece BM örgütü bünyesinde/gündeminde değil, başka örgütler (NATO) düzeyinde de ele alınmış, farklı dış politika araçları çözüm için kullanılmış ancak, daha sonra BM tekrar devreye

sokulmuştur. Bu süreçte, BM ile NATO örgütlerinin işbirlikleri söz konusudur.

Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna-Hersek arasında yapılan Dayton Anlaşması, savaşı bitiren ancak, sorunu bütünüyle çözmekten daha çok donduran bir anlaşma olarak nitelenmiştir. Yugoslavya'nın Kosova'daki etnik Arnavut çoğunluğa yönelik uyguladığı şiddet ve tecrit politikaları giderek artarken, BM Güvenlik Konseyi'nin bu noktanın çok fazla üzerine yoğunlaşmadığını görüyoruz. BM gündeminin daha çok, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Makedonya sorunları ile dolu olması, hala birçok noktada büyük sorunların yaşanması, Dayton Anlaşması'nın net bir çözüm üretmediğini de doğrulamaktadır. 1996 ve 1997 yıllarına ait BM yıllıkları incelendiğinde, Kosova sorununun Güvenlik Konseyi tarafından doğrudan ele alınan değil, büyük oranda, Genel Sekreter'in hazırladığı raporlarda, özellikle Arnavutluk ve Sırbistan'ın karşılıklı şikayetleri/ithamları neticesinde, gündeme gelmektedir. Örneğin, Genel Sekreter'in 21 Haziran 1996 tarihinde hazırlamış olduğu raporda, Hırvatistan, Bosna-Hersek vb bölgelerden kaçarak/kovularak mülteci durumuna düşmüş Sırların, ilgili ülkelerle geri dönüş anlaşmaları yapılmasına karşın, Kosova'ya yerleştirilmeleri yönünde bir politikanın (kasıtlı) varlığına işaret edilmiştir. Sırbistan'ın, mülteci Sırları Kosova'da iskan politikasının eyaletin nüfus yapısını değiştirme amacını taşıdığı ileri sürülmüştür³⁵.

Daha önce işaret ettiğimiz üzere, Yugoslavya'nın Kosova'nın kendi iç sorunu olduğu tezi, bu tezin BM Andlaşması'nda karşılık bulması ve BM Güvenlik Konseyi/Genel Kurul gibi organlarında da güçlü bir destek bulması nedeniyle, gündeme doğrudan alınmamasının yanında, Kosova sorunu kaynaklı uluslararası barış ve güvenliğe yönelik doğabilecek bir tehdit, dolaylı yollardan karşılanmaya çalışılmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi Makedonya çerçevesinde meydana gelen gelişmelerdir. Makedon nüfusunun, resmi verilere göre, % 25'i etnik olarak Arnavut kökenlidir. Gayri resmi rakamlar bunun çok daha fazla olduğu ileri sürmektedirler (Eren, 291). Kosova'da başlaması olası bir çatışma veya istikrarsızlığın, başta Makedonya olmak üzere bütün Balkanlar bölgesini büyük bir çatışmaya sürüklenme riskini taşımaktadır. ABD ve AB üyesi devletlerin girişimiyle, 1993 yılında BM Önleyici Müdahale Kuvveti (BMÖMK/UNPREDEP) oluşturulmuş, Makedonya'ya yerleştirilen bu kuvvetin, bölgedeki barış ve güvenliğin korunmasına katkı sağlayacağı düşünülmüştür. UNPREDEP, BM

Güvenlik Konseyi'nin 938 sayılı kararı çerçevesinde, Makedonya'da faaliyet gösteren ayrı bir birim olarak yeniden yapılandırılmıştır. Daha önce benzer bir birim de, Güvenlik Konseyi'nin 1992 yılında aldığı 795 sayılı kararla Yugoslavya-Arnavutluk sınırındaki gelişmeleri izlemek için kurulmuştu. Güvenlik Konseyi'nin 1994 yılında aldığı 908 sayılı kararla da bu birimin yetkileri/görevleri genişletilmişti. Gerek Arnavutluk'ta gerekse Makedonya'da kurulan BM birimlerinin temel amacı, Sırbistan'ın baskı politikaları sonucunda Kosova'da başlaması olası bir çatışmanın, Arnavutluğa ve etnik Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yayılmasını engellemektir. Bu amaçla, bölgedeki gelişmeler çok yakından takip edilmekte, önleyici müdahalelerin zamanında yapılmasına çaba gösterilmektedir. Dikkat edilirse, Kosova'yı çevreleyen komşu ülkeler de çok dikkatli izlenmekte ve olası kriz bölgeleri olarak çevrelenmeye çalışılmaktadır³⁶.

Kosova sorununun BM gündemine doğrudan girmesi, 1998 yılında; yoğunlukla yer alması, 1999 yılında meydana gelen gelişmeler sonrasında olacaktır. BM Güvenlik Konseyi'nin 1998 ve 1999 yıllarında almış olduğu kararlar Kosova sorununun gelecekteki çözüm sürecinin de referans noktaları olacaktır. Özellikle Sırbistan açısından. Bu dönem aynı zamanda, farklı boyutta bir tartışma sürecini de başlatacaktır.

Uluslararası toplum Kosova'daki gelişmeleri ve özellikle de insan hakları alanında yaşanan ihlalleri 1992 yılından beri çok yakından takip etmekteydi. Ancak sorunla ilgili zeminler çoğu zaman, AGİT ve Eski Yugoslavya Konusunda Uluslararası Konferans vb gibi platformlar olmuş; BM Güvenlik Konseyi daha çok bu tür girişimleri destekleyen bir yaklaşım benimseyerek sorunu doğrudan gündemine almamıştır. Ancak 1998 yılı içerisinde meydana gelen olaylar dramatik boyutlara ulaşmıştır. 1998 yılı içerisinde, çok fazla sivil insan kaybı yaşanmış, etnik Arnavutların sahip olduğu mülkler tahrip edilmiş, yoğun bir mülteci akını ve çok sayıda yer değiştirmiş insan oluşmuş, ciddi insan hakları ihlalleri ve potansiyel bir insani felaket olasılığı belirmiştir. Kosova sorununda yaşanan bu dramatik gelişmeler uluslararası toplumun dikkatinin daha fazla bu bölgeye yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur³⁷.

Uluslararası toplumun Kosova sorununu giderek artan oranda gündemine alması çok farklı düzeyde girişimler çerçevesinde yaşan-

36 The Yearbook of TheUNs, 1996, 341-346; 1997, 341-347

37 The Yearbook of TheUNs, 1998, 365

mıştır. Bunlardan birincisi, tarihsel iddialar ve etnik köken olarak Kosovalı Arnavutlarla bağlantıları bulunan Arnavutluktan gelmiştir. Arnavutluk, BM Andlaşması 35. madde. 1. fıkrasına dayanarak, 4 Mart 1998 tarihinde Güvenlik Konseyi'ni, Kosova'da yeni bir trajedinin meydana gelmesini önlemek ve gerekli önlemleri tartışmak için acil toplantı yapmaya çağırmıştır³⁸. Aynı zamanda, 1994 yılında oluşturulan Bağlantı Grubu'nun krizi çözmek amacıyla acil müdahale etmesini istemiştir. Arnavutluğun yaptığı bu çağrı üzerine Bağlantı Grubu, 9 Mart 1998 tarihinde Londra'da dışişleri bakanları düzeyinde bir toplantı yapmışlar, Sırp polislerinin sivillere karşı aşırı şiddet kullanmalarının kabul edilemez olduğunu ifade etmişlerdir. Bu noktada Bağlantı Grubu, BM İnsan Hakları Yüksek Komiserinin Kosova'daki misyonundan, Eski Yugoslavya için Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi Savcılık Ofisini, Kosova'daki ihlallerle ilgili bilgi toplamaya başlaması için zorlamasını istemiştir. Bağlantı Grubu, Kosova sorununu en yoğunlukla ele alan bir platformdur³⁹. Kosova sorununu gündemine yoğunlukla alan ikinci platform, AGİT'tir. AGİT Sürekli Konseyi, 11 Mart 1998'de almış olduğu bir kararla, Makedonya'daki (Üsküp) AGİT Yayılma İzleme Misyonu, Arnavutlukta AGİT varlığının izleme yeteneğinin geçici olarak arttırılması da dahil, olası yayılma etkisini önlemek ve Kosova sınır bölgesinde yeterli izlemenin sağlanması için operasyonel yetki vermiştir. Aynı zamanda Yugoslav yönetimi ile Kosova toplum liderleri arasında güven sağlayıcı önlemleri almak konusunda aktif rol üstlenmiştir⁴⁰. Kosova sorununu BM gündemine taşınmasında önemli rol üstlenen bir diğer aktör, BM Genel Sekreteri'dir. BM Genel Sekreteri, hazırlamış olduğu raporlarla Güvenlik Konseyi'nin aldığı kararlarda önemli rol oynamıştır. BM Genel Kurulu'nda dramatik insan hakları ihlalleri karşısında Kosova sorununu gündemine almış, bir an önce bu tür hareketlere son verilmesini istemiştir⁴¹. Ancak BM yapılanması içinde uluslararası barış ve güvenliği bozan/bozması olası durum/uyuşmazlıkları ele almakta birinci derecede sorumlu organ Güvenlik Konseyi'dir. Kosova konusunda alınacak bir kararın 'yasallık'kazanabilmesi için ilk şart, Güvenlik Konseyi tarafından bu kararın alınmasıdır.

38 Konuyla ilgili BM Andlaşması'nın 35. madde 1. fıkrası şöyledir, '*Birleşmiş Milletlerin her üyesi herhangi bir uyuşmazlık ya da 34. maddede öngörülen nitelikteki bir duruma Güvenlik Konseyi'nin ya da Genel Kurul'un dikkatini çekebilir*' (BM Enformasyon Merkezi, 1997, 21).

39 The Yearbook of TheUNs, 1998, 366-367

40 The Yearbook of TheUNs, 1998, 368

41 The Yearbook of TheUNs, 1998, 370, 372, 374, 376-377, 389

Güvenlik Konseyi'nin 713 sayılı kararı dolaylı olarak Kosova sorununa örtük bir şekilde atıfta bulunuyor diye nitelenebilir. Güvenlik Konseyi'nin Kosova ile ilgili ilk doğrudan kararı 31 Mart 1998 tarihinde 3868 sayılı oturumunda aldığı 1160 sayılı karardır. Rusya Federasyonu'nun da desteklediği bu kararda Çin çekimser kalmıştır. 1160 sayılı karar, son derece önemli hususları içermektedir. Bunlardan birincisi, Yugoslavya üzerine silah ambargosunun konulmasıdır. İkincisi, Yugoslav Polis kuvvetlerinin sivillere karşı aşırı kuvvet kullandıkları tespit edilmiş ve kınanmıştır. Üçüncüsü, Kosova Arnavut liderliğinin, terörist eylemleri kınamaları istenmiştir. Dördüncüsü, Kosovalı Arnavut liderler ile Yugoslav yönetimi arasında soruna müzakereler yoluyla çözüm bulmak için diyalog ortamının oluşturulması istenmiştir. Beşincisi, AGİT ve Bağlantı Grubu'nun çabaları desteklenmiş, tarafların bu süreçte barışçıl ve kalıcı çözümün üretilmesine katkı sağlaması çağrısında bulunulmuştur. Altıncısı, ambargo kararının uygulanmasında diğer aktör-devletlerin gerekli yardımı göstermeleri istenmiştir. Yedincisi, insani yardım konusunda her türlü kolaylığın gösterilmesi istenmiştir. Sekizincisi, 1160 sayılı kararın 5. fıkrasında ortaya konan tespit Kosova sorununun niteliğinin Güvenlik Konseyince nasıl algılandığını ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda, gelecekteki statü tartışmalarının sınırını da çizmektedir. 5. fıkra göre Kosova sorunu, 'Yugoslavya'nın toprak bütünlüğü' çerçevesinde çözümlenecektir. Böyle bir çözüm, Kosovalı Arnavutların ve Kosova'da yaşayanların haklarını dikkate almalı, Kosova'nın arttırılmış statüsü için destek ifade edilmelidir. Arttırılmış statü, daha geniş bir özerklik ve kendi kendine yönetimi kapsamalıdır. Bu içeriğiyle 1160 sayılı karar, Yugoslav yönetiminin politikaları ile Kosovalı Arnavutların istekleri arasında bir ara çözüm ortaya koymuştur⁴². Bu arada Güvenlik Konseyi, Kosova'da gittikçe artan şiddet ortamının yayılmasından ilk etkilenecek alanlardan birisi olan Makedonya'daki UNPREDEP'in genişletilmesi ve güçlendirilmesi amacıyla 1186 sayılı kararı almıştır⁴³.

Genel Sekreter'in Kosova gelişmeleri ile ilgili raporunu sunduğu 5 Ağustos tarihinden sonra Güvenlik Konseyi raporu görüşmek üzere, 24 Ağustos tarihinde 3918 sayılı toplantısını yapmıştır. Güvenlik Konseyi Başkanı, üyelerle yaptığı danışmadan sonra bir bildiri yayımlamıştır. Başkan'ın yayımladığı bildiri şu noktaları tespit etmiştir: Kosova'da her geçen gün daha fazla insan mülteci ve yer değiştirmiş kişi konumuna gelmekte, bu durum giderek insani bir felaket duru-

42 The Yearbook of TheUNs, 1998, 368-370

43 The Yearbook of TheUNs, 1998, 376

muna bürünmektedir. Özellikle yaklaşan kış mevsimi felaketin daha büyük boyutlarda yaşanmasına yol açabilecektir. Kosova sorununun giderek artan oranda şiddet içermesi, bütün bölgeyi istikrarsızlaştırma potansiyeli taşımaktadır. Bu nedenle Konsey, acil ateşkes çağrısında bulunmaktadır. Konsey, Yugoslavya ve Kosovalı Arnavutlar arasında siyasi bir çözüm sürecinin başlatılmasını, hangi çevreden gelirse gelsin terörizmin kınanmasını istemiştir. Konsey, taraflar arasında müzakereleri yürütmek için bir müzakere takımının kurulmasından memnuniyet duyacağını belirtmiştir⁴⁴.

BM Genel Sekreteri, Kosova'da meydana gelen gelişmelerle ilgili Güvenlik Konseyi'ne raporlar yazmasının yanında, uluslararası politikanın önemli bir aktörü olarak da işlevler üstlenmiştir. Bu çerçevede Genel Sekreter, 1 Eylül 1998 tarihinde, Yugoslavya Başkanı Milosevic'e, Arnavut milislerinin provokatif eylemlerini de dikkate aldığını ifade eden ancak, Yugoslav ordu ve polis kuvvetlerinin aşırı şiddet kullandığını ve bunun taşıdığı riskleri içeren bir mektup yazmıştır. Genel Sekreter, liderler düzeyindeki bu çabalarının ötesinde, Bağlantı Grubu, bölgesel örgütler, aktör-devletler düzeyindeki girişimleriyle, çatışmalara son vermek ve çatışmaların siyasi bir çözüme kavuşması için uygun zeminin yaratılması için tam destek sağlamaya çalışmıştır. Bu girişimlerinin yanında Genel Sekreter, 21 Eylül tarihinde AGİT Başkanlık Bürosu'na gönderdiği ek bilgi ile, Kosova'daki durumla ilgili bilgi vermiştir. Genel Sekreter, özellikle UÇK faaliyetleriyle ilgili tespitlerde bulunmuştur. BM'in çabaları sadece Genel Sekreter düzeyinde değil, diğer örgütlerle veya oluşumlarla da işbirliği içinde olmuştur. Bu kapsamda, ABD, Rusya Federasyonu, AB, Kosova'da sürekli görev yapan kişilerden temsilcilerin bulunduğu Kosova Diplomatik Gözlemci Misyonu, Kosova'nın şiddet olaylarının sıkça yaşandığı sorunlu bölgelerde incelemelerde bulunmuştur. Genel Sekreter'in Güvenlik Konseyi'ne sunduğu raporlarda, bu tür incelemelerde yapılan tespitler önemli kaynak sağlamıştır⁴⁵.

BM Güvenlik Konseyi'nin Kosova sorunu ile ilgili olarak doğrudan aldığı kararların en önemlilerinden birisi, hiç şüphesiz, 23 Eylül 1998 tarihinde yaptığı 3930 sayılı toplantıda aldığı 1199 sayılı karardır. Bu karar, daha sonra girilecek bazı eylemlerin de dayanak noktası yapılacaktır. 1199 sayılı kararın incelenmesi sonrasında şu tespitlerin yapılması olasıdır: birincisi, BM Güvenlik Konseyi, 1199 sayılı giriş pa-

44 The Yearbook of TheUNs, 1998, 376

45 The Yearbook of TheUNs, 1998, 377

ragraflarında belirttiği üzere, uluslararası barış ve güvenliğe yönelik uyuşmazlıkların ele alınmasından sadece kendisi sorumlu olduğu halde, çok geniş düzeyde bir danışma süreci içerisinde hareket etmiştir. Bu tarz bir yaklaşım benimsemesinde Kosova sorununun hassas çizgileri etkili olmuştur. İkincisi, 1199 sayılı kararda, Yugoslav ordu ve polis kuvvetlerinin aşırı şiddet kullanmaları sonucu gittikçe artan sayıda kişinin mülteci veya yer değiştirmiş kişi durumuna düştüğü noktasında derin kaygılar ifade edilmiştir. Özellikle yaklaşan kış mevsiminin insani bir felaket yaşanmasına neden olabileceği vurgulanmıştır. Böyle bir durumun yaratılmasının birincil sorumluluğunun Yugoslavya'ya ait olduğu ifade edilmiştir. Üçüncüsü, 1199 sayılı kararın sonraki girişimlere dayanak oluşturacak hususları içermesidir. Bu noktada, hangi taraftan gelirse gelsin, terörist eylemler kınanmıştır. Ancak, insani felaketin önlenmesi ihtiyacı vurgulanmıştır. Fakat, bu insani felaketi önlemenin nasıl yapılacağı net bir şekilde ortaya konmamıştır. Muğlak bırakılmıştır. Dördüncüsü, 1199 sayılı karar, Kosova sorununun çözümü için 1160 sayılı kararda ortaya konan çizgileri korumuştur. Kosova sorunu, Yugoslavya'nın toprak bütünlüğü ve Kosova'ya esaslı bir özerklik sağlanarak siyasi müzakereler yoluyla çözümlenecektir. Beşincisi, bu süreçte, siyasi çözüme katkı sağlayacak ve aynı zamanda Kosova'daki gelişmeleri her boyutuyla inceleyecek/denetleyecek uluslararası örgütlere/birimlere gereken kolaylıklar sağlanacaktır. Bu çalışmaların bir yönü, Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'ne malzeme toplamayı içerdiğinden, Yugoslav liderliği açısından büyük endişe kaynağı olmaktadır. Bu nedenle, bu görevi yerine getiren birimlerin, birçok noktaya serbestçe girmeleri engellenmektedir. 1199 sayılı karar özellikle bu noktaya dikkat çekmektedir. İnsani felaketin boyutlarının net bir şekilde ortaya konulabilmesi için de bu bir zorunluluktur. Çin, 1160 sayılı karardaki çekimser tutumunu 1199 sayılı kararda da korumuş, kararı Yugoslavya'nın iç içlerine müdahale olarak görmüştür⁴⁶.

BM Genel Sekreteri, Ekim 1998'de hazırladığı raporda, 1160 ve 1199 sayılı karara rağmen, şiddet olaylarının azalmaksızın sürdüğünü ve şiddet ortamından en çok zararı sivillerin gördüğünü tespit etmiştir. Genel Sekreter raporunda, Yugoslav ordu ve polis birliklerinin, teröristleri takip etmek veya onlara lojistik destek sağladığını ileri sürdükleri kırsal bölgelerdeki kasaba ve köylerde, sivillere karşı kuvvet kullanarak, bu bölgeleri etnik Arnavut nüfustan arındırma politikası uyguladıklarını ifade etmiştir. Bu süreç içerisinde Genel Sekreter, ABD, AB, AGİT, Bağlantı Grubu'nun Kosova sorununu Yugoslav yönetimi ve

Kosovalı etnik Arnavutlar arasında siyasi müzakereler yoluyla çözme girişimlerine büyük destek sağlamıştır. Ancak, zaman zaman Yugoslav yönetimi ile Kosovalı Arnavut liderliği arasında sağlanan anlaşmaların, Milosevic'in diplomatik manevralarının bir parçası olmaktan öte bir anlam taşımadığı anlaşılabacaktır. Çünkü bu çabaların yoğunlukla yaşandığı Ekim 1998 sonu itibariyle Kosova sorunu, gittikçe daha büyük bir insani felakete doğru ilerlemektedir. Bu çerçevede, Kosova sorununun gittikçe büyümesi üzerine Genel Sekreter, süreci biraz daha çözüm yönünde zorlamak amacıyla, Sırbistan'ın tarihsel olarak destekçisi bulunan Rusya Federasyonu'nu devreye sokmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Genel Sekreter, 4 Ekim tarihinde, bir beyanını ulaştırmıştır. Genel Sekreter, Rusya Federasyonu'na ulaştırdığı bilgide, Kosova sorunu bu şekilde gelişmeye devam ettiği sürece, NATO'nun bir hava saldırısı planlamakta olduğu uyarısını içermektedir. Genel Sekreter, bu yolla, Kosova sorununun çözüm sürecini hızlandırmak istemiştir. Sürec gerçekten hızlanmıştır. Yugoslavya Başkanı Milosevic ile ABD özel temsilcisi Richard Holbrooke, 14 Ekim tarihinde bir araya gelmiş, bir uzlaşma zemini oluşturmaya çalışmışlardır. Yürütülen çalışmalar sonrasında, NATO ve Yugoslavya arasında, 15 Ekim tarihinde, Kosova Tahkikat Misyonu Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre NATO, 1199 sayılı Güvenlik Konseyi kararıyla da uyumlu olarak, inceleme uçuşları yapacaktır⁴⁷.

15 Ekim tarihinde yapılan bu anlaşmadan sonra BM Güvenlik Konseyi, 24 Ekim 1998 tarihinde 3937 sayılı toplantısında 1203 sayılı kararı almıştır. 1203 sayılı karar, son anlaşma ile geline noktanın memnuniyeti ifade etmekle birlikte, 1160 ve 1199 sayılı kararlardan bir noktaya yaptığı vurgu ile ayrılmaktadır. 1203 sayılı karar, uluslararası barış ve güvenliğin sürdürülmesinden birincil sorumluluğun Güvenlik Konseyi'ne ait olduğunu vurgulamıştır. Bunu tespit ettikten sonra, ilerleyen paragraflarda, Kosova'daki belirsiz durumun, uluslararası barış ve güvenliğe sürekli bir tehdit oluşturduğunu net bir şekilde ifade etmiştir. Bu tespitlerin dışında 1203 sayılı kararlar, Yugoslav yönetiminin, yapılan anlaşmalara uyması ve bir an önce Kosova sorununa siyasal müzakereler yoluyla çözüm bulma çabalarını başlatması istenmiştir. 1203 sayılı karar VII. Bölüm 42. madde. kapsamında bir çözüm sürecini ifade etmemesine karşın, örtük olarak bunun yolunu açtığı, pasifist çözüm araçlarının tırmandırma yoluyla ifade edilmese de 42. madde.deki askeri kuvvet kullanımına yöneltilmesinin söz konu-

47 The Yearbook of TheUNs, 1998, 379-382

su olabileceği ifade edilmektedir⁴⁸. Çin, bu konulardaki geleneksel çizgisini koruyarak, çekimser kalmıştır. 1160 ve 1199 sayılı kararlara olumlu oy vermesine karşın, Rusya Federasyonu'nun çekimser kalması, bu yönde varolan endişeler taşıdığı şeklinde nitelendirilebilir. Her iki ülkede, 1203 sayılı kararı, olası bir kuvvet kullanımının yolunu açması yönünde endişe ile karşılamışlardır. Rusya Federasyonu'nun da belirttiği 'NATO aktivasyon emri'nin geri alınmaması bu endişelere kaynaklık etmiştir⁴⁹.

BM, Kosova sorununun çözümüne yönelik en önemli kararlarının büyük bir kısmını, 1998 yılı içerisinde almıştır. BM Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu kararlar daha çok müzakereler yoluyla siyasi bir çözüm yolunu açmak ve bunu sağlamak üzere VII. Bölüm 41. madde kapsamındaki önlemlerin uygulanmasını içermektedir. Bu bağlamda, 1998 yılı sonu ve 1999 yılı başlarında Yugoslavya'ya karşı uygulanan ambargonun kapsamı genişletilmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu kararlar, diplomasi ve ambargo gibi barışçıl nitelikte dış politika araçlarına uygulama zemini sağlamasına karşın; 41. madde kapsamında alınmış bir kararın 'tırmandırma' yoluyla, 42. madde deki askeri kuvvet kullanımı aracına başvurmaya kaynaklık edebileceği de savunulabilmektedir. 1203 sayılı karara, önceki kararların aksine Rusya Federasyonu'nun da karşı çıkmasının kökeninde bu tarz bir endişe yatmaktadır. Çin, baştan itibaren, Kosova sorununun Yugoslavya'nın iç işleri ile ilgili olduğunu savunmanın yanında, bu tür bir endişeyi de taşımakta ve çekimser oy kullanmaktadır. Ancak, her iki ülkenin de geliştirdikleri söylemlere rağmen, veto kullanarak sistemi tıkamamaları son derece anlamlıdır. Gerçekten bu ülkeler ABD'yi engellemek isteseler, geçmişe oranla çok daha iyi sonuç alabileceklerdir. Çünkü, ABD'nin Kosova sorunu ile ilgili Genel Kurul'dan bir karar çıkartması, Güvenlik Konseyi'nden bir karar çıkartmasından çok daha zordur.

Ocak 1999'dan itibaren, Yugoslav ordu ve polis birliklerinin Kosova'da sivillere yönelik aşırı kuvvet kullanımı olaylarında büyük bir artış yaşanmıştır. Şiddet boyutundaki artışa en iyi örnek, Priştina'nın 30 km güney-batısında, 15 Ocak 1999 tarihinde Racak köyünde 45 etnik sivil Arnavut'un cesetlerinin bulunmasıdır. 45 kişiden oluşan cesetlerin çoğunluğu, baş ve boyunlarından vurulmuş olarak bulunmuştur. Yugoslav yetkilileri, kurbanların Sırp kuvvetleri ile çatışmada ölen Arnavut gerillalar olduğunu, cesetlere UÇK tarafından sivil elbise giydirildiğini ileri sürmüşlerdir. Bu nokta, son derece önemlidir. Çünkü, Sırp'lar, benzer saldırıları Bosna-Hersek savaşı sıra-

48 Thalakada, 1997, 91, 97

49 The Yearbook of TheUNs, 1998, 383-385

sında da yapmışlar, saldırıyı, uluslararası toplumun dikkatini çekmek için Boşnakların yaptıklarını ileri sürmüşler ancak, inceleme heyetleri bu durumun doğru olmadığını tespit etmişlerdir.

Kosova'da Racak katliamı benzeri artan şiddet, uluslararası toplumdaki hareketliliği de arttırmıştır. NATO ve Bağlantı Grubu'na bağlı altı ülkenin dışişleri bakanları, 20 Ocak tarihinde gelişmeleri değerlendirmek üzere Brüksel'de biraraya gelmişlerdir. Dışişleri bakanları toplantı sonucunda, Kosova'daki ateşkesi sürdürmesi için Milosevic'e baskıyı arttırmak konusunda anlaşmışlardır. Bu arada, NATO savaş gemilerinin Yugoslavya kıyılarına daha fazla yaklaşması ve hava saldırısı emri için gereken uyarı süresi 96 saatten 48 saate düşürülmesi karara bağlanmıştır⁵⁰.

2 Şubat 1999 tarihinde etnik Arnavut tarafı, resmi olarak Paris yakınlarında Rambouillet'da İngiliz Dışişleri Bakanı Robin Cook ve Fransız Dışişleri Bakanı Hubert Vedrin'in eş-başkanlığını yapacakları barış müzakerelerine katılmayı kabul etmişlerdir. 16 kişiden oluşan Arnavut heyetinde, bağımsızlığını ilan eden Kosova'nın seçilmiş başkanı statüsünde olan İbrahim Rugova, Rugova'ya muhalif Birleşik Demokratik Hareketin lideri Recep Qosja, UÇK'nın siyasi müdürlüğünün (directorate) başı Haşim Taci bulunmaktadır.

Artan baskıların amacı, Fransa'nın başkenti Paris'teki Rambouillet'de düzenlenmesi öngörülen müzakerelere Sırbistan'ın da katılmasını sağlamaktır. Bu çerçevede, Batı dünyası, Sırp hükümetini, Yugoslavya'daki hedeflere karşı bir hava saldırısı başlatmakla tehdit ederek, müzakerelere katılması yönünde baskı yapmıştır. Söz konusu baskılar sonuç vermekte gecikmemiştir. Sırbistan Ulusal Meclisi'nin, 4 Şubat 1999 tarihi itibarıyla yapmış olduğu toplantıda, 3 ret oyuna karşı 277 kabul oyuyla müzakerelere katılınması kabul edilmiştir. Sırbistan tarafından Rambouillet'a, içlerinde başbakan Ratko Markovic ve başkan Milan Milutinovic'in dahil olduğu, 13 kişiden oluşan güçlü bir heyet gönderilmiştir⁵¹.

Buraya kadar ele aldığımız süreç içerisinde bir aktör olarak, BM girişimlerin içinde yok gibidir. Ancak, BM almış olduğu kararlarla ve Kosova sorununun nasıl çözümleneceğine dair ortaya koyduğu ana çizgilerle sınırları belirlemiştir. Yugoslavya ile yürütülen tüm müza-

50 News Digest for January 1999, 42750

51 News Digest for February 1999, 42806

kereler, Rambouillet'da tarafları müzakere masasına oturtmak vb gibi tüm girişimler BM Güvenlik Konseyi'nin 1160, 1199 ve 1203 sayılı kararlarında ifade edilen, desteklenen ve sürdürülmesi istenen çabalardır. Bu çabaların önemli bir kısmı, VI. Bölüm 33. madde.de pasifist çözümler çerçevesinde bir çözüm aracı olarak öne çıkarılan, 'bölgesel antlaşmalar ve bölgesel örgütler'; aynı zamanda VIII. Bölüm kapsamındaki 52-54. madde.de 'bölgesel antlaşmalar ve bölgesel örgütlerin uluslararası barış ve güvenliği bozan/bozması olası uyuşmazlık/durumların çözülmesinde rol üstlenmesi düzenlemesine dayandırılmıştır. BM Güvenlik Konseyi kararlarının Kosova sorununun çözümüne yönelik çabalarını memnuniyetle karşıladığı ve teşvik ettiği tüm örgütler ve oluşumlar faaliyetlerini/girişimlerini bir rapor olarak Güvenlik Konseyi'ne sunmaktadırlar. Bu noktadan ele alındığında, BM Güvenlik Konseyi, bütünüyle Kosova sorunuyla ilgili tüm süreçlerin içerisinde görülebilir. Ayrıca bu dönem içerisinde Güvenlik Konseyi, söz konusu kararların dışında yeni bir karar almamıştır. Ancak Güvenlik Konseyi Başkanı, üye devletlerle danışmalarından sonra, Konsey adına bildirimler yayımlamıştır. Racak katliamını kınayan 19 Ocak 1999 tarihli bildirisi ile Kosova'da artan şiddete işaret eden ve çözüm sürecinin hızlandırma çabalarını teşvik eden 29 Ocak 1999 tarihli bildirisi buna örnektir⁵².

Güvenlik Konseyi bildirimleriyle de teşvik edilen ve Bağlantı Grubu'nun gözetimi altında yapılan Rambouillet müzakereleri, 23 Şubat'ta askıya alınmasına karşın, 15 Mart tarihinde Paris'te tekrar başlamıştır. Ortaya çıkan Rambouillet Anlaşmaları, 18 Mart tarihinde Kosova'lı Arnavut heyeti tarafından imzalanmıştır (News Digest for March 1999: 42846). Yugoslavya Başkanı Milosevic, 23 Mart'ta yaptığı açıklamada, Rambouillet Anlaşması'nı imzalamama gerekçesi olarak, UÇK temsilcilerinin varlığını göstermiştir⁵³. Yugoslavya Başkanı Milosevic, Rambouillet Anlaşmasını imzalamayı reddederek, Kosova'daki aşırı kuvvet kullanımı politikasına devam edince, 24 Mart 1999 tarihinde 'NATO aktivasyon emrine' dayalı olarak hava saldırı kampanyası başlamıştır. Saldırının başladığı gün, Güvenlik Konseyi, Kosova'daki durumu görüşmek için toplanmıştır. Güvenlik Konseyi'nin 3988 sayılı toplantısı, herhangi bir karar alınmasından daha çok, ABD, İngiltere, Fransa'nın NATO askeri hareketini haklı ve meşru temele oturtan tezleri ile Çin, Rusya Federasyonu'nun ileri sürülen gerekçelerin yasal, meşru temelden yoksun olduğu ve NATO hava kampanyasının savu-

52 The Yearbook of TheUNs, 1999, 335-336, 339

53 The Yearbook of TheUNs, 1999, 342

nulamayacağı konusundaki tartışmalarına sahne olmuştur. Güvenlik Konseyi başkanı tarafından toplantıya davet edilen Arnavutluk ve Yugoslavya, yukarıdaki gruplaşmalar çerçevesinde argümanlar ileri sürmüşlerdir⁵⁴. NATO aktivasyon emrine dayalı olarak Yugoslavya'da belirlenen hedefler bombalanmaya devam ederken, Güvenlik Konseyi, 26 Mart tarihinde, Beyaz Rusya, Hindistan ve Rusya'nın verdiği bir tasarıyı görüşmek üzere toplanmıştır. Karar tasarısı, Yugoslavya'ya karşı kuvvet kullanımına hemen son verilmesini ve müzakerelere acil olarak yeniden başlanmasını öngörmektedir. ABD ve Kanada tasarının aleyhine değerlendirmede bulunmuş, tasarı 3 lehte 12 aleyhte oyla benimsenmemiştir. Toplantıya katılan Yugoslavya temsilcisi çok sert eleştirilerde bulunmuştur⁵⁵.

NATO hava kampanyasının temel hedefi, Yugoslavya'nın müzakere masasına oturmasını ve ortaya çıkan barış andlaşmalarını imzalamasını sağlamak olmuştur. Yugoslavya'ya karşı askeri kuvvet kullanımının gerekçesi, bu ülkenin Kosova'yı etnik Arnavut nüfustan arındırmak amacıyla uyguladığı politikalar ve bu politikaların ortaya çıkardığı büyük boyuttaki insani felakettir. NATO hava kampanyasının başladığı 24 Mart'tan Mayıs ayına kadar geçen süreçte Milosevic'in bazı diplomatik manevraları dışında herhangi bir olumlu gelişme yaşanmamıştır. Hava bombardımanı esnasında bazı hatalı bombardımanlar ve füze atışları nedeniyle çok sayıda Arnavut ve Sırp sivil ölmüştür. Bu arada, 7 Mayıs tarihinde NATO tarafından hatalı fırlatıldığı iddia edilen bir füze, Yugoslavya'daki Çin Büyükelçiliği'ne düşmüş, büyük bir tahribata neden olmuştur. Güvenlik Konseyi'nin 14 Mayıs'ta yaptığı 4001 sayılı toplantısında yapılan danışmalardan sonra başkanı tarafından, Konsey adına açıklama yapılmıştır. Konsey adına yapılan açıklamada, gelişmelerden duyulan üzüntü ifade edilmiş ve bu konuda gereken araştırmaların yapılması istenmiştir⁵⁶.

Güvenlik Konseyi, NATO hava kampanyasının başlamasından sonra, Kosova sorunu ile ilgili ilk kararını 14 Mayıs 1999 tarihinde, 4003 sayılı toplantısında almıştır. Güvenlik Konseyi'nin 1239 sayılı kararı, bir yönüyle vurgu yaptığı ve atıfta bulunduğu metinler açısından, NATO hava kampanyasının meşru gerekçelerini ortaya koyan bir

54 The Yearbook of The UNs, 1999, 343

55 The Yearbook of The UNs, 1999, 343-344

56 The Yearbook of The UNs, 1999, 347

içeriğe sahiptir. 1239 sayılı karara göre, askeri müdahalenin tek amacı, insani müdahaledir. Karar, bölgedeki bütün devletlerin egemenlik ve toprak bütünlüğünün kabul edildiğini bir kez daha vurgulamıştır. Rusya Federasyonu ve Çin, beklendiği üzere çekimser kalmışlardır⁵⁷.

ABD ve AB ülkelerinin, özellikle Rusya ve Çin kaynaklı eleştirilere karşın NATO hava kampanyasının sürdürülmesinde gösterdiği kararlılık, Mayıs ayı boyunca G-8 bünyesinde yürütülen girişimlerin, Haziran ayı başlarında Milosevic yönetimi tarafından kabul edilmesiyle bir sonuca ulaşmıştır. Yugoslavya, 7 Haziran tarihinde, Finlandiya Başbakanı Martti Ahtisaari ve Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin'in özel temsilcisi Viktor Chernomyrdin görüşmelerinin sonrasında oluşan, Kosova konusunda barışçıl bir çözüm içeren Ahtisaari-Chernomyrdin belgesini kabul etmiştir. Bu gelişme üzerine Güvenlik Konseyi, 10 Haziran 1999 tarihinde yapmış olduğu 4011 sayılı toplantısında, Kosova sorunu konusundaki en önemli kararlarından birisi olan, 1244 sayılı kararını almıştır. 1244 sayılı karara, G-8 ülkelerinin, 6 Mayıs tarihinde Petersburg'da yapmış oldukları dışişleri bakanları toplantısındaki kararlarda eklenmiştir. 1244 sayılı kararda Çin, çekimser oy kullanmıştır⁵⁸.

Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararı, önceki kararlarına da atıfta bulunarak, Yugoslavya'ya yapılan müdahalenin gerekçelerini, dayandırıldığı metinleri, askeri müdahalenin bölge devletlerinin egemenlik ve toprak bütünlüğünü hedef almadığını, Kosova sorununun çözümünün ana çizgilerini, çözüm sürecinde ne tür adımlar atılması gerektiğini, bu adımların atılması sürecinde gözlemci, düzenin koruyucu ve yürütücü unsurların neler olacağını ortaya koymaya çalışmıştır⁵⁹.

Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararının öngördüğü üzere, BM Kosova Misiyonu'na (UNMIK) bağlı olarak Kosova barışı koruma kuvveti (Kfor) kurulmuştur. Bu aşamadan sonra Güvenlik Konseyi, 1244 sayılı kararın izlenmesi konusunda Genel Sekreter'in gelişmelerle ilgili hazırladığı raporlar çerçevesinde sorunu gündeminde tutmuştur⁶⁰. Genel Kurul, bu noktadan sonra, Kfor'un maliyetini, üyeler tarafından karşılanması noktasında toplantılar düzenlemiştir⁶¹.

57 The Yearbook of The UNs, 1999, 349

58 The Yearbook of TheUNs, 1999, 353-356

59 The Yearbook of TheUNs, 1999, 353-356

60 The Yearbook of TheUNs, 1999, 358-362

61 BM örgütünde mali konularda sorumluluk Genel Kurul'undur. Konuyla ilgili olarak, BM Andlaşması 17. madde 2. fıkrası şöyledir, 'Üyeler, Genel Kurul'un yapacağı paylaştırmaya uygun olarak örgütün harcamalarını üstlenirler' (BM Enformasyon Merkezi, 1997, 14), (The Yearbook of TheUNs, 1999, 363-365).

BM Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararıyla, Kosova sorunu için öngördüğü çözüm süreçlerini içeren uygulamalar ve bu konularda karşılaşılan uygulama sorunları, 2000 yılında örgütün gündemini oluşturmuştur. 10 Haziran tarihinden itibaren başlayan süreçte en önemli güvenlik sorunu, mültecilerin ve yer değiştirmiş kişilerin güvenli bir şekilde geri dönüşü olmuştur. Geçiş döneminde ortaya çıkan otorite boşluğu ve daha sonra Milosevic yönetiminin örtük olarak tahrik ettiği olaylar, Kosova'da Arnavutlar ve Sırpalar arasında şiddet olaylarının giderek yaygınlaşmasına yol açmıştır. BM Güvenlik Konseyi, Genel Sekreter'in hazırlayıp sunduğu raporlarla sürekli Kosova sorunuyla ilgili gelişmeleri takip etmiştir. Güvenlik Konseyi'nin 22 Kasım 2000 tarihinde yapmış olduğu 4232 sayılı toplantısında üyeleriyle danıştıktan sonra, Konsey adına Başkan'ın yaptığı açıklama buna iyi bir örnektir. Açıklamada, Kosova'da meydana gelen şiddet eylemleri kınanmıştır⁶². Genel Kurul, önceki satırlarda işaret ettiğimiz gibi daha çok Kfor konusundaki gelişmeler ve maliyetlerin karşılanması ile ilgilenmiştir⁶³.

SONUÇ

Çalışmamız sonucunda, Soğuk Savaş sonrasında Kosova sorununun, 'yayılma' etkisi en çok ve Balkanlar bölgesini etkileme/istikrarsızlaştırma potansiyeli en yüksek sorun olarak nitelemek olasıdır. Sorunun bu niteliğinin farkında olan ABD ve AB ülkeleri, başlangıçta Yugoslavya'nın bir iç sorunu gibi algıladıkları Kosova sorunuyla ilgilenmemişlerdir. Bir başka açıdan, 1992-1995 zaman aralığında Bosna-Hersek sorununu çözmeye öncelik verilmiştir. Sırbistan tahrik edilmek istenmemiştir. BM Andlaşması ve uluslararası hukuka dayanılarak geliştirilen Yugoslavya'nın söylemleri, uluslararası toplum tarafından büyük oranda kabul görmüştür. 1995-1998 zaman aralığı siyasi bir çözüm üretilmeyen, Yugoslavya'nın demir yumruk politikalarına terk edilen Kosova'nın, siyasi ve toplumsal yapısının radikal eğilim ve çözümlere kaydığı bir dönemdir. UÇK'nın faaliyetlerini gerekçe göstererek, Kosovalı etnik Arnavut sivillere karşı aşırı şiddet kullanan Yugoslav yönetimi, uluslararası toplumun bütün çabalarına karşın, 1998-Mart 1999 zaman aralığında müzakereler yoluyla bir çözüme yanaşmamıştır. Rambouillet Anlaşması gibi metinleri imzalamayı da reddetmiştir. 1995'ten itibaren giderek artan oranda ABD ve AB'nin Kosova sorunuyla ilgilenmesine karşın, BM örgütü sorunla ilgili olarak hep dolaylı kararlar almıştır. Daha doğrusu, Yugoslavya ile alınan

62 The Yearbook of TheUNs, 2000, 379

63 The Yearbook of TheUNs, 2000, 372-373

kararların içerisinde örtük ve bazen açık olarak, bu soruna işaret edilmiştir. Sorunun, uluslararası barış ve güvenlikten birinci derecede sorumlu kılınan BM Güvenlik Konseyi tarafından ele alınması, 1998 yılından itibaren olmuştur. Kosova sorunu, 1998-2000 zaman aralığında BM gündemini yoğunluklu bir şekilde işgal etmiştir. Yugoslavya'ya yönelik askeri müdahale doğrudan Güvenlik Konseyi'nin aldığı bir karara dayanmamaktadır. Ancak, daha önceki kararlarda 41. madde kapsamında alınan ambargo kararıyla bu sürecin başladığı varsayılmıştır. Yugoslavya'ya yönelik başlatılan askeri müdahalenin meşru dayanağı, ambargo kararının gerekçesi olan şiddet ortamının, insani felakete ve bütün Balkanlar bölgesini istikrarsızlaştıracak bir yöne doğru gittiğini öngörmesidir. Burada yaşanan sürecin, tüm aşamalarının Güvenlik Konseyi kararlarına dayanılarak yapıldığı Birinci Körfez Krizinden farkı, 42. madde çerçevesinde karar alınmamasıdır. Birinci Körfez Krizinde, Güvenlik Konseyi kararına işlevsellik kazandıran müdahale, NATO kuvvetlerinin de dahil olduğu Müttefik ülkelerin kurduğu koalisyon tarafından yapılmıştır. Ancak, Kosova sorununda askeri müdahalenin Haziran 1999'da yapılan anlaşma ile sona ermesinden hemen sonra BM örgütü, bütünüyle sürecin içerisinde yeniden yer almıştır. Bugüne kadar da bu misyonunu yerine getirmektedir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR VE MAKALELER

- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1980-1990*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.
- AXT, Heinz-JÜRGEN, 'Did Genscher Disunite Yugoslavia? Myths and Facts about the Foreign Policy of United Germany' *Balkans, A Mirror of the New International Order*, (Edited by Günay Göksu Özdoğan, Kemali Saybaşılı), İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., 1995.
- BANAC, Ivo, 'Nationalism in Serbia', *Balkans, A Mirror of the New International Order*, (Edited by Günay Göksu Özdoğan, Kemali Saybaşılı), İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., 1995.
- Birleşmiş Milletler Enformasyon Merkezi, *Birleşmiş Milletler Andlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı Statüsü*, Ankara, 1997.
- BIRNBACK, Nick (1994), 'Making and Keeping the Peace', *A Global Agenda, Issues Before the 49th General Assembly of the United Nations*, (Editors: John Tessitore and Susan Woolfson), University Press of America, New York.
- CAPLAN, Richard (1994), 'The Former Yugoslavia', *A Global Agenda, Issues Before the 49th General Assembly of the United Nations*, (Editors: John Tessitore and Susan Woolfson), University Press of America, New York.
- CAPLAN, Richard, 'International Diplomacy and the Crisis in Kosovo', *International Affairs*, 74.4, (1998).
- FREEDMAN, Lawrence, 'Why The West Failed', *Foreign Policy*, Number: 97, Winter 1994-1995.
- HALBERSTAM, David, *Barış Zamanı Savaş*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.
- HOLBROOKE, Richard (1999), *Bir Savaşı Bitirmek*, (çeviren: Belkıs Çorakçı Dışbudak) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- RYAN, Stephen (2000), *The United Nations and International Politics*, St. Martin's Press, New York.

THALAKADA, Nigel (1997), *China's Voting Pattern In The Security Council 1990-1995*, (Edited by Bruce Russett), MacMillan Press, London.

WOLF, Robert Lee (1956), *The Balkans In Our Time*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

YELTSİN, Boris (2000), *Geceyarısı Günlükleri*, (çeviren: Ahmet Fethi) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İZZETBEGOVİC, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, (Çev: Ahmet Demirhan, Hanife Öz, Alev Erkilet Başer), İstanbul: Klasik yayınları, 2003.

SÜRELİ YAYINLAR

Foreign Policy

International Relations

Keesing's Contemporary Archives (News Digest), 1989, 1990, 1992, 1998, 1999, 2000.

The Economist

UN Yearbook, 1991-1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000.

Dayton Sonrasında Bosna-Hersek'te Yapılan Seçimler ve Barış Sürecine Etkileri (1996-2006)

Yrd. Doç. Dr. Necmettin ALKAN*

Özet

Bosna-Hersek'te savaşın sona ermesinin hemen ardından, 1996-2006 yılları arasında beş seçim gerçekleştirilmiştir. Bunlardaki % 50-64 arasında değişen genel katılım, normal şartlarda yapılan seçimler için az kabul edilebilir. Fakat çok kanlı savaşlar zincirinden henüz daha yeni çıkmış ve fiili olarak parçalanma aşamasına gelmiş bir devlet için, bu oran makûl görülebilir. Seçimlere katılan partiler arasında savaş öncesinde kurulan ve üç milleti temsil eden Boşnak SDA, Sırp SDS ve Hırvat HDZ gibi partiler her seçimde azımsanmayacak oranda oy almışlar; görünüşe göre de bundan sonra da almaya devam edeceklerdir. Bununla birlikte, savaş sonrasında kurulan Boşnak SBiH ve Sırp SNSD gibi partiler de ciddi alternatif partiler olarak azımsanmayacak oylar almışlardır.

Bu seçimlerde, her halk grubu kendi partisine oy vermiştir. Gözlemciler bu durumu haklı olarak, üç millet arasındaki bölünmüşlüğü halen devam ettiğinin bir delili olarak kabul etmişlerdir. 2002 seçimleri öncesinde kısa süreli sosyaldemokrat SDP dememesi bu bağlamda bir istisna olarak zikredilebilir. Savaş sonrasında Bosna-Hersek'in yeniden yapılandırılmasında görev alan bir takım milletlerarası kuruluşların ve Batılı etkin çevrelerin doğrudan müdahalede ve yardımları neticesinde eski komünistlerin çoğunlukta oldukları SDP ön plana çıkmış ve bir dönem iktidara gelmişti. Fakat gerek SDP hükümeti döneminde yapılan yolsuzluklar, hükümetin Aliya İzzetbegović karşıtı bir takım komplolara girmesi ve gerekse iç siyasetin yönlendirilmesinde belli dış çevrelerle iş birliği yapmasından dolayı, bu parti sonraki seçimleri kaybetmiş; oylarındaki düşüşler halen devam etmektedir.

Sonuçları itibarıyla öngörüldüğü şekilde 10 yıl içinde ciddi organize sıkıntısı çekilmeden bu seçimlerin yapılması önemlidir. Birçok önemli iç meselenin halen çözüme ulaştırılamamasına ve bir takım dış müdahalelere rağmen, bu seçimler Bosna-Hersek'in bir devlet olarak bütünlüğünü halen devam ettirdiğinin önemli bir göstergesi olarak görülebilir.

* Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

I. Giriş

Takriben üç buçuk yıl süren kanlı Bosna-Hersek savaşlarını fiili olarak bitiren anlaşma, belli aşamalardan geçtikten sonra, nihaî olarak 14 Aralık 1995'te Amerika'nın Dayton şehrinde imzalanmıştır. İsmi, imzalandığı şehirden alan bu anlaşmayla birlikte Bosna-Hersek barış sürecine girmiş ve belli bir istikrarı yakalama imkânına sahip olmuştur.¹ Bu bağlamda istikrarın yakalanması ve hayatın normalleşmesi noktasındaki en önemli gelişmelerden ve göstergelerden birisi olan genel ve mahallî seçimlerin yapılması oldukça mühimdir. Nitekim, en son yapılan seçimlerle birlikte, biri mahallî diğerleri ise genel olmak üzere toplam beş seçim yapılmıştır.

Üç etnik gurup arasındaki kanlı savaşları takip eden yıllarda bu seçimlerin başarılı bir şekilde yapılması, Bosna-Hersek'in geleceği açısından olumlu yorumlanabilecek bir gelişmedir. Bu tesbiti yapmakla birlikte, seçimler öncesinde yapılan bir takım dış müdahalelerin varlığının ve bunun ileriye yönelik muhtemel olumsuz sonuçlarının olabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerekiyor. Bunlar dışında, seçimlerde alınan ilginç sonuçlar da, bundan sonraki gelişmeler hakkında değerlendirmeler ve yorumlar yapma imkânı vermesi noktasında önemlidir.

Bu makalenin konusunu, Dayton Anlaşması sonrasında Bosna-Hersek'te yapılan genel seçimler ve ilgili gelişmeler oluşturmaktadır. Bunun dışında, barışın yerleşmesi ve devletin yeniden yapılandırılmasında görev yapan bir takım uluslararası kuruluşların bazı üst idarecilerinin, Bosna-Hersek'teki siyaseti yeniden şekillendirmeye yönelik bir takım gayretlerine de temas edilecektir. Giriş bâbında bir ön bilgi olarak vermek gerekirse, savaş öncesindeki Komünist Parti mensubu bir takım siyasetçilerin bir araya getirilerek, başta SDA olmak üzere, milliyetçi olarak adlandırılan diğer iki partinin karşısına açık bir fiilî destekle ciddi bir alternatif olarak dikilmesi idi. Böylelikle üç halk grubu arasındaki savaşın başlaması ve gelişmesinde en önemli sebep olarak görülen üç partinin zayıflatılarak; hatta mümkün olursa, siyaset sahnesinden tamamen silinmesi sağlanacaktı. Bu müdahaleye, veya yapılmak istenen toplum mühendisliğine Boşnak halkının nasıl bir tepkide bulunduğu aşağıdaki sayfalarda temas edilmektedir.

Sonuçları 1996 seçimlerinin bir devamı şeklinde olan 1998 seçimlerini, makalenin haricinde bıraktık. Bu seçimlerde, kayda değer önemli bir hareketlilik gözlenmemiştir. Buna karşın diğer dört seçimde vur-

1 Alkan, Necmettin, „Dayton Anlaşması Gölgesinde Bosna-Hersek“, *Avrasya Etütleri*, Ankara 2002, Sy. 22, Sf. 31-76

gulanması gereken ilginç sonuçlar alınmıştır. Böylelikle bu makalede dört genel seçim ele alınmaktadır.

Çalışmada cevabı aranan temel sorular ise, öncelikle bu seçimlerin Bosna-Hersek'in bütünlüğünü devam ettirmesinde nasıl bir etkiye/etkilere sahip olduğu; devamında ise, seçimleri devletin bütünlüğünün mü, yoksa bölünmüşlüğü'nün bir ispatı olarak yorumlamak gerekiyor? İlgili cevaplar makalenin değerlendirme başlığı altında yer almaktadır. Seçimlere geçmeden önce, Bosna-Hersek'in meclis sistemi ve siyasi partileri ile alakalı bir kısım bilgiler vermek istiyoruz.

II. Devlet Yapısı ve Seçimler

Resmi adı "**Bosna i Hercegovina**", kısaltması ise "**BiH**" olan Bosna-Hersek iki birime ayrılmıştır. Bunlar, Dayton Anlaşması sonucuna göre, devletin % 51'ine sahip olan Bosna-Hersek Federasyonu "**Federacija BiH**" ve % 49'a hakim olan Sırp Cumhuriyeti "**Republika Srpska**" dır.

Bu bilgileri tamamlayıcı olması için Bosna-Hersek'in nüfus sayısı ile ilgili en son rakamları vermek gerekirse; Temmuz 2005 itibarıyla toplam nüfus 4.028.000'dir. Bunun, 1.975.000'i (% 49.5) Boşnak, 1.480.000'i (% 36.65) Sırp ve 573.000'i (% 13.5) Hırvatlar'dan oluşmaktadır. Geri kalanların % 0.6'si ise, Bosna-Hersek Romanı ve Yahudi gibi diğer halk gruplarındandır.² Bu son oranları, haliyle sadece 2006 seçimleri için dikkat-i nazara almak gerekiyor.

Seçimde kimlerin oy kullanacakları, Dayton Anlaşması'na göre belirlenmiştir. Buna göre, 18 yaşını dolduran ve 1991'de memleketlerine kayıtlı olan her vatandaş, asıl memleketine gidip oy kullanma hakkına sahiptir. Fakat yapılan etnik temizlik ve sürgünlerden dolayı, memleketlerinden uzakta olanlar, yaşadıkları yerlerde de oy kullanabileceklerdir.³ Seçimlerle üyeleri belirlenen Bosna-Hersek meclisleri şunlardan oluşmaktadır:

Boşnaklar ve Hırvatlar'ın meydana getirdiği BiH Federasyonu 140 üyeli bir meclise ve 30 üyeli halklar kamarasına sahiptir. İdari olarak 10 kantondan oluşmakta ve her kanton da kendi meclisine sahiptir. Kantonların başında bir başkan veya vali bulunmaktadır. Sırp Cumhuriyeti 83 milletvekilinden oluşan bir meclis ve seçimle gelen bir başkan tarafından idare edilmektedir. Boşnak-Hırvat Federasyonu, doğrudan

2 http://de.wikipedia.org/wiki/Bosnien_und_Herzegowina, 18 Kasım 2006.

3 Petritsch, Wolfgang, Bosnien und Herzegowina Fünf Jahre nach Dayton hat der Friede eine Chance?, Viyana/Tuzla/Saraybosna 2001, Sf. 81.

seçilen 42 sandalyeli bir meclise ve dolaylı olarak belirlenen 15 üyeli halklar kamarasına sahiptir.

BiH'in başında ise, her üç halkın temsilcilerinden oluşan ve her birinin veto hakkına sahip olduğu üçlü Başkanlık bulunmaktadır. Üçlü devlet başkanlığı için seçim dört yılda bir yapılmaktadır. Seçilen üyeler sekiz ayda bir dönüşümlü olarak başkanlığa gelmektedirler.

Bosna-Hersek, Boşnak Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti Meclisi seçimleri iki yılda bir yapılmaktadır.

Yapılan bir seçimle birlikte toplam altı birimin üyeleri tesbit edilmektedir: Üçlü Başkanlık üyeleri, Boşnak-Hırvat Federasyonu'ndan 28 ve Sırp Cumhuriyeti'nden 14 olmak üzere toplam 42 sandalyeden oluşan Bosna-Hersek Cumhuriyeti Meclisi, 140 sandalyeli Boşnak-Hırvat Federasyonu Meclisi, 83 sandalyeli Sırp Cumhuriyeti Meclisi, Sırp Cumhuriyeti başkanı ve Federasyon'un katon meclisleri üyeleri seçilmektedir.

III. Siyasi Partiler

Başta araştırmamıza konu olan bu seçimler olmak üzere, geçmişte ve bugün daha bir çok alanda yaklaşık 14 yıldır üç tane parti anahtar rol oynamaktadır: Demokratik Eylem Partisi "Stranka Demokratska Akcije/SDA", Sırp Demokraksi Partisi "Srpska Demokratska Stranka/SDS" ve Hırvat Demokrasi Topluluğu "Hrvatska Demokratska Zajednica/HDZ".

Bosna-Hersek'in etnik mozağini meydan getiren üç önemli halk grubunu temsil eden bu üç partinin kurulması da savaş öncesinde, II. Yugoslavya'nın dağılma sürecin girmesi esnasında gerçekleşmiştir. II. Yugoslavya'yı meydana getiren eyaletlerin bağımsızlıklarını ararda ilan etmesi gibi, tek partisi olan „Yugoslavya Kominist Partisi"nin Slovenya, Hırvatistan ve Makedonya teşkilatlarının 26 Mayıs 1990'da boykot etmesinden sonra, eyaletlerdeki üye teşkilatlar kendi adlarına partilerini kurmuşlardır.⁴ Daha sonra yapılan seçimleri kazanan bu partiler, II. Yugoslavya'yı oluşturan milletlerin millî ve siyasî taleplerinin ilanında ve bağımsızlıklarını kazanmasında en önemli bir kilometre taşı olmuşlardır.

Bosna-Hersek'in çoğunluğu meydana getiren üç büyük halk grubu da aynı yolu takip etmek suretiyle kendi partilerini kurmuşlardır. Ali-

4 Brey, Thomas, Jugoslawien. "Der Vielvölkerstaat zerfaellt. II. Zentrifugale Kraefte und ihre Wirkung", *Osteuropa*, Münih 1991, Sy. 7/1991, Sf. 710.

ya İzzetbegoviç hapisneden salıverilmesinden bir yıl sonra Kasım 1989'da SDA'nın kurulma çalışmalarını başlatmıştır. Yorucu bir çalışmadan sonra 27 Mart 1990'da partinin kuruluşu bir basın toplantısıyla resmen ilan edilmiştir. Aliya'nın ifadesiyle, parti "Bosna-Hersek'teki Müslüman halkı bir araya getirmeyi ve siyasi olarak eşgüdümlemeyi hedeflemesinin yanında, Tüm Yugoslavya Müslümanları'nın, yani aynı zamanda Sırbistan'daki, Karadağ'daki, Kosova ve Makedonya'daki Müslümanlar'ın da partisi olmaya talipti."⁵ İlk olarak Yugoslavya çapında Müslümanlar'ın bulunduğu her yerde, daha sonra Avrupa, Amerika ve Avustralya'da teşkilatlanmıştır.

İlan edilen parti programında dikkati çeken önemli noktalar şunlardır: Öncelikle, demokrasinin çoğunluğun yönetimi değil, herkesin yasa önünde tam anlamıyla eşit olduğu, dinî ve millî azınlıkların haklarına saygının esas alındığı bir rejim olduğudur. İkinci olarak, Yugoslavya'nın bağımsız bir milletler topluluğu olarak mevcut federal sınırları içinde federal bir devlet olarak devamını savunduklarının altı çizilmiştir. Programda yer alan diğer bir husus, Boşnaklar'ın tarihî ve millî kimliklerinin vurgulanmasıdır. Buna göre, Bosna-Hersek Müslümanları Bosna'nın yerli unsurları oldukları ve bundan dolayı da kendi tarihî isimleri, kendi topraklar, kendi kültürleri, kendi dinleri, kendi şair ve yazarları; kısacası kendi geçmişleri ve gelecekleri ile Yugoslavya'nın tarihsel halkından birini oluşturmaktadır. SDA, Bosna-Hersek Müslümanları'nın millî bilincini canlandıracak ve onların millî kimliklerine tüm yasal ve siyasal sonuçlarıyla saygı gösterilmesi konusunda ısrarlı olacaktır.⁶

SDA'nın kurucu listesi ve idarecilerinin önemli bir kısmı klasik eğitim sisteminde yetişmiş olup II. Yugoslavya'da Müslümanlar'ın siyasî ve millî davalarının temsilcisi konumundaydılar. Bu mücadelelerinden dolayı mahkum olan üyelerin sayısı ise, bir hayli fazlaydı. Bunların başında Aliya İzzetbegoviç gelmekteydi. II. Yugoslavya'nın dağılmasıyla patlak veren savaş sırasında, Boşnaklar'ın varoluş mücadelesini yönlendiren ve idare eden lider kadro yine bu şahıslardan oluşmaktaydı. Bu kadro, aynı zamanda hem savaş sırasında hem de savaş sonrasında bölgeye insanî yardımlarda bulunan veya bulunmak isteyen kuruluşlar başta olmak üzere, Türkiye ve diğer İslâm ülkeleriyle yakın ilişkilere girmişlerdi. Bu şekilde bir yakınlaşmanın gerçekleşmesinin nedeni ise, yukarıda parti programında vurgulanan tarihî

5 İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, Alev Erkilet/Ahmet Demirhan/Hanife Öz (Ter.), İstanbul 2003, 73-75.

6 İzzetbegoviç, Sf. 77-78.

millî kimliklerini tarif ederken, İslâm'ı da bunda önemli bir unsur olarak kabul etmeleri idi. Avrupa'da yaşayan en eski milletlerden biri olarak, bu yönde bir açılım yapmaları oldukça önemliydi.

Sırp Saraybosnalı Radovan Karadžić önderliğinde Temmuz 1990'da SDS, Hırvatlar ise Hırvatistan'da Tudzman tarafından kurulan HDZ'yi⁷ aynı isimle Stjepan Kljuić başkanlığında 1990'da kurmuşlardır. Bu üç parti de, II. Yugoslavya'da da olduğu gibi Bosna-Hersek'te 16 Kasım 1990'da yapılan ilk genel seçimlerde hitap ettikleri halk grubunun ekseriyetinin oyunu almış ve kendi halklarının siyasî ve millî taleplerinin şekillenmesinde merkezi rol üstlenmiştir.

Bu üç önemli partinin dışında, savaş sonrasında kurulan başka partiler de bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri, Haris Sladzić'in kurduğu "Bosna-Hersek İçin Parti", "Stranka za Bosnu i Hercegovinu/SBH" dir. Partinin kurucusu ve lideri Sladzić, bir çok Boşnak siyaset ve bilim adamı gibi klasik gelenekten gelmiş olup, savaşta aktif rol oynamıştır. Aliya'dan sonra milletlerarası diplomaside en fazla ön planda olan ve Bosna-Hersek'in bütünlüğünü sonuna kadar savunan etkin bir siyaset adamıdır. Barış anlaşmasından sonra, Aliya ile yollarını ayırarak kendi partisini kurmak suretiyle Bosna'nın siyaset sahnesindeki yerini almıştır. Haris Sladzić'in SDA'dan ayrılması aslında bir sürpriz gelişmeydi ve neden ayrıldığı konusunda farklı görüşler vardı:

Bunlardan birincisine göre, siyasi ihtilafın neden olduğu bir ayrılma olarak kabul edilmelidir. Bu çerçevede liberal bir Boşnak partisi kurmak isteyen liberaller SDA'dan ayrılarak kendi partilerini kurmuşlardır. Bunlar, laik ve liberal bir parti kurmak suretiyle Batı'nın desteğini almak istiyorlardı. İkinci yorum ise, bunun daha ziyade SDA içerisindeki bir manevra olduğu şeklindedir: Sladzić liberal Boşnaklar'ın oylarını çekmek için sadece taktik icabı SDA'dan ayrılmıştır. Buna delil olarak ise, Aliya ve Haris'in Nisan 1996'da yayınladıkları deklarasyon gösterilmektedir. Bu deklarasyon Bosna-Hersek'in birliğini ilan etmektedir. Buna göre diğer bütün partiler ve siyasetçiler ya bunu imzalayacaklar ya da bunun karşısında olacaklardır.⁸ Haris'in, taktik icabı SDA'dan ayrıldığına dair tesbitlerin haklılığını, Bosna-Hersek ziyaretlerimiz esnasında bizzat biz de müşahade ettik.

Diğer önemli parti ise, eski komünistlerden Zlatko Lagumdžija li-

7 Malcolm, Noel, *Geschichte Bosnien*, Frankfurt/M 1996, Sf. 252.

8 Heilborn, Andrea, "Die Wahlen in Bosnien-Herzegowina. Entwicklungen-Analysen-Perspektiven,, *Südoesteuropa Mitteilungen*, Münih 1996, Sy. 36/4, Sf. 305.

derliğinde kurulan “Bosna-Hersek Sosyal Demokrasi Partisi”, “Socijaldemokratska Partija Bosne i Hercegovine/SDP BiH” dir. Her üç halk grubuna da hitap eden, çok milletli ve sosyalist-liberal bir çizgiye sahip olan bu partinin çatısı altında yer alanların önemli bir kısmı, eski Yugoslayva döneminde Komünist Parti’de görev yapmışlardı. Savaş sonrasında kendi partilerini kurarak tekrar siyaset sahnesine dönmüşlerdir. SDP BiH 14 Eylül 1996 seçimlere yalnız başına girmemiş, diğer Boşnak ve Hırvat partilerle ittifak yaparak Birleşik Liste adı altında seçimlere iştirak etmiştir.

Mirko Šarović liderliğini yürüttüğü SDS, Sırp lar arasında halen en kuvvetli partidir. Sırp milliyetçiliği ekseninde kurulan bu parti, kendisini demokrasinin ortasında olarak ifade etmesine rağmen, bu partiye halen ırkçı bir parti gözü ile bakılmaktadır. Fakat dış baskılar sonucu eski radikal ırkçı söylemini yumuşatmış olarak kabul edilmektedir. Ayrıca son zamanlarda milletlerarası kuruluşlarla ortak çalışma konusunda oldukça yumuşamıştır.⁹ SDS dışındaki diğer önemli partiler ise, başkanlığını Mladen İvanić’in yaptığı Demokratik İlerleme Partisi/PDP ve Milorad Dodik başkanlığındaki Bağımsız Sosyal Demokratlar Partisi/SNSD’dir. SNSD, başta Amerika olmak üzere AB ile ilişkileri iyileştirme gayretindedir.

Dragan Cović’in liderliğini yaptığı HDZ Hırvatlar’ın en büyük partisidir. İkinci sırada ise, bu partiden ayrılan reform taraftarlarının kurduğu ve başkanlığını Krešimir Zubak’ın yaptığı Yeni Hırvat İnsiyativi/NHI’dir. Bu parti Batıcı bir çizgiye sahiptir.

IV. 1996-2006 Yılları Arasında Yapılan Genelseçimler

1. 14 Eylül 1996 Genelseçimleri

Üçlü devlet başkanlığı seçimlerinde ilk üç adayın aldığı sonuçlar¹⁰

Boşnak Adaylar

Adaylar/Siyasi Partileri	Oy Yüzdesi
Aliya İzzetbegović/SDA	80. 03
Haris Sladzić/SbiH	13. 54
Fikret Abdić/DNZ	2. 8

9 Reuter/Katsaropoulou, Reuter, Reuter/Katsaropoulou, Melpomeni, „Wahlen in Bosnien-Herzegowina“, *Südosteuropa Mitteilungen*, Münih 2002, Sy. 51/4-6, Sf. 206.

10 Heilborn, Sf. 308.

Hırvat Adaylar

Zubak/HDZ	88. 72
Koşmiç/Birleşik Liste	10. 9
Diğerleri	1. 2

Sırp Adaylar

Krajişnik/SDS	67. 39
İvaniç/SMP	29. 88
Diğerleri	2. 73

Bu sonuçlardan sonra Aliya İzzetbegović, Zubak ve Krajişnik Bosna-Hersek devleti üçlü devlet başkanlığını işgal etmiş ve bunlar arasından İzzetbegović ilk devlet başkanı olmuştu. Listelerde dikkati çeken en önemli husus ise, üç partinin kurucuları arasında sadece SDA'nın liderinin seçimlere girebilmesiydi. Diğerleri savaş sırasında işledikleri suçlardan dolayı, savaş sonrası siyasi oluşuma katılamıyorlardı. Savaş suçlusu olarak aranmaktaydılar. Bu bağlamda, Aliya'nın seçimleri açık farkla kazanması ve ilk devlet başkanı olması son derece önemlidir.

Boşnaklar cephesinde vurgulanması gereken diğer bir husus ise, Aliya dışında üç yeni simanın da seçimlerde aday olmasıydı. Bunlardan dikkati çeken hiç şüphesiz Haris Sladzić'tir. Daha sonraki seçimlerde de başarılı olan Haris, yukarıda saydığımız özelliklerinden dolayı Aliya sonrasında Boşnaklar'ın lideri olabilecek en önemli bir şahsiyettir.

Bu sonuçlarla ilgili olarak söylenmesi gereken en önemli husus ise, Aliya İzzetbegović'in mutlak galibiyetidir. Kendisinin Boşnak halkının tartışmasız lideri olduğu isbat edilmiştir. Başka bir ifade ile de, Aliya'nın gerek savaş öncesi ve gerekse savaş sırasındaki siyasi duruşu ve tavrı, Boşnaklar tarafından ekseriyetle kabul edilmiş ve tasdik edilmiştir.

Aynı türde bir tesbit daha belirgin olarak Hırvatlar için de geçerlidir. Savaşla özdeşleşen HDZ'in adayını mutlak çoğunluğu elde etmiştir. En farklı sonuç ise, Sırlar tarafında alınmıştır. Burada ılımlı olarak kabul edilen İvaniç SDS'e karşı önemli bir başarı elde etmiştir. Buradaki en önemli neden ise, savaşta yaşananlardan dolayı Sırp tarafına yapılan baskı olsa gerektir. Sırlar, burada radikallerin merkezi Pale ile Batı taraftarı Banja Luka arasında bir tercihe zorlanmışlardır. Her ne kadar oylar bölünse dahi, yine de Sırlar'ın tercihi önemli oranda SDS'in adayını tarafında olmuştur.

Bosna-Hersek meclis seçim sonuçları

Boşnak Hırvak Federasyonu¹¹

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi
SDA/Demokratik Eylem Partisi	54. 2
HDZ/Hırvat Demokraksi Topluluğu	25. 2
Birleşik Liste	7. 9
SbiH	7. 0
DNZ	1. 9
HSP/Hırvat Partisi	1. 1
Diğerleri	2. 2

Sırp Cumhuriyeti¹²

SDS/Sırp Demokrasi Partisi	54. 6
SDA	17. 3
SMP	12. 8
SRS/Sırp Radikal Partisi	5. 9
Birleşik Liste	2. 9
DPB	2. 8

Bosna-Hersek Meclisi milletvekillerinin tesbiti için yapılan bu seçimlerle ilgili olarak ilk etapta söylenmesi gereken şey, SDA'nın Sırp Cumhuriyeti'nde seçimlere girmesi ve % 17.3 gibi bir sonuç almasıdır. SDA'nın seçmenleri ise, memleketlerine kısmen geri dönen Boşnak mültecilerdir. Buna karşın SDS federasyonda seçime girmemiştir.

Savaş öncesinde kurulan üç parti de genel seçimlerde oldukça başarılı olmuşlardır. Buna karşın ufak partiler oldukça başarısız bir grafik çizmişlerdir. Bu durum da şunu göstermekteydi ki, üç büyük parti Bosna'daki siyasi hayatı belirlemeye devam edecektir. Batı tarafından desteklenen eski komünistlerin oluşturduğu Birleşik Liste'nin aldığı oran ise pek de fazla değildir. Sadece tek başına Sladziç'in partisi listeden daha fazla bir başarı elde etmiştir.

11 Heilborn, Sf. 310.

12 Heilborn, Sf. 310.

Boşnak Hırvat Federasyonu Meclisi seçim sonuçları¹³

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi
SDA	54.1
HDZ	24. 6
Birleşik Liste	7
SbiH	7. 35
DNZ/Demokrat Halklar Topluluğu	2. 5
HSP	1.2

Sırp Cumhuriyeti Meclisi seçim sonuçları¹⁴

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi
SDS	52. 3
SRS	6. 7
DPM	3. 0
SMP	11. 5
SDA	16. 3
Birleşik Liste	2. 05
SbiH	2. 35

Sırp Cumhuriyeti Başkanlığı seçimi sonuçları¹⁵

Aday/Siyasi Parti	Oy Yüzdesi
Plavşiç/SDS	59. 07
Radişiç/SMP	15. 87
Doziç/SDA	17. 5

Her iki birimin Meclisi için yapılan seçimlerde de yine aynı sonuçlar alınmıştır. Bu seçimlerde de üç parti en fazla oyu almışlardır. Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta ise, SDA ve SBiH'in Sırp Cumhuriyeti'nde aldıkları oy miktarının toplam % 18'in üzerine çıkmasıdır.

Sırp Cumhuriyeti başkanlığını Batı yanlısı Plavşiç'in kazanması önemlidir. Bu durum Bosna Sırpları'nın Dayton anlaşmasıyla girilen barış sürecinin dışında kalamayacaklarının bir göstergesidir.

13 Heilborn, Sf. 315.

14 Heilborn, Sf. 315.

15 Heilborn, Sf. 316.

2. 11 Kasım 2000 Genel Seçimleri

Katılma oranı % 64. 4 olan Bosna-Hersek Meclisi seçim sonuçları¹⁶

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDA	18. 8	8
SDP/Sosyal Demokraksi Partisi	18. 0	9
SDS	17. 8	6
HDZ	11. 4	5
SbiH	11. 4	4
PDP/Demokratik İlerleme Partisi (Sırp Cumhuriyeti)	6. 4	2
SNSD-DSP/ Demokratik Sosyal Parti	5. 1	1
SPRS/Sırp Cumhuriyeti Sosyalist Partisi	2. 6	1
SNS/ Sırp Milli Birliği	1. 9	1
NHI/Yeni Hırvat İnsiyativi	1. 6	1
DNZ	1. 2	1
BPS/ Bosna-Hersek Vatansever Partisi	1. 1	1
DSPBiH/Bosna-Hersek Emekliler Demokratik Partisi	1. 1	1

2000 seçimlerinde ilk etapta dikkati çeken nokta, daha önceleri iki ayrı birimde, yani federasyon ve Sırp kesiminde ayrı ayrı yapılan bu seçimler, birleştirilerek tek bir isim altında yapılmıştır.

Vurgulanması gereken diğer bir husus ise, seçimlere katılan partilerin sayısının bir hayli fazla olmasıdır. Gerek nüfus sayısının düşüklüğü ve gerekse iç savaştan yeni çıkmış bir devlette bu kadar çok partinin varlığı ilginç olsa gerektir. Özellikle de II. Yugoslavya'nın dağılmasında en önemli aktörlerden olan milliyetçilikleriyle de her zaman dikkat çeken Sırp ve Hırvatlar ile; kanlı bir savaş sürecinde bu iki milletle ayrışma yoluna giden ve Boşnaklar'ın aradan henüz daha çok fazla bir süre geçmeden böylesine fazlaca parti kurmaları ilginç bir davranış tarzıdır. Daha da ilginç olanı ise, ideolojik bir ayrışımın dışında çeşitli halk sınıflarının, çiftçiler ve emekliler gibi, kendi partilerini kurmalarıdır. Parti sayısının artması, savaş öncesinde kurulan ve savaş sırasında önemli rol oynayan üç partinin aldığı oy oranına olumsuz olarak etki etmiştir. Nitekim üç parti de % 20'nin altına düşmüştür.

Aşağıda değinileceği gibi, almış olduğu dış yardımların etkisiyle, SDP bu seçimlerde oldukça başarılı olmuştur. Buna göre SDP 1996'ya göre oylarını % 10.9 oranında artırmıştır. SBiH'in oyları da % 4.4 ar-

tırmıştır. Buna karşın SDA ise % 35.4 oy kaybetmiştir. HDZ ise % 13.8 nisbetinde oy kaybetmiştir.

Katılma oranı % 67. 8 olan Boşnak-Hırvat Federasyonu Meclisi seçim sonuçları¹⁷

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDA	26. 8	38
SDP	26. 1	37
HDZ	17. 5	25
SbiH	14. 9	21
DNZ	2. 1	3
BPS	1. 7	2
NHI/Yeni Hırvat İnisiyativi	1. 6	2
SPF/BiH Federasyonu Emekliler Partisi	1. 3	2
BOSS/ Bosna Partisi	1. 1	2
HSP	1. 0	1
DSPBiH	0. 9	1
LDS/Liberal Demokratik Parti	0. 9	1
RS/Cumhuriyetçi Parti	0. 6	1
HSS/ Hırvat Çiftçiler Partisi	0. 5	1
HKDU/Hırvat Hristiyan Demokratik Birliği	0. 4	1
GDS/Belediye Demokrat Parti	0. 4	1
SNSD/Özgürlük Sosyal Demokrat Partisi	-	1

Aynı tespitler federasyon için de geçerlidir. SDP oldukça başarılı olmuştur. SDP oylarını % 18.2 artırırken, SDA kıl payı farkla birinci parti olmasına rağmen % 27.3 oy kaybetmiştir. SBiH ise % 7.6 oy artışı sağlamıştır. HDZ ise % 7.1 gerilemiştir. SBiH'deki hareketlilik artı % 7.6 şeklinde gerçekleşmiştir.

17 www.electionworld.org/election/bosnia.html, 16 Kasım 2002.

% 64 katılma oranı olan Sırp Cumhuriyeti Meclisi seçim sonuçları¹⁸

Siyasi Parti	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDS	36. 1	36
SNSD	13. 0	11
PDP	12. 2	11
SDA	12. 2	6
SbiH	5. 2	4
SDP	5. 0	4
SPRS	4. 9	4
DSP	4. 2	4
DNS	3. 5	3
SNS	2. 3	1
PSRS/ Sırbistan Cumhuriyeti Emekliler Partisi	1. 3	1
NHI	0. 7	1
DS/ Sırp Cumhuriyeti Demokrat Partisi	0. 6	1

Tıpkı Boşnak ve Hırvatlar'da olduğu gibi, Sırp Cumhuriyeti'nde de bu seçimlere katılan partilerin sayısı artmıştır. SDS'in başarısı son derece açıktır. Buna rağmen % 16.2 nisbetinde oy kaybetmiştir. SDP burada pek de başarılı olmamıştır, fakat oylarını % 2.95 artırmıştır. SDA bu bölgede de % 8.7'lik bir gerileme göstermiştir. Buna karşın SBiH'in oyları % 2.85 artmıştır.

3. 5 Ekim 2002 Seçimleri

Bu seçimler, üçlü devlet başkanlığı, Bosna-Hersek meclisi, Boşnak Hırvat Federasyonu meclisi, Sırp Cumhuriyeti Meclisi üyeleri ve başbakanı, Boşnak Hırvat federasyonunu meydana getiren 10 kantonun meclis üyelerini tesbit etmek için yapılmıştır. Seçimlere katılma oranı ise oldukça düşüktür: Federasyondaki katılma oranı % 54 iken, Sırp Cumhuriyeti'nde ise % 51 olmuştur.¹⁹ Seçimler sırasında Bosna-Hersek'te kayıtlı parti sayısı 57 idi. Kayıtlı seçmen sayısı 2 117 290 idi. Ayrıca Bosna-Hersek dışında bulunan oyunu kullananların miktarı ise 58 369 idi. Seçime mektupla katılanların sayısı ise 171 545'dir.²⁰

18 www.electionworld.org/election/bosnia.html, 16 Kasım 2002.

19 Reuter/Katsaropoulou, Sf. 214.

20 http://www.osce.org/odihr/elections/field_activities/bih2002/, 16 Kasım 2002.

Üçlü devlet başkanlığı üyeleri seçiminde ilk üç sırayı alan adayların aldığı sonuçlar.²¹

Boşnak adaylar

Adaylar/Siyasi Partileri	Oy Yüzdesi
Süleyman Tihic/SDA	37. 3
Haris Sladzić/SbiH	34. 8
Aliya Behem/SDP	17. 5

Hırvat adaylar

Dragan Cović/İttifak	61. 5
Mladen Ivanković Lijanović/NHI	17. 4
Mijo Anić/RS	8.8

Sırp adaylar

Mirko Sarović/SDS	35. 5
Nebojša Radmanović/SNS	19. 9
Ognjen Tadić/SRS	8. 7

Aliya İzzetbegović'in sağlık nedenlerinden dolayı parti başkanlığını bırakmasıyla, partinin başına geçen Süleyman Tihic girdiği ilk seçimlerde Aliya kadar başarılı olamamış olsa da, girmiş olduğu ilk seçimlerde birinci olması hem kendisi hem de partisi için son derece önemlidir. Bundan sonraki dönemde Haris ile birlikte Boşnaklar'ın liderliği için yarışacakları gözlenmektedir. Hırvat kesiminde ise, HDZ lideri Dragan Ković ve Sırp Cumhuriyeti'nde ise SDS'in lideri Mirko Šarović açık farkla birinci olmuşlardır. Böylelikle bu üç lider Bosna-Hersek'in üçlü devlet başkanlığına seçilmişlerdir.

21 www.electionworld.org/election/bosnia.html, 18 Aralık 2002.

Bosna-Hersek Meclisi seçimi sonuçları ve partilerin aldıkları milletvekili sayıları²²

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDA	21. 9	10
SDS	14. 0	5
SbiH	10. 5	6
SDP	10. 4	4
SNSD	9. 8	3
İttifak/HDZ-D (Hristiyan Demokrat)	9. 5	5
PDP	4. 6	2
SPRS	1. 9	1
BOSS	1. 5	1
SPU	1. 4	1
DNS	1. 4	-
DNZ	1. 4	1
NHI	1. 4	1
EB/İktisadi Blok	1. 3	1

Bosna-Hersek Meclisi seçimleri sonuçlarında vurgulanması gereken ilk nokta daha önceki seçimlerde olduğu gibi dış yardımlar alan SDP bu seçimlerde başarılı olamamış ve oldukça fazla oy kaybetmiştir. Buna göre 2000 ve 2002’de yapılan seçimlerin farkı eksi % 7.6’dır. Buna karşın SDA ise tekrar yükselişe geçmiş ve bir önceki seçimlere göre % 3.1 oranında oy artışı sağlamıştır. Haris’in partisi de tıpkı SDP gibi oy kaybetmiştir. Kayıp oranı ise % 0.9’dur.

Boşnak Hırvat Federasyonu Meclisi seçimi ve partilerin milletvekili sayısı²³

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDA	32. 7	32
İttifak/HDZ-HNZ-D	15. 8	16
SbiH	15. 3	15
SDP	15. 6	15
BOSS	2. 8	3
SPU	2. 3	2
DNZ	2. 3	2
EB	2. 0	2
NHI	2. 0	2
BPS	1. 4	1
HSS	0. 8	1
LDS	0. 8	1
SNSD	0. 7	1
HSP	0. 6	1
GDP	0. 6	1
HPS/ Hırvat Hak Bloku	0. 5	1
HKDU	0. 8	1

Aynı sonuçlar federasyon seçimlerinde de alınmıştır. SDP % 10.5 oranında oy kaybederken, SD oylarını bariz bir şekilde % 5.9 artırmıştır. Aynı şekilde SBiH’te geçen seçimlere göre oy oranını % 0.4 artırmıştır. Hırvatlarda ise HDZ ittifakla seçimlere girmesine rağmen, geçen seçimlere göre % 1.7’lik oy kaybına uğramıştır.

Sırp Cumhuriyeti Meclisi seçimi ve partilerin aldıkları milletvekili sayısı²⁴

Siyasi Partiler	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDS	31. 2	26
SNSD	21. 8	19
PDP	10. 7	9
SDA	7. 1	6
SRS	4. 4	4
SPRS	4. 2	3
DNS	4. 0	3
SbiH	3. 7	4
SDP	3. 4	3
PSRS	1. 8	1
SNP	1. 3	1
SNS	1. 0	1
DPS	0. 9	1
DS	0. 9	1
NHI	0. 6	1

SDS açık farkla galip gelmesine rağmen bir önceki seçimlere göre oy kaybetmiştir. Kaybettiği oy oranı % 4.9'dur. Buna karşın SNSD oldukça iyi başarı göstererek, % 8.8 oranında oyunu artırmıştır. SDA federasyondaki başarıyı burada gösterememiş ve az da olsa % 0.5 oy kaybına uğramıştır. Buna karşın SDP % 1. 6 nisbetinde, SBiH % 1.5'lik bir gerileme göstermiştir. Bu şekilde Boşnak seçmene hitap partilerin hepsi oy kaybetmişlerdir. Bunlar arasında en az kayba uğrayan parti SDA olarak görülmektedir. Bir önceki seçimde SDP dahil SDA ve SbiH'in aldıkları oyun toplamı % 22.4 olduğunu dikkate alırsak, aradaki kaybın bir hayli fazla olduğu görülecektir.

Burada ilginç olan şu soru şu olsa gerekir, bu partilere gitmeyen Boşnak oyları nereye kaymıştır? Daha da önemli diğer bir soru ise, Boşnak partileri neden oy kaybetmişlerdir? Burada Boşnak partilere duyulan güvensizlik mi, yoksa Sırplar'ın baskıları mı etkili olmuştur vb. hususlar ciddi olarak araştırılması gereken meselelerdir.

Sırp Cumhuriyeti Başkanı seçimi sonucu²⁵

Adaylar/Partileri	Oy Yüzdesi
Dragan Caviç/SDS	35. 5
Milan Jelić/SNS	22. 1
Dragan Mikerivić/PDP	7. 8
Adil Osmanović/SDA	6. 7
Smail İbrahimović/SbiH	2. 8

Bu seçimlerde dikkati çeken ilk nokta SDS adayı Caviç'in en yüksek oyu almasıdır. Bu durum şaşırtıcı olmasa gerekir. Buna karşın Boşnak adayların aldıkları oy oranlarının toplamı % 9.5 yapmaktadır. Bu oran milletvekilliği seçimlerinde alınan sonucun altında bir oran olarak görülmektedir. Böylesi bir oy kaybının nedenleri, meclis seçimlerinde yaşanan kayıplarla alakalı olsa gerekir.

V. 1 Ekim 2006 Genel Seçimleri

Bosna-Hersek'te en son yapılan 1 Ekim 2006 genel seçimlerine katılım daha öncekilerine göre çok daha fazla olmuştur. 2.693.199 kayıtlı seçmenden 1.467.379'u, yani takriben % 54.48'i sandık başına giderek oyunu kullanmıştır. Bu oran bir önceki seçimlere göre daha yüksektir.²⁶

Üçlü devlet başkanlığı üyeleri seçiminde ilk üç sırayı alan adayların aldığı sonuçlar²⁷

Boşnak Adaylar

Adaylar/Partileri	Oy Sayısı	Oy Yüzdesi
Haris Sladzić/SbiH	350.520	62.80
Süleyman Tihic/SDA	153.683	27.53
Mirnes Ajanović/BLOK BOSS-SDU BiH	45.608	8.72

Hırvat Adaylar

Adaylar/Partileri	Oy Sayısı	Oy Yüzdesi
Zeljko Košić/SDP	116.062	39.56
İvo Miro Jović/HDZ-HNZ	76.681	26.14
Bozo Ljubić/HDZ1990	53.325	18.18

25 www.electionworld.org/election/bosnia.html, 18 Aralık 2002

26 www.kas.de/proj/home/Pub/41/1/year-2006/dokument_id-931/index.html, 18 Kasım 2006.

27 http://www.izbori.ba/rezultati/predsjednistvo_bih, 17 Kasım 2006.

Sırp Adaylar

Nebojša Radmanović/SNSD	287.675	53.26
Mladen Bošić/SDS	130.675	24.22
Zoran Tešanović/PDP RS	26.818	.96

Üçlü başkanlık için yapılan seçimlerle alakalı olarak söylenmesi gereken ilk husus, eski başkanlardan üçünün de seçimleri kaybetmesi ve üyelerin yenilenmesidir. Boşnak tarafında Haris Sladziç, çok net bir zafer kazanarak Aliya İzzetbegović'in halefi Süleyman Tihiç'i açık farkla geçmiştir. Bu şekilde, Aliya sonrasında Boşnaklar'ın liderliğini deruhte edebilecek bir başarı elde etmiştir. Sladziç'in bu kadar başarılı olmasının en önemli nedeni, Aliya'nın yerini dolduracak başka birinin çıkmaması; daha da önemlisi yukarıda da temas edildiği gibi önceki yıllarda "milliyetçi" diye adlandırılan savaş öncesinde kurulan partilerin bertaraf edilmesi için oluşturulan ittifaka girmemesinin Boşnaklar tarafından takdir edilmemesidir.

Bosna-Hersek Meclisi seçimi sonuçları ve partilerin aldıkları milletvekili sayıları²⁸

(Federasyon ve Sırp Cumhuriyeti Karışık)

Partiler	Seçmen Sayısı	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDA	217.961	25.54	8
SNDS	262.203	46.93	7
SBiH	196.230	22.99	7
SDP	131.450	15.40	5
SDS	108.616	19.44	3
HDZ-HNZ	68.188	7.99	3
HDZ 1990 HZ, HSS, HKDU, HDU	52.095	6.10	2
BPS-SEFER HALILOVIÇ	37.608	4.41	1
PDP RS	28.410	5.08	1
NSRzB	27.487	3.22	1
SbiH	23.257	4.67	1
SDA	20.514	3.67	1
DNS	19.868	3.68	1
DNZBiH	16.221	1.90	1

Başkanlık seçimlerini kaybeden SDA, Bosna-Hersek Meclisi için yapılan seçimlerde federasyonun galibi olmuş; oylarını ve milletvekili

28 http://www.izbori.ba/rezultati/predsjednistvo_bih, 17 Kasım 2006.

sayısını artırmıştır. Sladziç'in liderliğindeki SBiH, bu seçimlerde birinci olmamasına rağmen oylarını çok net bir şekilde artırmıştır. 2002 seçimlerindeki % 10'luk oyunu % 23'e çıkartmıştır. Bu şekilde hem Sladziç hem de partisi uzun vadede Tihiç ve SDA'nın yerini alacak gibi gözükmektedir.

Sırp ve Hırvat tarafında savaş öncesindeki partiler seçimleri kaybetmişlerdir. Özellikle Karadziç'in partisi SDS oy kaybetmeye devam etmiş; AB destekli SNSD ise, oylarını bir önceki seçimdeki %10'dan %47'ye yükseltmiştir. Bu sonuçlar, Sırp tarafının savaş Batı Avrupa'yla uzlaşma isteğini bir kez daha göstermiştir. Hırvat tarafında HDZ ve ittifak oylarını az da olsa artırmıştır.

Boşnak Hırvat Federasyonu Meclisi seçimi ve partilerin aldıkları milletvekili sayısı²⁹

Siyasi Partiler	Seçmen Sayısı	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SDA	218.365	25.45	28
SBiH	190.148	22.16	24
SDP	130.204	15.17	17
Hırvat Koalisyon (HDZ, HNZ, HSP)	64.906	7.56	8
HDZ 1990 HZ, HSS, HKDU, HDU	54.210	6.32	7
BPS-SEFER HALİLOVIÇ	35.223	4.10	4
BLOK BOSS, SDU BiH	27.200	3.17	3
NSRzB	27.132	3.16	3
HSP	21.152	2.46	1
DNZ BiH	16.014	1.87	1
SNSD	12.564	1.46	1

Boşnak-Hırvat Federasyon Meclisi için yapılan seçimlerde Boşnak tarafında ciddi oy kayması yaşanmıştır. SDA, bir önceki seçimlerde aldığı % 33'lük oy oranını koruyamayarak % 25'lere kadar düşürmüştür. Buna karşın SBiH ise, diğer seçimlerdeki başarısını burada devam ettirerek oylarını % 15'den % 22'ye yükseltmiştir.

Hırvat tarafında HDZ'nin kan kaybı federasyon seçimlerinde de devam etmiştir. 2002'deki seçimlerde elde ettiği %16'lık oyu, yarı yarıya %8'e düşmüştür.

29 http://www.izbori.ba/rezultati/predsjednistvo_bih, 17 Kasım 2006.

Sırp Cumhuriyeti Meclisi seçimi ve partilerin aldıkları milletvekili sayısı³⁰

Siyasi Partiler	Oy Sayısı	Oy Yüzdesi	Milletvekili
SNSD	244.2541	44.95	41
SDS	103.035	18.27	17
PDP RS	38.601	6.86	8
DNS	22.780	4.04	4
SBiH	22.642	4.01	4
SP	20.031	3.55	3
SDA	19.137	3.39	3
SRSRS	16.454	2.92	2
SDP	14.079	2.50	1

Sırp Cumhuriyeti'nin meclis üyelerini belirlemek için yapılan bu seçimlerde, SDS oy kaybetmeye devam etmiş; bir önceki seçimlerdeki % 31'lik oyu % 19'ye düşmüştür. Bu şekilde Sırp milliyetçiliğinin sembolü parti iyice küçülürken, oylar SNSD'ye kaymıştır. Nitekim SNSD 2002'de % 22 oy almışken, bu oran son seçimlerde % 45'e yükselmiştir.

Sırp Cumhuriyeti'nde seçime giren Boşnak partilerinden SDA da oy kaybeden partiler arasına girmiştir. Bir önceki seçimlerdeki %7'lik oy oranı bu seçimlerde %3.5'e düşmüştür. SBiH ise, diğer seçimlerde gösterdiği başarıyı burada gösterememesine rağmen, oyunu kurumasını bilmiştir.

Sırp Cumhuriyeti Başkanı seçimi sonucu³¹

Aday/Partisi	Oy Sayısı	Oy Yüzdesi
Milan Jelić/SNSD	265.493	41.31
Adil Osmanović/SDA	15.359	2.93
Zeljko Grebenarević/NSRzB	4.523	0.86

SNSD'nin adayı Jelić seçimleri kazanarak Sırp Cumhuriyeti'nin başkanı olurken, SDS'nin adayı bu seçimleri kaybetmiştir. 2002 seçimlerindeki SDA adayı Adil Osmanović, bu seçimlerde oyunu artırarak ikinci sırada yer almış ve başkan yardımcısı unvanını almıştır.

30 http://www.izbori.ba/rezultati/narodna_skupstina_rs/RS_rezultati.asp, 17 Kasım 2006.

31 www.kas.de/proj/home/Pub/41/1/year-2006/dokument_id-931/index.html, 18 Kasım 2006.

VI. Değerlendirme

Eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla başlayan Boşnak-Sırp, Boşnak-Hırvat, Boşnak Hırvat İttifakı-Sırp ve Hırvat-Sırp savaşlarının bir sonucu olarak, Bosna-Hersek fiilî olarak üç halk grubu arasında bölünmüştür. Savaş sırasında ve hemen sonrasında ortaya çıkan manzara çok net bir şekilde bu bölünmüşlüğü ortaya koymaktaydı. Artık geriye sadece tek bir sorun kalmıştı; o da, toprakların paylaşılmasındaki yüzde hesaplarıydı. Buna göre de etnik temizlik uygulanarak homojen bölgeler oluşturulmaktaydı. Fakat, başta Amerika olmak üzere milletlerarası bazı kurumlardan gelen dış baskılar sonucunda her üç tarafa da dikte edilen ve bunun neticesinde imzalanan Dayton Anlaşması bu aşamada bütün hesapları altüst etmişti. Dayton'la birlikte, etnik gruplar arasında fiilî olarak üçe bölünen Bosna-Hersek'i tekrar tek devlet haline getirme ve birleştirme gayretine girilmiştir. Bu gayretler nihai olarak olumlu bir sonuç vermiş ve mevcut şartlarda tek bir devlet olarak millî sınırları içinde Bosna-Hersek'te şekilsel dahi olsa bir barış ortamı meydana gelmiştir. Bunun en önemli göstergesi, hiç şüphesiz 1996-2006 yılları arasında yapılan seçimlerdir. Seçimler neticesinde her milletin kendi partisine oy vermesi, Bosna'daki bölünmüşlüğü bir devamı olarak kabul edilmesine rağmen; devletin bütünlüğü halen devam etmektedir.

Seçimlerde elde edilen sonuçları genel olarak yorumlamak gerekirse, 1996 seçimleri sonuçları, savaş öncesinde ve savaş sırasında yaşanan olayların tipik bir yansımasıdır. 1991-1995 yılları arasında birbirlerine karşı kıyasıya savaşan üç milletin, ayrışma sürecini belirleyen ve devamında ise şekillendiren üç parti, temsil ettikleri milletlerin mutlak teveccühlerini kazanmışlar; Boşnaklar SDA, Hırvatlar HDZ ve Sırp-lar ise SDS'i seçmişlerdir. Böylesi bir sonuç, o kanlı savaşın üzerinden henüz daha bir yıl gibi çok kısa bir sürenin hemen ardından yapılan seçimler için pek de sürpriz olmasa gerekir.

Makalede ele almadığımız 1998 seçimleri de 1996'nın devamı olarak tecelli etmiştir. Bu üç parti az da olsa oy kaybına uğrasalar da, açık farkla seçimleri kazanmışlardır. Sonraki iki seçimde beklenmeyen sonuçlar alan SDP ise az bir oy artışı kaydetmiştir.³²

SDP'nin ilk sürprizi 2000 seçimlerinde yaşanmıştır. Başta Amerika, Avrupa Birliği ve özellikle de AGİK'in açıkça destek verdiği SDP, bu destekleri boşa çıkartmamış ve SDA'yı geride bırakarak birinci par-

32 Petrisch, Tablo XVI.

ti olmuştur. Bu şekilde çok somut bir dış destekle iktidara gelen SDP, iktidarda çok fazla kalamamış ve bir sonraki seçimlerde ciddi bir mağlubiyet almıştır. Kendilerine destek veren çevreleri sükût-u hayale uğratan SDP iktidarının sonunu hazırlayan gelişmeler bir hayli ilginçtir:

Bu bağlamda zikredilecek ilk sebep, SDP lideri Lagumdzija başkanlığında kurulan eskinin komünist, yeninin sosyal demokrat hükümetinin, SDA ve onun önde gelen siyasetçilerine karşı açık faaliyetlerde bulunmasıdır. Bu yöndeki ilk teşebbüsü, SDA'yı ve Bosna-Hersek'teki siyasi hayatı doğrudan ilgilendiren ilginç bir ittifakı oluşturma gayretidir. Bu ittifakın amacının "millî partileri" yok etmek olduğu ifade edilmiştir. Buradaki millî partilerden kast edilen, normalde meşhur üç parti SDA, HDZ ve SDS'dir, fakat daha sonra da görüleceği gibi aslında tek hedef SDA idi.

Seçimleri kazanıp iktidara gelen Lagumdzija ilginç bazı icraatlara imza atmıştır: Bunlardan ilki, Bosna Gizli Servisi'nin başına eski komünistlerden Munir Alibabiç Munja'yı getirmesidir. Munja, Eski Yugoslavya'da 1983 yılında Aliya İzzetbegoviç aleyhine açılan soruşturmada görev yapan heyetin en önemli üyelerinden bir tanesiydi ve soruşturmanın sonucunda Aliya 8 yıla mahkum edilmişti. Munja'nın bu şekilde Bosna istihbaratının başına geçirilmesi de yine aynı şekilde daha sonraki bir takım gelişmelerin ipuçlarını vermektedir:

Bosna'da bulunan Arap ve Asya kökenli Boşnak vatandaşlarına karşı terörist oldukları iddiaları ile tutuklamalar ve yurtdışı etmeler başlamış ve Müslüman yardım teşkilatlarının hesapları da dondurulmuştu. Bu arada, SDA'yı terörist bir kuruluş olarak göstermek için büyük bir gayrete ve hatta Aliya İzzetbegoviç'in Usame bin Ladin ile irtibatlandırma gayretine dahi girilmişti.³³ Yurt dışı edilen Arap ve Asya kökenli Boşnaklar, savaş sırasında Bosna'ya gidip; Boşnaklar'ın yanında savaşa katılmışlar ve daha sonra Bosna-Hersek vatandaşlığını alarak oraya yerleşmişlerdi.

11 Eylül 2001'de Amerika'da Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan saldırı sonrasında bütün dünyada yaygınlaşan keyfi uygulamalar ve devamındaki gelişmelerden Bosna-Hersek de nasibini fazlasıyla almıştır. Lagumdzija hükümeti, altı Cezayir asıllı Boşnak vatandaşını, uluslararası terör örgütleriyle bağlantıları oldukları iddiasıyla 2001 sonunda tutuklayarak Amerika'ya teslim etmiştir. Bosna-Hersek kanunlarına göre ise Bosna vatandaşının bu şekilde yabancı bir devlete teslim edilmesi yasaktı. Nitekim Bakan Rasim Kadiç'in ifadesine göre, bu

altı kişi aleyhinde kesin bir delil olmadığını halde, sadece tahminlere dayanılarak, Amerika'nın baskıları sonucu teslim edilmişlerdi. Bütün olaylara karşı 18 Ocak 2002'de Boşnak gençleri Saraybosna'da gösteriler yaparak bu gelişmeleri protesto etmişlerdir.³⁴

Bu arada hükümet kontrolündeki çeşitli basın kuruluşları vasıtasıyla da SDA ve onun idarecileri aleyhinde yayınlara başlamışlar; doğru veya yanlış birçok istinatlarda bulunmuşlardır. Hatta bu iddialara arasında, SDA idarecilerinin savaş sırasında gelen yardım paralarını zimmetlerine geçirerek, başta İsviçre olmak üzere çeşitli ülkelere kaydındıkları iddiasıydı. SDA karşıtı bu propagandalar yapılırken de, SDP hakkındaki benzer söylentiler halk arasında da konuşulmaya başlamıştı. Nitekim 2002'de Tuzla ve Bričko bölgesine yaptığımız seyahat sırasında, benzer iddiaları bölgedeki Boşnaklar'dan bizzat biz de dinlemiştik.

Bütün bu gelişmeler ve haksız kampanyalar bir sonraki seçimlerde, tam tersine SDP aleyhinde etkisini göstermiştir. En kötü günlerinde Bosna halkının yer alan insanların böylesi bir muameleye maruz kalmaları halkın tepkisini çekmiştir. Bosna halkı tepkisini daha sonraki seçimlerde SDP'yi desteklemeyerek göstermiştir. Diğer bir neden ise, SDP mensupları hakkında ayyuka çıkan rüşvet ve suistimal iddialarıydı. Kendileri SDA yönetimini eleştirdikleri şeylerin aynısını fazlasıyla yapmışlardı. Sonuçları itibarıyla SDP'nin bu ağır mağlubiyetini hazırlayan iki temel neden söz konusudur: Mânâsız siyasî mücadele ve kötü yönetim.³⁵ Alman Die Welt gazetesi de bu bağlamda, SDP hükümetinin Bosna tarafından cezalandırıldığı yorumunu manşetinden vermiştir.³⁶

Bunları tamamlayan üçüncü bir etken de, tarafsızlığını yitiren AGİK'in SDP başta olmak üzere liberal ve sosyaldemokrat partileri açıkça ve ısrarla desteklemesi; Bosna'nın bağımsızlık mücadelesiyle bütünleşen ve merkezi temsil eden SDA'ya karşı oluşan gayri hukukî girişimleri teşvik etmesidir. AGİK'in, "demokratik olmayan bir demokrasi"yi Bosna-Hersek'e yerleştirme³⁷ gayretine, Boşnak halkı tepki göstermiştir. Alınan bu sonuçlar, bir noktada da dış baskıların veya doğrudan yönlendirmelerin halk indinde yeterince kabul görmediğini ortaya koymaktadır. Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken diğer bir husus ise, savaş sırasında etkisiz kalan; bundan dolayı da

34 www.uni-kassel.de/bf/10/frieden/Regionen/Bosnien, 08 Mart 2002 .

35 Neue Züricher Zeitung, 8 Ekim 2002, Sf. 3.

36 Die Welt, „Bosnien straft seine korrupte Regierung ab“, 8 Ekim 2002, Sf. 6.

37 Stoessel, Marcel, „Harzende Demokratisierung in Bosnien und Herzegowina“, *Neue Züricher Zeitung*, 24/25 Şubat 2001, Sf. 5.

yüzbinlerce masum insanın hayatını kaybetmesine ve memleketlerinden sürülmelerine neden olan bu tür milletlerarası kuruluşların, savaş sonrasında Bosna-Hersek'teki siyasî hayata böylesine anti demokratik bir müdahalede bulunarak yönlendirme istemelerine, halk SDA ve diğer millî partileri tekrar seçmek suretiyle cevap vermiştir.

2002 seçimlerini millî partilerin kazanmasını, Bosna-Hersek'in üç halk arasındaki etnik bölünmüşlüğü'nün devam olarak yorumlanmıştır. Dış müdahaleyle SDP her üç millet için ortak bir parti haline getirilmesi ve seçimleri kazanan bu parti mensuplarının yolsuzluklara katılmasına bir tepki olarak, her üç millet kendi partilerine dönmüş olabilirler. Burada etnik tercihlerle birlikte küresel güçlerle işbirliği, dış müdahale ve iktidar partisinin suiistimalleri bu manzaranın bu şekilde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

2006'da yapılan seçimlerde Boşnak tarafı hariç Sırplar'ın millî partisi ciddi olarak oy kaybetmişlerdir. Karadziç'in kurduğu ve savaşın fitilin ateşlenmesinde kullandığı SDS, savaşın hemen sonrasında yapılan seçimlerde gösterdikleri başarıların çok gerisinde kalmış ve sürekli olarak kan kaybetmiştir. Daha sonra kurulan ve Batı yanlısı sosyaldemokrat SNSD artık Sırp Cumhuriyeti'nin tek partisi halini almıştır. Bu durum, Sırp tarafının artık AB ve diğer milletler arası kuruluşlarla uzlaşma isteklerini göstermektedir. Bunu belirtmekle birlikte halk bazında yapılan bir ankete göre, Bosna Sırpları'nın %90'ı hem Bosna-Hersek'in bütünlüğünü red etmekte hem de Sırbistan'a bağlanmayı istemektedirler.³⁸ Halkın ekserisinin böyle düşündüğü bir yapıda, siyasilerin de aynı hedefe sahip oldukları muhakkaktır. Nitekim SNSD'nin lideri Milarod Dodik de farklı düşünmemektedir. Dodik, Haris Sladziç'in federasyon ve Sırp Cumhuriyeti'nin ilga edilerek Bosna-Hersek'in mutlak bütünlüğünün sağlamlasını açıkça savunmasına tepki göstermiş ve cumhuriyeti BiH'den ayırmakla tehdit etmiştir.³⁹ Fakat gerek siyasî ve gerekse iktisadî konjonktür bunun şu anda gerçekleştirilmesi nokta-i nazarında uygun olmamasından dolayı, "tahammül siyaseti" takip etmekte. Zaten Sırp Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu siyasî, iktisadî ve sosyal şartlar başka bir alternatifi kaldıramaz.

Hırvat tarafında ise, HDZ ancak bazı ittifaklarla ayakta durmakta ve oy oranını kurmaktadır. Avrupalı etkin çevrelerin büyük ümitlerini bağladıkları SDP ise, artık Bosna-Hersek'in sıradan küçük partilerinden biri olmuştur.

38 <http://www.tagesspiegel.de/politik/archiv/04.10.2006/2815242.asp>, 19 Kasım 2006.

39 <http://www.taz.de/pt/2006/10/04/a0077.1/text>, 20 Kasım 2006.

Boşnaklar tarafında, üçlü başkanlık üyeliği ve SR Meclisi için yapılan seçimler hariç diğerlerinde mevcut oylarını korumuş; belli bir oranda da artırmıştır. Bu bağlamda Tihic başarılı görülebilmesine rağmen, uzun vadece Aliya İzzetbegović'in yerini dolduramayacak gibi görünmektedir. Aliya İzzetbegović'in vefatı sonrasında yapılan 2006 seçimleri, Boşnaklar için alternatif önemli bir lider ve partiyi ortaya çıkarmıştır. Haris Sladzić ve SBiH, bundan sonraki süreçte Bosna-Hersek'in kaderini belirleyecek iki önemli figür olarak görünmektedir. Özellikle de Haris Sladzić'in Bosna-Hersek'in mutlak bütünlüğünü etnik yapı üzerine değil de vatandaşlık hukuku üzerine korunması gerektiğini söylemesi; bunun sağlanabilmesi için Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırbistan Cumhuriyeti'nin kaldırılmasını ve Dayton Anlaşması'nın mutlaka gözden geçirilmesini istemesi⁴⁰ Boşnaklar üzerinde olumlu bir etki yapmış ve bu söylemler, seçimlerin sonucuna yansımıştır.

Sonuç olarak 1996-2006 yılları arasında yapılan seçimler, Bosna-Hersek'in bütünlüğünü devam ettirmesinde önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Katılımın istenilen seviyenin altında olmasına rağmen, seçimlerin belli aralıklarla istikrarlı bir şekilde yapılması ve yönetim mekanizmasının belirlenmesi uzun vadede devletin devamı için çok önemlidir. Fakat bununla birlikte her milletin devamlı olarak kendi partilerini seçmesi, bu üç millet arasındaki bölünmüşlüğü hâlen devam ettiğinin bir göstergesidir. Bunu belirtmekle birlikte, böyle bir sonucun ortaya çıkmasının nedenleri geçmişte yaşanan savaşlar ve bunların olumsuz sonuçları olmakla birlikte, kanlı savaş sırasında etkisiz kalan, fakat savaştan sonra harekete geçen Batılı ve milletlerarası bazı çevrelerin antidemokratik başarısız dış müdahalelerini de bu bağlamda zikretmek gerekiyor.

40 <http://www.tagesspiegel.de/politik/archiv/04.10.2006/2815242.asp>, 19 Kasım 2006.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- Petritsch, Wolfgang: *Bosnien und Herzegowina Fünf Jahre nach Dayton hat der Friede eine Chance?*, Viyana/Tuzla/Saraybosna 2001.
- İzzetbegović, Aliya: *Tarihe Tanıklığım*, Alev Erkilet/ Ahmet Demirhan/ Hanife Öz (Ter.), İstanbul 2003.
- Malcolm, Noel: *Geschichte Bosnien*, Frankfurt/M 1996.

2. Makaleler

- Alkan, Necmettin: „Dayton Anlaşması Gölgesinde Bosna-Hersek“, *Avrasya Etüdləri*, Ankara 2002, Sy. 22, Sf. 31-76
- Brey, Thomas: Jugoslawien. “Der Vielvölkerstaat zerfaellt. II. Zentrifugale Kraefte und ihre Wirkung“, *Osteuropa*, Münih 1991, Sy. 7/1991, Sf. 710.
- Heilborn, Andrea: “Die Wahlen in Bosnien-Herzegowina. Entwicklungen-Analysen-Perspektiven,,, *Südosteuropa Mitteilungen*, Münih 1996, Sy. 36/4, Sf. 305.
- Latiç, Nedžad: Bosnien: „Allianz steht vor dem Aus“, *İslamische Zeitung*, Ağustos 2002, Sy. 58, Sf. 4 .
- Reuter, Reuter/Katsaropoulou, Melpomeni: „Wahlen in Bosnien-Herzegowina“, *Südosteuropa Mitteilungen*, Münih 2002, Sy. 51/4-6, Sf. 205.
- Stoessel, Marcel: „Harzende Demokratisierung in Bosnien und Herzegowina“, *Neue Züricher Zeitung*, 24/25 Şubat 2001, Sf. 5.
- Die Welt*, „Bosnien straft seine korrupte Regierung ab“, 8 Ekim 2002, Sf. 6.

3. İnternet Sayfaları

http://de.wikipedia.org/wiki/Bosnien_und_Herzegowina, 18 Kasım 2006.

<http://www.electionworld.org/election/bosnia.html>, 16 Kasım 2002.

http://www.izbori.ba/rezultati/narodna_skupstina_rs/RS_rezultati.asp, 17 Kasım 2006.

http://www.kas.de/proj/home/Pub/41/1/year-2006/dokument_id-931/index.html, 18 Kasım 2006.

http://www.osce.org/odihr/elections/field_activities/bih2002/, 16 Aralık 2002.

<http://www.tagesspiegel.de/politik/archiv/04.10.2006/2815242.asp>, 19 Kasım 2006.

<http://www.taz.de/pt/2006/10/04/a0077.1/text>, 20 Kasım 2006.

<http://www.uni-kassel.de/bf/10/frieden/Regionen/Bosnien>, 08 Mart 2002 .

Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası ve Batılı Devletler (1991-2000)

Dr. Hayri Çapraz*

Özet

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya, Güney Kafkasya bölgesinde var olan nüfuzunu korumak ve güçlendirmek için büyük çaba harcamış, Güney Kafkasya devletlerinin, Moskova eksenli dış politika izlemelerini sağlamaya çalışmıştır. Rusya bu hedefine ulaşmak için, bazen Güney Kafkasya'daki bölgesel çatışmalara müdahil olmuş ve bazen de bölge ülkelerinin kendisi ile olan ekonomik ilişkilerini kullanmıştır. Ancak, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Batılı devletlerin, zengin enerji kaynaklarına sahip Güney Kafkasya'ya ilgilerini artırmaları sonucunda, Rusya'nın bölgedeki nüfuzu zayıflamaya başlamıştır. Batılı devletlerin Güney Kafkasya'da nüfuzlarının artmasını, Rusya kendi ulusal güvenliğine ve ekonomik çıkarlarına karşı bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle bölgedeki nüfuzunu kaybetmek istemeyen Rusya ile Batılı devletler arasında mücadele başlamıştır. Fakat 1990'ların ortalarından itibaren Rusya, bölgedeki baş aktör rolünü kaybetmiş, Batılı devletlerin bölgedeki nüfuzlarının güçlenmesini engelleyememiştir.

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

1. Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Güney Kafkasya bölgesinde kurulan üç bağımsız devlet (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan), gerek benimsemiş oldukları liberal ekonomik ve politik sistem, gerekse yer altı zenginlikleri dolayısıyla küresel ve bölgesel güçlerle kısa zamanda ilişkilerini canlandırmışlardır. Asya-Avrupa, Karadeniz-Hazar denizi, İslam-Hristiyan (Türk-Fars-Rus) dünyasının arasındaki jeopolitik konumları dolayısıyla ise, tarihte olduğu gibi bugün de kültürel anlamda komşu devletlerin ilgi alanında olmuşlardır. Bütün bu özellikleri dolayısıyla 1990 sonrası, Güney Kafkasya devletlerinin, ABD, Avrupa, Rusya, Türkiye ve İran gibi hem komşu devletlerle, hem de küresel güçlerle yakın ilişki kurmaları kaçınılmaz olmuştur.

Güney Kafkasya devletlerinin Batılı devletlere yönelik politikası ve ekonomik eğilimleri kuzey komşusu Rusya'yı endişelendirmiştir. Çarlık Rusyası dahil olmak üzere yaklaşık iki yüzyıl Moskova'nın hakimiyetinde kalan Güney Kafkasya bölgesinin bir anda Moskova'nın kontrolünden çıkması gerçeği, Rusya tarafından kolay kabul edilememiştir. Bu durum, Rusya'yı uzun süre hakimiyeti altında bulundurduğu bölgede, hukuki, politik ve ekonomik anlamda bağımsız ve kendisine eş üç devletle alışılmışın dışında, farklı bir politik ilişki kurmak zorunda bırakmıştır. Rusya, dış politikasında yeni bir anlayışın, yeni bir misyonun geliştirilmesi gerçeği ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya, Güney Kafkasya'da eskiden beri var olan nüfuzunu korumak, bölgenin kendi kontrolünden çıkmasını engellemek için, küresel ve bölgesel güçlerle mücadelenin kaçınılmaz olduğunu farketmiştir.

Güney Kafkasya için Rusya, küresel ve bölgesel güçlere karşı giriştiği mücadelede tarihi kökenlere sahip bölgedeki çatışmaları değerlendirmeye çalışmıştır. 1991 yılından sonra Moskova'nın Güney Kafkasya'da tarihsel olarak var olan nüfuzunu korumasında, bölgedeki yerel çatışmaların büyük rolü olmuştur. Rusya, 1990'ların ortalarına kadar, Azerbaycan ve Gürcistan'daki bölgesel çatışmalar sayesinde, Güney Kafkasya bölgesinde askeri olarak nüfuz kurmayı başarmıştır. Ancak 1990'ların ikinci yarısında, enerji kaynaklarını kullanmak amacıyla Batılı devletlerin Güney Kafkasya'ya ilgisinin artmasıyla, Rusya'nın bu bölgedeki hem askeri, hem politik gücü zayıflamaya başlamıştır.

2. Rusya'nın Güney Kafkasya Politikasının Temel Çizgileri

1990'ların ilk yılları, Rusya'nın devletleşme sürecinde olduğu yıllardır. 1991-1993 yılları arasındaki devletleşme ve kendi içindeki siyasi kargaşa dolayısıyla, Moskova komşu ülkelerde yeterince etkin olamamıştır. 1993 yılından sonra ise, Rusya Federasyonu, "Yakın Çevre" olarak nitelediği eski Sovyetler Birliği ülkelerine, bir başka ifadeyle Avrasya'ya yönelmiş ve dış politikasını bu bölgede yoğunlaştırarak etkin hale gelmeye çalışmıştır. Avrasya'da izlediği bölgesel politikalarla büyük güç statüsü elde ederek uluslar arası politikada merkezi bir güç olmayı planlanmıştır¹.

Rusya'nın Yakın Çevre politikası çerçevesinde, öncelikli bölgelerden birisini Güney Kafkasya oluşturmuştur². Çünkü Rusya'nın bu bölge üzerinde kuracağı nüfuz, onun, uluslar arası politikada gücünün artmasında önemli rol oynayacaktır.

Rusya Federasyonu'nun, Güney Kafkasya'da nüfuzunu korumak ve güçlü olabilmek için izlediği politikada birbiri ile bağlantılı olan iki temel nokta dikkati çekmektedir.

Birincisi, Güney Kafkasya'yı bir bütün olarak ele alıp, bölge politikası izlemek: 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, Rusya, Güney Kafkasya bölgesindeki nüfuzunu kaybetmemek için bölgeyi bir bütün olarak değerlendirip, hedefleri aynı olan çeşitli politikalar izlemiştir. Bölgenin herhangi bir yerini, diğer bölgelerden ayırıp, bağımsız gibi görmek ve ona göre politika yapmak zor görünmektedir. Çünkü bir çok yer, gerek tarihi, gerekse etnik karışıklık dolayısıyla birbiriyle iç içe geçmiş durumdadır veya aralarında problemler vardır. Bu açıdan, Rusya'nın bu bölgede herhangi bir devletle yakın ilişki kurması, diğer devletlerle ilişkilerine olumsuz tesir edebilecek nitelikte gibi görünmektedir. Bu nedenle de, 1990'ların ilk yarısında Rusya'nın politikası, etnik çatışmaları dikkate alarak (bazen kullanarak), bir bölge politikası oluşturmaya çalışmak olmuştur.

İkincisi, Güney Kafkasya devletlerinin Rusya eksenli dış politika izlemelerini sağlamak: 1991-2000 arasında bölgede gelişen olaylar, bölge devletlerinin yeni ekonomik gelişme modeli ve siyaset anlayışları,

1 Zeynep Dağı, *Rusya'nın Dönüşümü, Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika*, İstanbul 2001, s. 172.

2 Robert O. Freedman, "Russian-Iran Relations in the 1900s", MERIA (Middle East Review of International Affairs), *Volume 4, No. 2- June 2000*, <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue2/jv4n2a5.html>

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı bir bütün olarak elinde tutmasını güçleştiren politik bir ortam hazırlamıştır. Güney Kafkasya'daki her devlet, kendi çıkarları doğrultusunda dış politikasını belirlemiştir. Ancak bu durum, Rusya'nın bölgeye karşı ortak bir politika izlemesini güçleştirmiştir. Çünkü, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın, Rusya'ya bakış açısı gerek bölgedeki, gerekse dünyadaki gelişmelere bağlı olarak değişmeye başlamıştır. Hatta, Gürcistan ve Azerbaycan, Rusya'nın dış politikasının aleyhine ittifaklara katılma eğilimi göstermişlerdir. Bu nedenle de, 1991-2000 arasında Rusya, kendisinin politikasının temelinde olan bölgeyi bir bütün olarak değerlendirme anlayışını boz-durmayacak şekilde Güney Kafkasya devletlerinin dış politikalarını yönlendirmeye çalışmıştır. Bunun da temelinde, Moskova eksenli dış politika izlemelerini sağlamak vardır.

Rusya'nın Güney Kafkasya politikasının, tüm bölgeyi bütün olarak değerlendirmesinin ve Güney Kafkasya devletlerinin de kendisi üzerinden bir dış politika izlemelerini istemesinin birçok sebebi vardır: Bu sebepler; Rusya Federasyonu içinde bulunan Kuzey Kafkasya sınırlarının güvenliği, Petrol boru hatları projesinin bölgedeki tek bir ülkeyi ilgilendirmemesi, Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi, Karadeniz'in Doğu kısmının önemi gibi hem bölge, hem küresel güçleri ilgilendiren önemli meseleler olarak sayılabilir. Bu meseleler, Güney Kafkasya politikasının sadece bir devlet göz önüne alınarak şekillenmeyeceğini açık olarak göstermektedir. Bu gerçek de, Rusya'nın dış politikasının dikkate aldığı başlıca unsur gibi görünmektedir.

3. Bölgesel Çatışmalarda Rusya'nın Rolü

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, Rusya, yeni bağımsız olan devletlerle ortak bir birlik kurup, küresel bir güç olarak kendini yeniden canlandırmaya çalıştı. 21 Aralık 1991 tarihinde üç Baltık ülkesi ve Gürcistan hariç 11 bağımsız cumhuriyetten oluşan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kuruldu³. Gürcistan bu birliğe katılmadı, Azerbaycan Parlamentosu ise, katılım antlaşmasını onaylamadı. Azerbaycan ve Gürcistan, Rusya'dan bağımsız dış politika izleme niyetindeydiler. Gürcistan, Batı'ya yönelik bir politika izlerken, Azerbaycan, Türkiye-Batı eksenli bir politika izlemeye başladı. Moskova ise, Kafkasların artan uluslar arası politik ve ekonomik sisteme entegre olma eğilimi dolayısıyla kendi kontrolünden çıkacağından, tüm Güney Kafkasya devletlerinin BDT'ye katılması taraftarıydı. BDT aracılığıy-

3 Zeynep Dağı, *a.g.e.* S. 203.

la bölgede kaybettiği gücünü – nüfuzunu yeniden tesis etmeyi hedefliyordu⁴. Nitekim kısa bir süre sonra, Azerbaycan ve Gürcistan'da gelişen olaylar, bölgedeki durumu Rusya lehine çevirmeye başladı. Gürcistan'da Abhazya, Azerbaycan'da Dağlık Karabağ meselesi çıktı ve silahlı çatışmalara dönüştü. Rusya, çatışmalarda gerek askeri, gerek diplomatik şekilde yer alarak bölgede etkin bir güç haline gelmek ve nüfuzunu artırmak için harekete geçti⁵. Nitekim, bu çatışmalardaki etkisi sayesinde hem Gürcistan'ı hem Azerbaycan'ı kendi nüfuz alanına almayı başardı.

a) *Rusya'nın Gürcistan'da Nüfuz Kurması: Gürcü – Abhaz Çatışması*

Gürcistan ile Abhazya arasında problemin çıkacağı daha Sovyetler Birliği'nin son zamanlarında, *Yeniden Yapılanma* (Perestroyka) politikasının uygulanmaya başlandığı dönemde belli olmuştur. Gürcüler, Abhazya'nın Gürcistan'a ait olduğunu, Abhazlar ise Abhazya'nın Gürcistan'dan ayrı ve bağımsız bir bölge olduğunu iddia ediyorlardı⁶. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 1992 yılında, Abhazya Tiflis'e bağlı kalmak istemediğini, bağımsız devlet olduğunu ilan etti. Bunun üzerine Ağustos 1992'de Gürcistan bölgeye asker soktu ve iki taraf arasında çatışma başladı. 1992-1993 yıllarında Rusya, Abhazya meselesinde politikasını tam olarak belirleyemedi. Rus politikacıları görüş ayrılığı içindeydi. Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in liderliğindeki Demokratlar, Gürcistan lideri Eduard Şeverdnadze'yi desteklerken, Yeni Komünist ve Milliyetçi grup Abhazya'yı destekliyordu. Rus Ordusu da, Abhazya taraftarı bir pozisyon almıştı. Siyasi durumunu risk altına almak istemeyen Boris Yeltsin, politika değiştirmek zorunda kaldı. Bütün bunların yanında, Gürcistan'ın BDT'ye üye olmayı reddetmesi, Kuzey Kafkasya Halkları Konfederasyonu Başkanı Musa Şanibov'un Abhazya'dan yana tavır alması, Rusya'nın politikasının Abhazya lehine şekillenmesinde etkili oldu⁷. Tarafsız görünen Rus Hükümeti, Abhazya tarafına meyilli olan ordusunu, kontrol etmek

4 Emin Arif (Şihaliyev), *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü*, Ankara 2004, s. 201.

5 Bir çok politik analizci, Güney Kafkasya bölgesindeki etnik çatışmaları kullanarak Rusya'nın bölgede nüfuz kurmaya çalıştığını yazmaktadır. Bu konuda bkz. Svante Cornell, "Konflikt v Nagornom Karabahe, Dinamika i perspektivi Reşenia", *Azerbaydjan i Rossiya, Obşestvo i Gosudarstvo, redaktor-coctavitel D.E. Furman*, Moskva 2001, s. 454; Gia Noida, "Konflikt v Abhazii", *Gruzini i Abhaztsi Put k Primireniyu*, Moskva 1998, s. 54.

6 Gia Noida, "Konflikt v ...", s. 34.

7 Gia Noida, "Konflikt v ...", s. 56.

için özel bir çaba harcamadı. Nitekim Rus askeri birlikleri Abhazya tarafına destek vermeye başladılar⁸.

Gürcü-Abhaz çatışması Abhazların üstünlüğü ile sona erdi. Abhazya'da yaşayan yaklaşık 300 bin Gürcü, yaşadıkları yeri terk ederek göçmen durumuna düştü. Ancak, Rusya, Abhazya'nın bağımsızlık taleplerine sıcak bakmıyordu. Çünkü, aynı taleple kendi sınırlarında Çeçenler ayaklanmıştı. Bu nedenle 26 Kasım 1993'te Abhazya'nın bağımsızlık ilanını Rusya kınadı. Hatta, Gürcü göçmenlerin yerlerine dönmeleri için Abhazya'ya telkinlerde bulundu⁹.

Gürcü-Abhaz çatışmasında, olayların Abhazların lehine bitmesinde Rusya'nın rolünün büyük olduğu ortadaydı. Ayrıca, Birleşmiş Milletler'de (BM) yeterince etkili olamamıştı. Bu nedenle de Gürcistan, Abhazya meselesinde barışı, istikrarı sağlamak ve meselenin kendi lehine çözülmesi için, Rusya'yla yakınlaşma politikası izledi. Bu durum, Rusya'nın zımmi olarak liderliğinin kabul edildiği BDT'ye Gürcistan'ı üye olmak zorunda bıraktı. Kasım 1993'te Şevarnadze "*Abhazya düşükten sonra istemediğim halde BDT'ye katılmak tek seçenektir*" açıklaması, Rusya'nın bölgedeki dengelerin yönlendirilmesindeki rolünü gösteriyordu¹⁰. Gürcistan'ın BDT'ye girmesinden sonra, ülkenin çeşitli bölgelerinde Rus askeri üsleri açıldı. Bunların karşılığında da Gürcistan Abhazya'yı yeniden kazanmayı ümit ediyordu¹¹.

Rusya, Abhazya meselesinin şekillenmesinde yer alan başlıca devletlerden birisi haline geldi. Meselenin, Rusya dışında çözümü zor gibi görünüyordu. 4 Nisan 1994'te Gürcistan ve Abhazya tarafı Moskova'da bir araya geldiler ve bir deklarasyon yayınladılar. Bu deklarasyona Rusya, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu (AGİK), Birleşmiş Milletler, temsilcileri imza koydular¹². 14 Mayıs 1994 tarihinde BDT çatısı altında, çatışma bölgesine Rus birliklerinden oluşan Barış Kuvvetleri gönderilmesi kararı alındı. Bu karar gereğince İngur nehrinin 12 km. Sağına ve soluna Rus birlikleri yerleşecekti. Böylece Gürcü-Abhaz meselesinin çözümünde, Rusya başlıca rolü oynamakla kalmıyor, aynı zamanda bölgeye resmi olarak asker göndermiş oluyordu¹³. 1994

8 K. Gadjev, *Geopolitika Kafkaza*, Moskava, Mejdunarodnoe, Otnoşenie, 2001, s. 302, *Gia Noida*, "Konflikt v...", s. 58.

9 K. Gadjev, a.g.e., s. 303.

10 Emin Arif, a.g.e., s. 236.

11 Gia Noida, "Konflikt v...", s. 59.

12 Vyaçevlav Çirikba, "Grizino-Abhazkiy Konflikt, V poiskah putey vıhoda", *Gruzini i Abhaztsı Put k Primireniyu*, Moskva 1998, s. 79.

13 K. Gadjev, a.g.e., s. 304.

yılından sonra da, Abhazya'ya Rusya'nın kontrolünde ekonomik ve politik ambargo uygulanmaya başlandı. Rusya, Abhazya ile olan sınırını ve Abhazya'nın deniz kıyısını kontrol etmeye başladı. Hatta askeri üs kurdu¹⁴.

15 Kasım 1995 tarihinde Rusya ile Gürcistan arasında yeni bir antlaşma imzalandı. Buna göre; her beş yılda bir yeniden uzatılması kaydıyla, 25 yıl Rus askeri üslerinin Gürcistan'da konuşlanmasını iki taraf da kabul ediyordu. Antlaşma her iki devletin meclisinin onayı ile yürürlüğe girecekti¹⁵. 1994-1995 yıllarındaki gelişmeler, Gürcistan'ın, Rusya'nın diplomatik ve askeri nüfuz alanına girdiğini göstermekteydi.

b) Dağlık Karabağ Meselesi

1987 yılından itibaren Ermeniler, Sovyetler Birliğinden ayrılma amacıyla örgütlenmeye başlamışlardır. 1988 yılından sonra bağımsızlık talebiyle hareket edenlerin sayısı artmıştır. Buna paralel olarak, Ermenistan'daki Ermeniler, Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ özerk bölgesindeki Ermenilerin yaşadığı bölgenin de, Ermenistan'la birleştirilmesi fikrini yaymaya başladılar. 23 Ağustos 1990 yılında Ermenistan Yüksek Sovyeti, Ermenistan'ın Bağımsızlığı Deklârasyonu'nu kabul etti¹⁶. Ayrıca, Ermenistan, Mart 1991 yılındaki, Sovyetler Birliği'nin korunması konusundaki seçimleri de boykot etti. Sonuç itibarıyla 1990-1991 döneminde Moskova ile Ermenistan ilişkileri gergin bir vaziyetteydi. Bu dönemde, Ayaz Muttalibov'un liderliğindeki Azerbaycan ise, Moskova ile yakın ilişkiler içinde olduğundan, Dağlık Karabağ krizinde, Rusya, Azerbaycan'ın statu quo politikasını desteklemiştir¹⁷. Ancak, 1991 yılının sonlarına doğru Rusya, Dağlık Karabağ politikasını, Ermenistan lehine değiştirmeye başlamıştır. Bu tavır değişikliğinde hem Azerbaycan'ın, hem de Ermenistan'ın yeni yapılanma ile ilgili izledikleri politika etkili olmuştur.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, yeni bağımsız devletler arasında 18 Ekim 1991 tarihinde Moskova'da **Ekonomik İşbirliği** antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya, Baltık ülkeleri, Moldova, Gürcistan

14 Gia Tahrán-Mouravi, "Gruzino-Abhazkiy Konflikt v regionalnom kontekste", Gruzini i Abhazısı Put k Primireniyu, Moskva 1998, s. 145.

15 Poyasnitelnaya zapiska, "O Ratifikatsii Dogovora Mejdu Rossiyskoy Federatsiey i Respublikoy Gruziya, o rossijskih voennih bazah na territorii Respubliki Gruziya" <http://asozd.duma.gov.ru/intranet/kom17.nsf/1/79A77A365069ACFAC3256DD5004C9A95?>

16 Hatem Cabbarlı, Bağımsızlık Sonrası Rusya – Ermenistan ilişkileri http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc

17 Svante Kornell, "Konflikt v ...", s. 455, 456.

ile beraber, Azerbaycan imza koymadı. Azerbaycan'ın Moskova ile yollarını ayıran olay sadece bu antlaşmayla sınırlı kalmadı. 21 Aralık 1991 yılında Almatı'da BDT'ye hem Azerbaycan, hem Ermenistan temsilcileri üyelik için imza atmışlardı. Ancak, Azerbaycan Milli Meclisi BDT'ye katılım antlaşmasını onaylamadı¹⁸.

Azerbaycan ve Gürcistan'ın BDT'ye üye olma taraftarı olmadıkları bir zamanda, Güney Kafkasya bölgesinden bir tek Ermenistan'ın BDT'ye üye olması, Rusya için, bölgede onun önemini artırmıştır. Doğal olarak bu durum, Moskova'nın Dağlık Karabağ politikasının Ermenistan lehine değişme sürecini başlatmıştır. Şubat 1992 yılında, Ermeniler tarafından yapılan Hocalı katliamında (600 kişi katledildi), Azeri ve bağımsız kaynaklar, gerek bu katliamda, gerekse Karabağ savaşında, bu bölgede bulunan Rusya'nın 366. Motorize alay birliğinin (çoğu Ermenilerden oluşmakta) yer aldığını iddia ettiler. Ermenilerin, Azeriler karşısında Dağlık Karabağ'da üstünlük sağlaması Ayaz Muttalibov'un başkanlıktan istifa etmesine sebep oldu. Yerine, Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey seçildi. Bu dönemde, Azerbaycan, Türkiye ve Batı taraftarı bir politika izlemeye başladı. 15 Mayıs 1992 yılında Taşkent'te imzalanan Ortak Güvenlik Antlaşmasına Azerbaycan katılmadı¹⁹. Elçibey, Azerbaycan'daki Rus askeri birliklerinin kaldırılmasını istedi. 25 Mayıs 1993 tarihinde Azerbaycan'daki Rus askeri üsleri kaldırıldı. Sonuç olarak, 1992-1993 yılları itibarıyla, Rusya'nın bölgedeki tek askeri müttefiki Ermenistan kalmıştı.

Güney Kafkasya'da hakimiyet kurmak veya tutunabilmek için tek devletle iyi ilişkiler yeterli değildi. Bu nedenle, Rusya, Güney Kafkasya'daki nüfuzunu Ermenistan'la sınırlı tutmadı. Azerbaycan'ın da Rusya'nın tesir alanına girmesi gerekiyordu. Moskova, Azerbaycan'da Rusya karşıtı siyaset izleyen Ebulfeyz Elçibey'in iktidardan indirilmesi için politikalar izlemeye başladı. Dağlık Karabağ çatışmasında, Azeri birlikleri lideri Suret Hüseyinov'a yardım eden 104. Rus Hava Birlikleri'nin desteğini kesti. Bu olaydan sonra, Suret Hüseyinov'un komutanlığındaki Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'daki orduları cephe başarısızlıklara uğradı²⁰. Elçibey, Suret Hüseyinov'u görevden aldı. Ancak, Hüseyinov bu kararı kabul etmedi ve askeri birliklerinin üssü olan Gence'ye geri çekildi. Suret Hüseyinov ve Azer-

18 http://history.km.ru/diplomat/sng/tor_sng.htm

19 Ermenistan, Kazakistan, Özbekistan, Rusya, Türkmenistan, Tacikistan imzalamışlardır. 1993 yılı sonlarına doğru Azerbaycan, Beyaz Rusya ve Gürcistan'da katılmışlardır. <http://cn.ru/edu/history/ourhistory/tema-27.html>

20 Svante Kornell, "Konflikt v ...", s. 456.

baycan iktidarı (Elçibey) arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başladı. Mayıs 1993 tarihinde, Gence’de bulunan, Hüseyinov’un da yakın ilişkide bulunduğu Rus 104. Hava kuvvetleri, Moskova tarafından Gence’den geri çağırıldı. Bu kuvvetler, ellerindeki silahların büyük kısmını Suret Hüseyinov’a bıraktılar. Ebulfeyz Elçibey, Hüseyinov’u kontrol altına almak istedi, ancak başarılı olamadı. Hüseyinov kuvvetleri ile birlikte Bakü üzerine yöneldi²¹. Gelişen olaylar karşısında Ebulfeyz Elçibey istifa etti. Ancak istifa etmeden önce, Nahçıvan’da bulunan Haydar Aliyev’i çağırarak ülkeyi kontrol altına almasını istedi. Haydar Aliyev devletin başına geçti. Suret Hüseyinov’u Başbakan tayin etti. Haydar Aliyev, BDT’ye üye olma konusunda açık bir tavır sergilemiyordu. Bu sıralarda ise, Ermeni kuvvetlerin işgalleri devam ediyordu. 5 Eylül’de Haydar Aliyev, Moskova’ya giderek, Azerbaycan’ın BDT’ye üye olmak istediğini açıkladı. 20 Eylül’de Azerbaycan Parlamentosu bu kararı onayladı. Bu kararın onaylanmasının ardından, Kasım 1993 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Andrey Kozırev, Karabağ Ermenilerinden askeri harekatı durdurmalarını istedi. Aksi takdirde Rus birliklerinin Azerbaycan tarafında yer alacağını açıkladı²². Bu tarihten itibaren Rusya, Dağlık Karabağ meselesinin şekillenmesinde rol oynayacak olan başlıca ülke haline geldi.

1990’ların ilk yarısında Rusya’nın Güney Kafkasya’daki aktif politikasına rağmen, Azerbaycan devlet başkanı Haydar Aliyev, ülkesinin Rus nüfuzunun etkisine tam girmemesi, Dağlık Karabağ meselesini Rusya’nın kendi tekeline almaması için gayret sarfetti. Rus askeri birliklerinin BDT çatısı altında Azerbaycan’a girmesine müsaade etmedi. Hatta Rusya’nın protestosuna rağmen, Batılı petrol şirketleriyle, “Azer”, “Çırac”, “Güneşli” petrol bölgelerinin işletilmesi hakkında konsorsiyum kuruldu²³. Bunun yanında Dağlık Karabağ meselesinde Rusya’nın rolünün zayıflatılması için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının (AGİT) da faaliyetleri olmuştu. Gerek Haydar Aliyev’in, gerekse AGİT’in faaliyetleri, Rusya’nın bölgedeki rolünü zayıflatmış gibi göründü. Buna rağmen Rusya, Dağlık Karabağ konusundaki faaliyetleri, hem Minsk Grubu çerçevesinde, hem de Azerbaycan ve Ermenistan ile iki taraflı görüşmelerde arabuluculuk girişimlerindeki rolüyle, yine bölgede en etkin devlet olarak kalmayı başarmıştır. Özellikle Ermenistan, Rusya’nın bölgedeki gücünün artmasında başlıca

21 Dimitri Furman, Ali Abbasov, “Azerbaydjanskaya revolyutsiya”, Azerbayjan i Rossiya, Obşestva i Gosudarstva. Redaktor-sostavitel D.E. Furman, Vıpusk 4, Moskva 2001, s. 155, 156.

22 Svante Kornell, “Konflikt v ...”, s. 456.

23 Svante Kornell, “Konflikt v ...”, s. 457.

yardımı sağlamıştır. Rusya, 21 Ekim 1994'te imzaladığı antlaşmayla, Gümrü ve Erivan'da askeri üsler kurma hakkını elde etti²⁴. Mart 1995 yılında imzalanan antlaşma ile ise, Ermenistan, sınırlarının Rus sınır askerleri tarafından korunmasını onayladı²⁵.

1990'ların ilk yarısında Rusya, Güney Kafkasya'da askeri yollarla kurduğu nüfuzunu, sadece ikili diplomatik ilişkilerle değil, çok taraflı antlaşmalarla da sağlamlaştırmaya çalıştı. 3 Haziran 1996 yılında Rusya'nın inisiyatifi ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Rusya'nın birlikte imzaladığı, "Kafkasya'da Milletlerarası Uzlaşma, Barış, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler" deklarasyonu yayınlandı. Bu deklarasyonla, Rusya, Güney Kafkasya devletleri ile ikili ilişkilerini güçlendirmeyi hedefledi. Ayrıca, bu bölgedeki çıkarlarına ve nüfuzuna karşı dışarıdan gelebilecek zararlı tesirleri de önlemeye çalıştı²⁶. Sonuç itibarıyla, 1996 yılına gelindiğinde, Rusya, Güney Kafkasya bölgesinde en nüfuzlu, en etkin ve olayların - etnik çatışmaların - gelişim sürecinde başlıca rolü oynayan ülke oldu.

4. Güney Kafkasya'da Rusya'nın Nüfuzunun Zayıflaması

1990'lı yılların ilk yarısında, Batılı devletler, Moskova ile açık bir muhalefete girmeden, Güney Kafkasya'daki devletlerin Rusya'ya karşı egemenliklerini kuvvetlendirme yönünde politika izlediler. Onlar için öncelikli amaç, hem ekonomik, hem siyasi yönden yeni Rusya'nın uluslararası teşkilatlara katılmasını sağlamaktı. Güney Kafkasya politikaları ise, ekonomik olmaktan çok, politik temellerde şekillendi. ABD'nin Dağlık Karabağ konusundaki politikası, kendi içindeki Ermeni lobisinin tesiri altında oluştu. Aynı şekilde, Fransa'da bulunan Ermeni diasporası, Güney Kafkasya'da Fransız dış politikasının Ermenistan üzerinde yoğunlaşmasını sağladı. Yalnızca İngiltere'nin ilişkileri, bu bölgede daha çok ekonomik temellere dayanıyordu. İngiltere, daha Sovyetler Birliği zamanında, petrol dolayısıyla Azerbaycan ile yakın ilişki halindeydi. İngiliz petrol şirketi British Petroleum, Azerbaycan uluslararası petrol şirketinin hisselerinin büyük kısmına sahipti. Bu nedenle, Sovyet sonrası dönemde de, İngiliz dış politikası, Güney Kafkasya'da Azerbaycan üzerinde yoğunlaştı. Avrupa'nın diğer

24 K. Gadjev, a.g.e., s. 316.

25 Fuat Purtaş, Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu, (Ankara, 2005). S. 236, Hatem Cabbarlı, Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya ilişkileri, http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc

26 Antlaşmanın tam metni için bakınız, <http://www.un.org/russian/peace/pko/unomig/96-425.pdf>

büyük devleti Almanya ise, ne Azerbaycan ne de Ermenistan üzerinde etkin bir nüfuza sahip olacak güçlü dayanaklara sahipti. Bu nedenle, politikasını eski Sovyet Dışışleri bakanı Şevardnadze'nin başkanı bulunduğu Gürcistan üzerine yönlendirdi. Batılı devletler arasında Tiflis'e elçi atayan ilk devlet Almanya idi²⁷. 1990'ların ortalarına kadar, Avrupa'nın Güney Kafkasya devletleri üzerindeki nüfuzu ve politikası temkinli ve daha çok politik temellerde gelişti.

1990'lı yılların ortalarından itibaren, Batılı devletlerin Güney Kafkasya politikası değişmeye ve daha aktif hale gelmeye başladı. Eylül 1994 tarihinde, Batılı petrol şirketleri ve Azerbaycan arasında imzalanan "Yüzyılın Antlaşması" ile enerji konusu, Batılı devletlerin Güney Kafkasya politikasında ilk sıraya yerleşti. Bu durum, Güney Kafkasya'da politik dengelerin değişmesine sebep oldu. Batının bölgeye ilgisinin artmasının başlıca sebepleri ise şunlardı:

- Güney Kafkasya ve Hazar Havzasının dünya ekonomisine ciddi katkılarda bulunacak enerji kaynaklarına sahip olması,

- 1990'ların ortalarında Bosna krizinin kısmen çözülmesi, Basra körfezinde bir düzenin sağlanması ve NATO'nun Doğuya genişleme politikası izlemeye başlaması,

- Rusya ile İran arasında liberal-demokratik devlerden oluşan bir bölge oluşturma amacı.

Batılı devletler, Güney Kafkasya'da ekonomik ve siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için, politikalarını özellikle Azerbaycan ve Gürcistan üzerinde yoğunlaştırdılar. Rusya'nın dış politikasında öne çıkan "bölge politikası" anlayışında bir yaklaşım, Batılı devletlerin politikasında da dikkati çekmekteydi. Çünkü tek devletle ilişki, bu bölgede başarı getirmeyecekti. Nitekim, Batılı devletlerin öncelikli hedefi olan Hazar ve Azerbaycan bölgesi enerji kaynaklarının Batıya taşınması için coğrafi olarak Azerbaycan'ın dışında, Gürcistan veya Ermenistan devletlerinden birinin daha tercih edilmesi gerekiyordu. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ krizi, Türkiye - Ermenistan ilişkilerindeki gerginlik, Gürcistan'ın 1990'lı yılların ortalarından itibaren tamamen Batı yönünde politika geliştirmesi, Avrupa ve ABD'nin politikalarını, ikinci devlet olarak Gürcistan üzerine yoğunlaştırmalarında etkili olmuş görünmekteydi. Güney Kafkasya'nın üçüncü devleti olan Ermenistan ise, Batılı devletler tarafından kısmen göz ardı

27 Bruno Koppiters, "Politika zapada v oblasti bezoposnosti i Gruzino-Abhazkiy Konflikt", Poiski Alternativ Dlia Gruzii i Abhazii, Moskva 1999, s. 25, 28, 29.

edilmiş gibiydi. Bu durumu Rusya iyi değerlendirdi. Moskova, politikasını Ermenistan üzerinde yoğunlaştırmaya çalıştı. Ermenistan ise, gerek Azerbaycan ve gerekse Türkiye ile arasındaki kriz dolayısıyla, kendisine müttefik olarak Rusya'yı seçmeye hazırды. Yeni oluşmaya başlayan politik dengeler, Rusya'nın da Ermenistan bölgesindeki askeri ve diplomatik gücünü artırmasına imkan sağladı.

1996-1997 yılları itibariyle, Avrupa ve ABD Güney Kafkasya'da nüfuzlarını güçlendirici aktif adımlar atmaya başladılar. 1996 yılının son iki ayında Gürcistan'da Batı'nın yatırımları iki kat arttı²⁸. Nisan 1996 tarihinde Lüksemburg'da AB ve üç Güney Kafkasya devleti arasında Ortaklık ve İşbirliği antlaşması imzalandı²⁹. NATO Genel Sekreteri Javier Solana, 1997 yılında, Güney Kafkasya devletlerini ziyaret etti. 11 Şubat 1997 yılında Solana, yaptığı açıklamada, Gürcistan ve Kafkasya'nın yeni rolünün altını çizdi. NATO'nun Gürcistan ile ilişkilerini geliştirmek ve sağlamlaştırmak isteğinde olduğunu belirtti. Yine bu dönemde Türkiye-Gürcistan ilişkileri canlılık kazandı. 28 Şubat 1997 tarihinde, TBMM delegasyonu Gürcistan'ı ziyaret etti. Delegasyon başkanı Yasin Hatipoğlu, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü destekleyerek, Abhazya meselesinin barış yoluyla çözümü taraftarı olduklarını belirtti. Gürcistan devlet başkanı Şevardnadze de, Türkiye'nin Abhazya meselesine katılmasının zamanı geldiğini açıkladı³⁰. ABD, kendi politikacılarının ve diplomatlarının da ilgilerini bu bölgede yoğunlaştıracak faaliyetlere başladı. Haziran 1997'de, siyaset bilimci A. Koen, ABD'nin politikacılarına ve diplomatlarına hitaben, "ekonomik yönden bolluk vadeden Kafkasya ve Orta Asya'ya, tarihte hiç bu kadar kolay müdahale imkânının doğmadığını" belirtti. Yine aynı yıl, ABD Dışişlerinde Kafkasya bölümü kuruldu.³¹

Batılı devletlerin bölgeye olan ilgilerinin artmasını, Azerbaycan ve Gürcistan gibi iki önemli Güney Kafkasya devleti, sıcak karşıladılar. Onlarla daha yakın ilişki kurarak, Rusya'nın bölgedeki güçlü nüfuzunu azaltmaya çalıştılar. Dış politikalarını Rusya'ya göre değil, Batı yönünde şekillendirmeye başladılar.

28 Gia Tahrán-Mouravi, "Gruzino-Abhazkiy Konflikt...", s. 131.

29 Bruno Koppiters, "Politika zapada ...", s. 33.

30 Gia Tahrán-Mouravi, "Gruzino-Abhazkiy Konflikt...", s. 132.

31 Россия проиграла геополитический тендер, <http://elot.ru/forum/viewtopic.php?t=1525>

Azerbaycan ve Gürcistan'ın Batı'ya yönelmesi, Rusya'nın nüfuz alanından çıkmak istemesinin başlıca sebepleri şunlardır:

- a) Gerek Azerbaycan, gerekse Gürcistan kendi topraklarında çıkan çatışmaların çözümü konusunda, Rusya'nın çok istekli olmadığı kanaatine vardılar. Her ikisinde de mevcut gerginliği, Rusya'nın bölgedeki kendi nüfuzunu korumak için kullandığı fikri oluştu. Hatta Azerbaycan ve Gürcistan'da, bölgelerindeki çatışmalarda, Rusya'nın, kendi aleyhlerine davrandığı kanısı belirginleşti.
- b) Güney Kafkasya devletleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, Sovyetler Birliği'nin sunduğu sistem yerine, liberal-demokratik devletlerin kurmuş olduğu dünya düzenini benimsemeye çalıştılar. Sovyetler Birliği'nin mirasını devralan Rusya, Güney Kafkasya devletleri için daha çok, Sovyetler Birliği'ni hatırlatıyordu. Liberal-demokratik adımların atılması konusunda da Rusya, Güney Kafkasya devletlerine öncülük yapamadı.

Azerbaycan ve Gürcistan'ın, Rusya'nın kendi üzerlerindeki nüfuzunu zayıflatmak için yapmış oldukları girişimler, sadece Batı'ya yönelik politikaları ile sınırlı kalmadı. BDT içinde de Rusya'nın nüfuzunu kırıncı eğilimlere destek verdiler. 10 Ekim 1997 yılında Azerbaycan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna, GUAM adıyla ekonomik ilişkilerin ön planda olduğu uluslar arası yeni bir teşkilat kurdular³². Bu birlik, tarafların Rusya baskısına karşı, özellikle ekonomik ve enerji kaynakları açısından kendilerinin bir güç oluşturma teşebbüsünde olduklarını gösteriyordu³³. GUAM teşkilatı devletleri, kendilerinin de üye olduğu BDT'nin Rusya ağırlıklı dış politikasına rağmen, Avrupa ve Atlantik ötesi kurumlarla ve devletlerle işbirliğine yöneldiler³⁴.

GUAM teşkilatı çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan askeri ve güvenlik konularında kendilerinin ulusal güvenliğini temin etmeye çalıştılar. 21 Ocak 1999'da Azerbaycan Savunma Bakanı Safar Abiyev, GUUAM³⁵ üyeleri arasında askeri işbirliğinin stratejik bir karakteri olduğunu, çünkü bu işbirliğinin bağımsızlıklarının teminatı olduğunu açıkladı³⁶.

32 Taras KUZİO, "Bağımsız Devletler Topluluğu İçinde Jeopolitik Çoğulculuk, GUUAM'ın ortaya Çıkışı", Kadimi Komşumuz Yeni Rusya, Hazırlayan Yılmaz Tercan, Eylül 2001, s. 96.

33 Gia Tahrán-Mouravi, "Gruzino-Abhazkiy Konflikt...", s. 131.

34 Taras KUZİO, a.g.m., s. 96.

35 * 24 Nisan 1999'da U (Ö)zbekistan da, Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova'nın oluşturduğu GUAM teşkilatını üye olmuştur. Bundan sonra teşkilat, GUUAM adını almıştır.

36 Taras KUZİO, a.g.m., s. 99.

Gerek Batılı devletlerin Güney Kafkasya'ya yönelik aktif politikası, gerekse Azerbaycan ve Gürcistan'ın Moskova'nın tesir alanından çıkmak için giriştiği diplomatik ve ekonomik faaliyetler, Rusya'nın bölgede kurduğu nüfuzunu ciddi tehdit altına soktu. Bu durum karşısında Rusya, kendisine daha yakın davranan ve Batılı devletler tarafından fazla ilgi noktası olmayan Ermenistan üzerinde politikasını yoğunlaştırdı. Ermenistan içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı dolayısıyla Rusya'ya ihtiyaç duymaktaydı. 1988 yılındaki büyük depremden sonra ekonomik anlamda toparlanamayan Ermenistan, ekilebilir arazisinin az olması ve zengin yer altı kaynaklarına sahip olmaması ve jeopolitik anlamda da coğrafi sıkışmışlığın getirdiği kısıtlı imkanlar nedeniyle zengin ve güçlü ülkelerle ilişki geliştirme eğilimi içinde olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Batı yanlısı Ermeni diasporasının aksine, Ermenistan'da yaşayanlar eski sosyalist sistemin getirdiği avantajların hala etkisi altındaydılar ve dolayısıyla bağımsız olsalar da Moskova eksenli politikalara daha duyarlı yaklaşılmaktaydılar. Ekonomik imkanların kısıtlı olması ve jeopolitik konumu dolayısıyla Ermenistan, savunma veya tarihi amaçlarını gerçekleştirme yönünde Rusya'ya dış politikasında öncelik vermiştir³⁷. Ağustos 1997'de Ermenistan Devlet Başkanı Leon Ter-Petrosyan Moskova'yı ziyaretinde iki devlet arasında dostluk ve stratejik ilişkileri geliştirme amaçlı bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma 1991 yılında imzalanan antlaşmayı yeniliyordu. Buna göre, üçüncü bir devlet Ermenistan veya Rusya'ya karşı askeri müdahalede bulunursa her iki ülke birbirine yardım edecekti³⁸. Aralık 1998 tarihinde ise, Rusya tecrübeli diplomatı Anatoliy Matveyevich Dryukov'u Erivan Büyükelçisi olarak tayin etti³⁹. Azerbaycan ve Gürcistan'ı kontrol etmek için bu ülkelerdeki ayrılıkçı hareketleri kullanmaya devam etti. Güney Kafkasya'da büyük mücadeleye giren Rusya, Batının nüfuzunu kırmak için İran ile yakınlaşma politikasını daha da güçlendirdi⁴⁰.

37 Erhan Büyükkıncı, "Ermenistan Dış Politikasında Uluslararası Sistem Değişkenlerine Bakış", *Değişen Dünya Düzeninin Kafkasya*, s. 131, 132.

38 Hatem Cabbarlı, Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya ilişkileri, http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc

39 Anatoliy Matveyevich Dryukov, 1987-1990 SSCB'nin Singapur ve 1991-1996 önce SSCB'nin, daha sonra da Rusya Federasyonu'nun Hindistan Büyükelçisi. İntervyu posla Rossii v Armenii A.İ. Dryukova gazete "Krasnaya Zvezda", opublikovannoe 9 apre-la 2003 goda pod zagolovkom "Kavkazkie interesi". <http://www.ln.mid.ru/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44b432569e700419ef5/432569d80022146643256d0400297ae2>

40 Robert O. Freedman, a.g.m, ; Svante E. Cornell, Iran and the Caspian Region, The Domestic and International Context of Iran Policy, Caspian Brief No. 15, May 2001 http://www.cornellcaspien.com/pub/15_0105Iran.PDF

Azerbaycan ve Gürcistan'ın GUUAM çerçevesindeki faaliyetlerine karşılık da, Rusya, Şubat 1999'dan itibaren, Ermenistan'a yeni askeri birlikler kaydırdı. Bahar 1999'da Gümrü askeri üssüne Zenit roketleri, S-300 leri yerleştirdi.⁴¹

1990'ların ikinci yarısında Rusya'nın, Gürcistan'daki askeri etkinliği de azalmaya başlamıştır. Rusya, Ermenistan'da askeri yönden daha da güçlenerek bu durumu telafi etmeye çalışmıştır. NATO ülkelerinin Haziran 1999'da yaptıkları İstanbul Konferansında, Gürcistan'daki Rus askerlerinin çekilmesi ve Ahılkelek, Batum bölgesindeki askeri üslerinin kaldırılması gündeme geldi. Konferanstan çıkan karar da, Rus askeri birliklerinin bölgeyi boşaltması yolundaydı. Nitekim, Kasım 1999'da Rus sınır muhafızları Gürcistan'ı terk ettiler⁴². 20-21 Nisan 2000 tarihlerinde Rusya ve Gürcistan, Moskova'da bir araya gelerek üslerin kaldırılması yolunda anlaştılar. Önce Vaziani ve Gudauta'daki askeri üsler kaldırılacaktı⁴³. Gürcistan bölgesindeki askeri birlikler Ermenistan'a kaydırıldı. 2000 yılında, Rusya ve Ermenistan arasında, Gümrü'de konuşlanan Rus askeri üssün gayrimenkulları ile birlikte karşılıksız olarak 25 yıllığına Rusya'nın kontrolüne verilmesini öngören bir anlaşma imzalandı. Ermenistan, Rus sınır koruma kuvvetleri masraflarının % 30'unu karşılayacaktı⁴⁴.

Sonuç itibariyle 1990'ların ikinci yarısında, özellikle Batı'nın tesiri ile, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki nüfuzu zayıflamaya başlamıştır. Bu dönemde, Rusya, 1995 öncesinde olduğu gibi kendi istekleri doğrultusunda bir Güney Kafkasya politikası yerine, bölgedeki gelişmeler göre *mecburiyet* karşısında şekillenen bir politika izlemiştir.

5. Rusya İçin Vazgeçilmez Bölge: Güney Kafkasya

a) Ulusal Güvenlik Anlayışı

Rusya, Güney Kafkasya'daki her türlü gelişmeye ilgisiz kalmaması gerektiğini, öncelikle ulusal güvenliği açısından zorunlu görmektedir. Güney Kafkasya'da meydana gelen olaylar, doğrudan Kuzey Kafkasya'ya tesir etmektedir. Kuzey Kafkasya'nın güvenliğinin sağlanması, bu bölgenin Rusya aleyhine oluşumlara meyletmemesi için,

41 Taras Kuzio, a.g.m., s.114

42 K. Gadjev, a.g.e., s.310, 311, 317.

43 <http://postman.ru/~zatulin/institute/sbornik/013/04.shtml>

44 Hatem Cabbarlı, Bağimsizlik Sonrası Ermenistan-Rusya ilişkileri, http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc (Dina Malışeva, Problemi Bezopasnosti na Kavkaze, Daha genişi bilgi için bkz, http://www.cac-c.org/online/2001/journal_rus/cac-01/05.malishr.shtml)

Güney Kafkasya'nın kontrolü gerekmektedir. Bu nedenle Rus dış politikasında Güney ve Kuzey Kafkasya bir bütün olarak değerlendirilmektedir⁴⁵.

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı, Kuzey Kafkasya'nın ve tüm Rusya'nın Güneybatı sınırlarının güvenliği açısından stratejik olarak değerlendirmesi, yaklaşık iki yüz yıldır devam eden geleneksel bir politikadır. Rus dış politikasında bu yaklaşım, Kafkasya'yı kendi sınırlarına dahil ettiği zamandan beri vardır. Nitekim, tarihte Ruslar, güney sınırlarının güvenliği gerekçesiyle önce Kuzey Kafkasya'ya daha sonra da Güney Kafkasya'ya seferler düzenlemişlerdir. Ancak, hakimiyet kurmaları ise, tam tersi şekilde olmuştur. Önce Güney Kafkasya, daha sonra Kuzey Kafkasya hakimiyet altına alınmıştır. Çeçenistan, Dağıstan, Abhazya bölgelerinde Rusların başarı sağlamalarında, özellikle güneyde hakimiyet kurmaları etkili olmuştur.

1991 yılında kurulan Rusya Federasyonu da, geleneksel Rus politikasının değiştirmemiş, Güney Kafkasya'yı, ulusal güvenlik açısından nüfuz altında tutulması gereken bölge olarak değerlendirmiştir. Çünkü, her iki tarafta da yaşayan halklar arasında akrabalık, ortak kültür ve tarih vardır. Bu nedenle, Güney tarafında meydana gelen her türlü etnik, dinsel, siyasal hareketlenme, Kuzey tarafındaki halkları da etkileyecek nitelikte görülmektedir. Nitekim Abhazya ile Gürcistan arasında çatışma başladığında, Rusya Federasyonu sınırlarında bulunan Adıgeler, Abazalara destek vermişlerdir. Yine, Güney Osetya-Gürcistan çatışmasında, yaklaşık 100 bin'e yakın kişi, Rusya Federasyonu Özerk Cumhuriyeti olan Kuzey Osetya'ya göç etmişlerdir. Bütün bu gelişmeler, Güney Kafkasya'nın, Rusya Federasyonu için ciddi tehlikelere kaynak olabileceğini ortaya koymuştur⁴⁶. Bu itibarla da, Rusya, Kafkasya'nın her iki tarafını bir bütün olarak değerlendirmektedir.

Günümüzde, Kafkasya bölgesi üzerine analiz yapan bir çok Rus uzman ve diplomat da, Kafkasya'nın politik anlamda bir bütün olduğunun altını çizmektedirler⁴⁷. Rusya'nın tecrübeli diplomatı A.M.

45 Nezavisimaya Gazeta, 23.09.2002.

46 Nezavisimaya Gazeta, 23-09-2002, www.ng.ru/courier/2002-09-23/11_skin.html

47 Bruno Koppiters, "Politika zapada...", s. 50.; Davidov A., "Krugly Stol, Etnopoliticheskie perspektivi Kavkaza v Sovremennom Mire" http://ippk.edu.mhost.ru/elibrary/elibrary/uro/v5/a5_22.htm; Intervyu posla Rossii v Armenii A.M. Dryukova gazete "Krasnaya zvezda", opublikovannoe 9 Aprela 2003 goda pod zagolovkom "Kavkazskie interesi", <http://www.ln.mid.ru/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44b432569e700419ef5/432569d80022146643256d0400297ae2?>; Stanislav Cherniavskii, "Russian Diplomacy in Transcaucasia", *Russian Politics and Law*, vol. 39, no. 3, May-June 2001, pp. 5, 11.

Dryukov, kendisiyle yapılan röportajda, şöyle demektedir: “Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya ayrılmaz bir bütündür. Bu nedenle de bir taraftaki bir olay, diğer tarafa hemen yansımaktadır. Her iki tarafta da istikrar şarttır”. Dryukov, gerek Çarlık zamanında, gerekse SSCB ve Rusya Federasyonu zamanında, Güney Kafkasya’da Rusya’nın amacının, güney sınırlarının güvenliğini sağlamak olduğunu altını çizmektedir⁴⁸. Kafkasya üzerine çalışmaları ile tanınan tarihçi Vladimir Degoyev biraz da uyarı nitelikli tespitinde, **“Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan’ın güvenliği, onların liderlerinin Rusya’nın güvenliği için Güney Kafkasya’nın özel yerini kabul etmeleriyle bağlantılıdır”**⁴⁹ demektedir. Rus politikacılarında ve diplomatlarında hakim olan görüş; Rusya, Güney Kafkasya’daki gelişmeleri kontrol edemediği sürece, Kuzey Kafkasya’da sık sık problemlerle karşı karşıya kalacağı şeklindedir.

1990’ların ikinci yarısında, ABD ve Avrupalı devletlerin, Güney Kafkasya-Hazar bölgesinde yaptıkları yatırımları korumak ve barışı sağlamak amacıyla NATO çerçevesindeki faaliyetlerini, Rusya yine kendi ulusal güvenliğine tehdit olarak değerlendirmiştir ve Rusya’ya yönelik ekonomik-askeri atak olarak görmüştür. Bu itibarla, Rusya’nın savunma politikasının hedefi, bu bölgede Rus askeri üslerinin konuşlanmasından ibarettir. Bu politika da, Rusya’nın askeri doktrininin temelinde koyulmuş önemli unsurlardanır⁵⁰.

b) Küresel Rekabet

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra, ABD kendi liderliğinde, tek kutuplu bir dünya düzeni kurmaya çalıştı. Ancak, Sovyetler Birliği’nin mirasını devralan Rusya, ABD’nin tek başına dünyayı kontrol etmesini ve Avrupalı devletlerin SSCB bölgesine müdahalesini kabul etmedi. Nitekim iki tarafın (Rusya – ABD, Avrupa) karşı karşıya geldiği önemli bölgelerden birini Güney Kafkasya oluşturdu. Tarihsel olarak Kafkasya, Ruslar ve Batı Avrupalıların jeopolitik çıkarlarının geleneksel olarak çatıştığı bir alandı⁵¹. 1990’larda iki taraf arasında başlıca çatışma Azerbaycan ve Hazar enerji kaynaklarının değerlendirilmesi konusunda çıktı. Sovyetler Birliği zamanında petrol

48 “İntervju posla Rossii v Armenii A.M. Dryukova gazete “Krasnaya Zvezda” opublikovannoe 9 Aprela 2003 goda.” Kavkazkie Interesi”, <http://www.ln.mid.ru/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44b432569e700419ef5/432569d80022146643256d0400297ae2?>

49 Vladimir Degoev, *Bolşaya igra na Kavkaze*, Moskva 2001, s. 424.

50 *Poyasnitelnaya zapiska*, “O Ratifikatsii ...”, <http://asozd.duma.gov.ru/intranet/kom17.nsf/I/79A77A365069ACFAC3256DD5004C9A95?>

51 Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği*, ikinci baskı, İstanbul 2004, s. 365.

ve gazı Rusya üzerinden alan Batılı devletler, 1990'ların ilk yarısında Rusya'nın tekeline kırmak için birkaç hat oluşturmaya çalıştılar. ABD destekli olarak Azerbaycan ve Hazar enerji kaynaklarının Bakü-Supsa ve Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hatları ile Avrupa'ya taşınması için projeler üretildi⁵². Bu projeler, Rusya'nın, özellikle Bakü-Novorossiysk projesine alternatif oluştuyordu. Dolayısıyla Rusya, yeni projelerden rahatsız oldu. Bunun başlıca nedeni hem ekonomik, hem de stratejik faktörlere dayanıyordu.

Rusya'nın uluslararası alanda başlıca ihracat maddesi petrol ve gazdır. Rusya'nın uluslararası pazardaki başlıca rakipleri ise ABD'li ve Avrupalı petrol ve gaz firmalarıdır. Hazar Denizi ve Güney Kafkasya gaz ve petrollerinin ABD ve Avrupalı devletlerin kontrolü altına girmesi, Rusya'yı hem ekonomik anlamda zor duruma düşürecek, hem de Avrupalı devletlere karşı politik gücünü azaltacaktı. Doğal olarak, bu durum Rusya'nın uluslararası politik alandaki gücünün zayıflamasına sebep olabilecek nitelikteydi. Bu açıdan Rusya, 1994-2000 yılları arasında Bakü-Supsa (Harita 1) ve Bakü-Tiflis-Ceyhan (Harita 2) petrol ve gaz boru hatları projesine sıcak bakmadı⁵³.

Başta Azerbaycan olmak üzere, Gürcistan ve Ermenistan'ın Batılı Devletlerle yakınlaşması, Rusya'yı hem Orta Asya'da, hem de İran ile Batılı devletlere karşı olan ittifakında güç duruma düşürecek nitelikteydi. Özellikle, Azerbaycan, ekonomik gelişmeler açısından Rusya için bölgenin en önemli devletiydi. Yine, Hazar Denizinin paylaşımı meselesinde Rusya'nın beraber masaya oturacağı devletlerden de biriydi. Azerbaycan'ın Batılı devletlerle yakınlaşması, Rusya'nın rakiplerinin sadece Hazar Denizine değil, ayrıca, Hazar üzerinden Orta Asya'ya nüfuz etmesi demekti. Bu bağlamda, küresel rekabette Rusya'nın ekonomik çıkarları açısından Azerbaycan'ın ayrı bir önemi var gibi görünmekteydi⁵⁴.

52 Ayrıntılı bilgi için bkz. Vassilis K. Fouskas, *Balkanlar-Ortadoğu-Kafkasya*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul 2004, s. 28-42.

53 Togrul Cuvanlı, "Azerbaydjanskaya Neft, Poiski Ravnodeystvuyuşey", *Rossiya i Azerbaydjan*, Moskva 2001, s. 404.

54 Zbigniew Brzezinski, Azerbaycan'ın hem ekonomik, hem de kültürel özelliğine değinecek (Türkiye'ye yakınlığı itibarıyla), "Azerbaycan, Rusya için öncelikli olmak durumundadır" demektedir. Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, Türkiye'de Demokrasiyi Geliştirme Vakfı, Ankara, s. 160.

Harita 1. Bakü-Supsa Petrol Boru Hattı⁵⁵

Harita 2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı⁵⁶

6. Sonuç

1991 sonrası, Güney Kafkasya devletleri, kendilerini tamamen bağımsız olarak kabul ettiklerinden, ekonomik, siyasi, kültürel, uluslararası her türlü ilişkiye hazır bir anlayış içinde hareket etmişlerdir.

⁵⁵ <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caucasus.html>

⁵⁶ http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/7475BDA1-95B7-4855-B351-9ADCE-4362AFE/4898/nurel_hazarpetrol.pdf

Ancak, onların bu anlayışı, Güney sınırının güvenliğinin önemli noktalarından biri olarak Güney Kafkasya'yı kabul eden Rusya'nın dış politikası ile çelişmiştir. Bu durum iki taraf arasında politik mücadele doğurmuştur. Bu nedenle 1991 sonrası, Güney Kafkasya devletleri Rusya'nın nüfuzu altından çıkma yolları ararken, Rusya'da onları kontrol etme mücadelesi vermiştir.

Rusya, Güney Kafkasya'daki nüfuzunu koruyabilmek için, öncelikle ayrılıkçı çatışmalarda aktif rol almıştır. Bu sayede Güney Kafkasya'da kurulan yeni devletlerin dış politikasını yönlendirmeye çalışmıştır. Bölge devletleri, Rusya ile yakın oldukları sürece, etnik kökenli ayrılıkçı hareketler Rusya'nın desteğini alamamışlardır. Ancak, bölge devletleri, Avrupa, ABD, Türkiye gibi devletlerle ilişkilerini geliştirdiklerinde, Rusya ayrılıkçı hareketlere destek vermiş, sempati ile bakmıştır.

Rusya'nın, Güney Kafkasya devletlerine bakışında, tarih, ekonomik çıkar ve güvenlik anlayışı gibi önemli unsurlar belirleyici olmuştur. Bu unsurların farklı yorumlanması, Moskova ile Güney Kafkasya devletleri arasındaki problemlerin çıkmasının temelinde gibi görünmektedir. Çünkü, 1991 sonrası, Rusya, uzun süredir kendisine bağlı olan bu bölgenin, hakimiyet alanından çıkmasını psikolojik olarak kabullenmemiştir. Rusya'nın bölgeyi kendi nüfuz alanı görmesi ve bu yönde aktif bir politika izlemesi, bölge devletlerinin bağımsız dış politika izlemelerine önemli oranda engel olmuştur. Bölge devletleri ise, Rusya'ya karşı kendilerinin bağımsızlıklarını sağlayabilmek için, küresel güçlerle diplomatik-ekonomik ilişkiye girmişlerdir. Özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren, Azerbaycan ve Gürcistan, Avrupa ve ABD ile yakın ekonomik ve diplomatik ilişkiler kurmuşlardır. Bu durum, Moskova ile Güney Kafkasya Devletleri arasındaki ilişkilerin istikrarlı olmasını engelleyen önemli faktör olmuştur.

KAYNAKÇA

- Arif (Şıhaliev), E., *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü*, Ankara: 2004.
- Büyükkakıncı, E., “Ermenistan Dış Politikasında Uluslararası Sistem Değişkenlerine Bakış”, Editör: Okan Yeşilot, *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya*, İstanbul: 2005.
- Brzenzinski, Z., *Büyük Satranç Tahtası*, Türkiyede Demokrasiyi Geliştirme Vakfı, Ankara.
- Cabbarlı H, “Bağımsızlık Sonrası Rusya – Ermenistan ilişkileri”, http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/bagimsizlik_sonrasi_ermenistan_rusya_iliskileri.doc
- Cherniavskii, S., “**Russian Diplomacy in Transcaucasia**”, *Russian Politics and Law*, vol. 39, no. 3, May–June 2001.
- Cuvarlı T., “Azerbaydjanskaya Neft: Poiski Ravnodeystvuyuşey”, *Rossiya i Azerbaydjan*, Moskva: 2001.
- Çirikba, V., “Grizino-Abhazkiy Konflikt: V poiskah putey vıhoda”, *Gruzini i Abhaztsı Put k Primireniyu*, Moskva: 1998.
- Dağı, Z., *Rusya'nın Dönüşümü. Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika*, İstanbul: 2001.
- Degoev, V., *Bolşaya igra na Kavkaze*, Moskva: 2001.
- Dugin, A., *Rus Jeopolitiği*, ikinci baskı, İstanbul: 2004.
- Freedman, R. O., “Russian-Iran relations in the 1900s”, *MERİA (Middle East Rewiev of İnternational Affairs)*, Volume 4, No. 2- June 2000, <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue2/jv4n2a5.html>
- Fouskas, V. K., *Balkanlar-Ortadoğu-Kafkasya*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul: 2004.
- Furman, D., Ali Abbasov, “Azerbaydjanskaya revolutsiya”, *Azerbayjan i Rossiya: Obşestva i Gosudarstva*. Redaktor-sostavitel D.E. Furman, Vıpusk 4, Moskva: 2001.
- Gadjiev, K., *Geopolitika Kafkaza*, Moskva “Mejdunarodnoe Otnoşenie” 2001.
- Koppiters, B., “Politika zapada v oblasti bezoposnosti i Gruzino-Abhazkiy Konflikt”, *Poiski Alternativ Dla Gruzii i Abhazii*, Moskva: 1999.
- Kornell, S., “Konflikt v Nagornom Karabahe: Dinamika i perspektivı Reşenia”, *Azerbaydjan i Rossiya: Obşestvo i Gosudarstvo*, redaktor-coctavitel D.E. Furman, Moskva: 2001.
- Kuzio, T., “Bağımsız Devletler Topluluğu İçinde Jeopolitik Çoğulculuk: GUUAM'ın ortaya Çıkışı”, *Kadim Komşumuz Yeni Rusya*, Hazırlayan: Yılmaz Tercan, Eylül 2001. *Nezavisimaya Gazeta*, 23.09.2002.

- Noida, G., “Konflikt v Abhazii”, *Gruzini i Abhaztsı Put k Primireniyu*, Moskva: 1998,
- Purtaş, F., *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Ankara: 2005.
- Tahran-Mouravi, G., “Gruzino-Abhazkiy Konflikt v regionalnom kontekste”, *Gruzini i Abhaztsı Put k Primireniyu*, Moskva: 1998.
- [http://asozd.duma.gov.ru/intranet/kom17.nsf/I/79A77A365069ACFAC3256DD5004C9A95?](http://asozd.duma.gov.ru/intranet/kom17.nsf/I/79A77A365069ACFAC3256DD5004C9A95?Poyasnitelnaya_zapiska:) *Poyasnitelnaya zapiska*: “O Ratifikatsii Dogovora Mejdu Rossiyskoy Federatsiey i Respublikoy Gruzıya, o rossijskih voennih bazah na territorii Respubliki Gruzıya”
- <http://elot.ru/forum/viewtopic.php?t=1525> Россия проиграла геополитический тендер.
- http://history.km.ru/diplomat/sng/tor_sng.htm
- http://ippk.edu.mhost.ru/elibrary/elibrary/uro/v5/a5_22.htm Davidov A., “Krugly Stol, Etnopolitiçeskie perspektivy Kavkaza v Sovremennom Mire”
- <http://www.ln.mid.ru/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44b432569e700419ef5/432569d80022146643256d0400297ae2>
- <http://www.ln.mid.ru/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44b432569e700419ef5/432569d80022146643256d0400297ae2?> İntervyu posla Rossii v Armenii A.M. Dryukova gazete “Krasnaya zvezda”, opublikovannoe 9 Aprela 2003 goda pod zagolovkom “Kavkazskie interesi”.
- <http://postman.ru/~zatulin/institute/sbornik/013/04.shtml>
- <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caucasus.html>
- http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/7475BDA1-95B7-4855-B351-9ADCE4362AFE/4898/nurel_hazarpetrol.pdf
- <http://www.un.org/russian/peace/pko/unomig/96-425.pdf>

Western Impact on China and Ottoman Empire at the turn of the 20th Century

Dr. Rahman NURDUN*

Abstract:

This article intends to analyze the western impact on China and Ottoman Empire and its implications. It starts with a historical overview on the contacts of the Western powers with China and Ottoman Empire, and then focuses on the worse impact of the unequal treaties imposed to the two nations, through which to try to find out what lay behind the unsuccessful attempts of their Westernization efforts.

Introduction

Before its process of decline from the beginning of the 19th century, both China and Ottoman Empire were powerful states that had wielded considerable influence beyond its territories. However, the French Revolution and the Industrial Revolution gave great impetus to the modernization of the Western countries, which began to set out in search of cheap labors and raw materials in the less developed regions. Against this background, China and (Ottoman Empire) falls victims to the exploitation of the Western powers almost at the same period. Therefore, it is worthwhile to make a comparative study on the impacts of the West on these two nations.

* Technical Assistance Expert, TİKA.

I. Chinese Contact with the West

China's contact with Europe can be dated back to the 13th century with the travel of Marco Polo to China, but these contacts and relations didn't continue. Until the prohibition of contacts with foreigners in 1759, the contact points of the Chinese Empire with the foreigners were Canton harbor and Macao Island.¹ These contact points were not a choice of China, but an insistence of foreigners. The European state which contacted with China after Marco Polo was Portugal, whose merchants arrived in the Chinese coasts in 1514 for trade purposes.² Although the Chinese cruised to the West seven times under the leadership of a high-rank court officer named Zhenghe towards the end of the Ming dynasty,³ they still hadn't seen the West. The basic reason for this difference between the Chinese and the Portuguese was very simple: While the Chinese did not have an ambition to settle and influence wherever they go, this has been the sole ambition of the Europeans.

When the Portuguese entered the Chinese maritime trade lines in 1514, they started the trade and Christianization movement as well. Afterwards, other European trade ships also went to China. Portugal was followed by Spain in 1575, Holland in 1601, Britain in 1635 and the USA in 1784.⁴ However, Russia, which was trying to expand its territories in Siberia, was more advantageous than other European states as it was a territorial neighbor of China. When the border issue broke out between China and Russia, the 1689 Nerchinsk Treaty both regulated the borders and the cross-border trade.⁵ Nerchinsk Treaty is the first Western-style agreement signed by China.⁶

1 Hu Sheng, *From Opium War to May Fourth Movement*, Renmin Chubanshe, 1980, p. 20

2 Guo Ting-yi, "Jindai Xiyang Wenhua Zhi Shuru Jiqi Renshi" (Evaluation of the Reach of the Near Age Western Culture to China), *Zhongguo Xiandaihua De Licheng* (China's Modernization Process), Shibao Wenhua Chubanshiye Youxian Gongsi, Taipei, 1980, p. 153; Frederic Wakeman Jr., suggests that the Portuguese reached Chinese coast in 1515. See, Frederic Wakeman Jr.; *The Fall of Imperial China*, The Free Press, New York, 1975, p. 113

3 Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 3rd Edition, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, p. 278

4 Hu Sheng, *ibid.*, pp.15-23

5 John King Fairbank (ed.) *The Cambridge History of China, vol 10, "Late Ch'ing, 1800-1911, Part I*, Cambridge University Press, p.217

6 Harold M. Vinacke, *A History of the Far East in Modern Times*, New York, Apple-Century-Crofts, 1950, p. 29

Contacting with China in modern times, the West approached China making use of China's foreign trade relations. The effects of the West on China can only be truly understood when these backstage trade relations are examined. When the Portuguese merchants in the 16th century and the British merchants in the 17th century discovered Chinese trade, the Far East already had an advanced and vivid trade life. These first Western initiatives represented further expansion of the already existing trade channels.

After the invasion of China by the Manchurians in 1644, Jesuits continued with their preoccupation with astronomy and calendar studies in Beijing⁷, but after the Christian missionaries raided in China following the increased trade relations, and after the breakout of a quarrel between Pope and the Chinese Emperor because of religious ceremonies in the 18th century, the relations were interrupted since neither Pope nor Chinese Emperor made no concessions about their own religious conditions. The Manchurian dynasty which held the government of China, issued an order in 1723, announcing Macao as the only point of contact and trade with foreigners, upon which all foreigners living in other regions of China were deported.⁸

The reasons why the Chinese Empire refrained from contacts with the European states can be explained by Chinese perception of international relations. First of all, Chinese Emperors regarded no European state as equal to themselves and always looked down upon the European states. Secondly, according to Chinese Emperors, China did not have to trade with Europe because China's economic resources were already rich. Only the barbarians, the Europeans, could benefit from trading with China.⁹

7 D.E. Mungello, *The Great Encounter of China and the West 1500-1800*, Rowan & Littlefield Publishers, Inc., Oxford, 1999, pp. 22-24

8 GuoTingyi, "Zhongguo Xiandaihua De Yanwu " (Delay in Chinese Modernization), *Zhongguo Xiandaihua De Licheng* (Phases of Chinese Modernization), Shibao Wenhua Chuban Shiye Youxian Gongsi, Taipei, 1980, p. 133; Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Translated by, Mehmet Turan, Cem Soydemir, Okuyan Us Yayın, İstanbul, 2002, p. 96; Arnold J. Toynbee, *Dünya ve Garp*, Translated by, Emin Bilgiç, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964, p. 71

9 Li Chien-nung, *The Political History of China, 1840-1928*, New York, D. Van Nostrand, 1956, pp. 44-46; Qi Ji-zhang, " Jiawu War and the Near Age Social Thinking Flow in China", *Dong Yue Discussion Review*, Issue 4, 1994, p. 6

While Canton was the only window of China opening to the West, the Europeans couldn't establish direct contact either with the Chinese merchants or Chinese official authorities. China's trade with Europe was regulated by the "Emperor's Merchants" under a system established in 1702. They were buying the goods of Chinese merchants and then selling them to European merchants. Afterwards, this system was turned into an organization called Co-Hong (security merchants). While the Emperor's Merchants consisted of persons, they were replaced by Co-Hong, an organization of merchants mediating trade with the Europeans. This system continued till 1842.¹⁰ Since this organization had the monopoly of trade with foreigners in Canton, it used to determine the price of Chinese goods such as tea and silk sold to foreigners. Furthermore, because some kind of tax or commission was charged from the foreign merchants due to the sales, the European merchants were uneasy about this.

Development of British industry in the 18th century and British navigation has ensured wider trade relations for Britain with farther points of the world and Britain has become the country which was interested most in China. 63 per cent of the ships entering Canton harbor were British ships, which were followed by the US with a relatively low rate.¹¹

While Britain's trade with China was made at the only allowed Canton harbor, this was under the monopoly of the Eastern India Corporation. This company settled in Canton in 1715, and the permission of this company was required for any British merchant to be able to trade with China. This company became so influential that the Chinese authorities recognized the representative of this company as the representative of all foreigners and other foreign merchants had to receive the permission of this company to engage in trade in Canton. In addition, the widest colony in Canton was the British colony and this played a role in the efficiency of the East India Company.¹²

Japan and China, which are organized communities in the form of centralized empires, banned the Europeans from getting out of the previously established harbors such as Nagasaki, Macao and Canton. After these harbors, new commercially contracted harbors were established in the 19th and 20th centuries.

10 Vinacke, *ibid.*, p. 32

11 Hu Sheng, *ibid.*, p. 23

12 Vinacke, *ibid.*, p. 33

As mentioned above, while the Western states were eager to trade with China, the attitude of the Chinese Government was totally different. The importance attached by European states to trade with China led to an impression in the Chinese Government that the Europeans were desperately in need of Chinese goods. According to China, they did not need European goods. This belief and opinion has led to China's looking down on the West.

However, the approach of Britain was different. In 1833, the British Government took the monopoly of trade with China from the East India Company.¹³ Britain wanted its relations with China to be no more indirect and unofficial; Britain wanted the relations to be official. This was because the trade relations of the East India Company with China were based on a very narrow framework. Nevertheless, China was constantly developing and was a very big market for the British textile industry. The clothes of Chinese peasants consisted of cotton fabric. Therefore, a broader trade would be possible if official relations started with China. For this, it was necessary to establish diplomatic relations with China, by setting up diplomatic representative's office in Beijing. But, as noted above, no result could be attained from the efforts exerted by Britain to send an ambassador to China by 1839. China did not accept even negotiating with the British envoys.

However, despite these pressures and initiatives of Britain, the resistant attitude of China led to an ever-growing hatred on the part of the British Government. As the Western industrial revolution brought along power, the West no more remained intact to the scornful trade policies pursued by China in both ideological and economic terms. Powerful Western states –especially Britain– brought opium into China and caused the Opium War which broke out in 1839 and was won by Britain in 1842.¹⁴

British merchants obtained almost everything they wanted in the dictated Nanking Treaty. Hong Kong went under British control and five Chinese seaports were opened to foreign trade. Capitulation provisions used to apply in such contracted harbors. Afterwards, more than eighty harbors were opened to foreign trade and a total of 17 foreigner districts were set up. The Chinese living in these districts

13 Gilbert Rozman, *The Modernization of China*, The Free Press, New York, 1981, p. 33

14 For further information on Opium War, see; Patricia Buckley Ebrey, *Cambridge Illustrated History of China*, Cambridge university Press, 1996, pp. 236-240; for detailed information, see; Hu Sheng, *ibid.*, pp. 27-60, 135-177

were also subject to capitulation provisions. Many of the Chinese established their first contacts with foreigners in such districts. Western missionaries traveled to the inlands of China despite all difficulties in order to spread Christianity.¹⁵ The economy of China, which became a semi-colonized and semi-feudal country, hampered remarkably the development of science and culture.

After 1840, under the effect of the strong winds of change blown by the Western imperialist powers, China was exposed to a large social and cultural disintegration. Against such a vital situation occurring internally and externally, China had no way other than modernization. Resisting to the modernization trend meant confronting with the West. Although the world situation was slightly different for the Ottoman Empire, the problems it faced with in the modernization process were similar to those faced with by China. The territories of the Ottoman Empire in Europe were being lost one after the other. The losses inflicted by the capitulation system drove the country to the edge of bankruptcy and the Christian subjects backed up by the West were revolting and urging for independence.

Affected by the 1840 Opium War, the Manchurian Chinese Administration recognized the superiority of the West only in terms of war ships, arms and military training. Intellectuals like Wei Yuan¹⁶ drew attention to this fact and put forward the thesis of "In order to rule the barbarians, one has to learn their inventions."¹⁷ However, some people opposed to this claiming that learning the inventions of the West would both lead to a loss of prestige and that would cost much. Therefore, the view of Wei Yuan was not taken seriously.

However, the entry of the British and French allied forces in capital Beijing in 1860, which is called the Opium War II, remarkably ruined the ministers of the Manchurian Chinese Administration and compelled them to see the Westerns as equal to themselves.¹⁸ Reform-

15 "As Christianity was not tolerant to other religions, Western missionaries made no cultural concessions and intended to completely conquer the colonized territories culturally. Therefore, Chinese intellectuals tried to resist such threats coming from the West." see Luo Hou Li & Ge Jia Yuan; "China-West Culture Conflict and Anti-Religion Political Movement", *Dushu Review*, Issue 10, 1995, p. 96

16 Wei Yuan was one of the leading scholars and scientists in China in the 19th century.

17 Sun Guang De, *Debates on Late Ch'ing Tradition and Westernization*, Tayvan Shangwu Yinshuguan, 1982, p. 11

18 John K. Fairbank & Edwin O. Reischauer, *China, Tradition and Transformation*, revised edition, Houghton Mifflin company, Boston, 1989, p. 308

ists such as Emperor's relatively innovative brother Prince Kong, influential ministers Zheng Guo-fan, Li Hong-zhang and governor-level reformists such as Chang Chih-tung and Wen Tung-ho-conservatives who support modernization- started the "self-strengthening movement" which lasted between 1862 and 1894.

Within the scope of the said movement, in a period of time which took more than 30 years, reforms were carried out in China to keep up with the West by maintaining the system in its own traditional structure. These innovations first started in warship and arm production techniques and then in railway construction, mining, postal services, telegram services, banking, farming, industry, commercial and educational systems.

This movement which was not taken too warmly by the conservatives in China was deemed unsuccessful as China was defeated in the Japanese-Chinese which broke out because of Korea in 1894. China seemed to have lost the war because it had no modern war equipment. Indeed, China's old mentality prevented China from developing rapidly. While Japan did its best to adopt European techniques, the dominant class in China refrained from modernization and Queen Cixi¹⁹ formed the center of conservatism.

Reformist such as Kang Yu-wei, Liang Chi-chao who were impressed by the magazines and newspapers published by missionaries emphasized the defeat in the 1895 Japanese-Chinese war, secured the confidence of young Emperor Guang Xu by writing a letter to him and the Emperor appointed him as his closest advisor. Thus, the reformist movement which has been called as the "Hundred-Day Reform" in history was launched. The reformists trusted only in Emperor Guang Xu, who seemed to be the head of state, but made a mistake by doing so. Guangxu was a person as strong as Cixi, who was not genius enough to understand that modernization was mandatory for China to stand as an independent state. Cixi could not understand that the Europeans were different from the old barbarian tribes or pirates; she could not learn about world politics and get rid of the old Chinese thinking that China was the center of the world and was surrounded by barbarians. Cixi knew that Europeanization meant the end of the

19 Cixi (1835-1908), Emperor Xianfeng's concubine; Emperor Tongzhi's mother; known as "widow queen" by the westerns. From 1861, when she became the regent of the child-emperor to her death, she had a de-facto power in the Chinese Government by specifying the subsequent two emperors.

Manchurian dynasty and local notables and that middle class and the merchants would take hold of the administration.

China was defeated by Japan which it always regarded as a barbarian state. They also looked down upon the Europeans. But, the Europeans were obtaining concessions one after the other and proclaiming certain regions of China as their own regions of interest.

The reasons why the reformists failed in the subject reform movement have been the weak personality of Emperor Guang Xu, urgency of the reformists, their tactical mistakes, their negligence of the West at the beginning and the delay in taking action afterwards, failure to transfer the theoretical knowledge into practice²⁰ and their insistence on the idea that Chinese civilization had always guided the West towards development.

Of course, it is an undeniable fact that these reformists have pioneered the future modernization movement in China and have prepared theoretical infrastructure. Apart from Kang Yu-wei, Liang Chi-chao, the Western books translated by Yu Fu have widened the perspective of Chinese intellectuals and contributed to them in obtaining an effective instrument other than the traditional Confucian understanding.²¹

Entry of the allied forces consisting of eight Western states in Beijing in 1900, with the justification of the "Boxer Rebellion"²² has led to the escape of Queen Cixi from capital Beijing. To save herself and her power from the external and internal pressures, the Queen issued an edict in the city of Xi'an when she was on exile, and launched the reform movement called "New Order" through the ministers who stayed in Beijing. The said reform covered all areas of the society including, politics, economy, military, culture and education. Although this movement was late, it was of an extraordinary nature.

The political and bureaucratic reforms included the arrangement

20 Unlike China, almost all of the Japanese reformists who launched the Meiji Restoration were educated in the West.

21 Guo Yin, , "Jin Yin Renwu Yu Zhongguo Jin Dai Hua Jincheng" (Elites and China's Near Age Process), *Xueshu Yuekan Review*, Issue. I, pp.51-57.

22 The Boxer Revolt is the anti-Christian and anti-foreigner peasant revolt that broke out in 1900 in the North Shandong province which resulted in the siege of foreign embassies. Many of the participants were poor peasants who were exercising the fighting art called "motion". The revolt ended after the entry of the allied forces consisting of eight Western states in Beijing, which forced emperor's widow wife Cixi and her subjects to escape to Xi'an.

of laws and preparation of the constitution; the military reforms included the liquidation of the former military order and the establishment of a new army; the economic reforms included the support of road construction, mining, industry and trade, and the establishment of companies; the cultural and educational reforms included the establishment of a new educational system which focused on the Confucian philosophy, sending students abroad and giving up recruiting public officers by exams. However, Queen Cixi, who hampered reforms in the most convenient periods, needed time, international conditions and will to succeed in this new order. Nevertheless, these three elements were absent in the reform package of Queen aimed at saving herself. Therefore, the modernization efforts of China did not reach any conclusion.

II. The Contact of the Ottomans with the West

It is believed that the first contacts of Turks started after their settlement in the Mediterranean Basin, and the Western world with which the Ottoman state contacted at that time included the Byzantine Empire as well as the Mediterranean Venetian, Genoese and Ragusa merchant sites.²³ Afterwards, when the Ottoman took hold of Anatolia and Thrace, they became heirs of eastern Rome in many respects and directed their political and cultural destiny in two directions: on the one hand they governed Eastern Rome on the basis of old laws and traditions with the title of "*Sultan-ı İklîm-ir-Rum*", and on the other hand, took the lead of the Islamic world after the collapse of the Abbasi caliphate with the title of "*Halife-i Ruy-i Zemin*".²⁴

By the end of the 16th century, Ottoman Empire felt that it was at the peak of its power unchallenged in the West.²⁵ The first signal for the

23 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, I*, Selçuk Yayınları, Konya, 1966, p. 13

24 *ibid.*, p. 14; Ottoman sultans used to call themselves as "sultans of seven countries" or "refuge of the universe", See, Özer Ergenç, "*Sosyal ve Ekonomik Yapı*", *Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları VII. İlmî Kongresi, Beylikten Cihan Devletine, Eskişehir, 3-4 December 1999*, (Yayına Hazırlayan, Bahaeddin Yediyıldız, Yücel Hacaloğlu), p. 160

25 Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılaşması", *T.C.T.A.*, Vol. I, p. 148; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi, İletişim*, 1997, p.10; Bayram Kodaman, "*Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*" *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)* (Bildiriler), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 8-9 March 1990, p. 60; Sina Akşin, "*1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devletinin Uluslar arası Durumu*", *Mustafa Reşit Pasha ve Dönemi Senimeri* (Bildiriler), Ankara 13-14 March 1985, pp. 5-6

collapse of the Empire came out with the Zitvatorok Treaty signed with Austria in 1606,²⁶ and thus the Austrian king who was not recognized at the same status with the Ottoman Sultan by that time, started to be recognized at the same status after that date. Thereby, the 17th century started with an equality concession and ended with the explicit recognition of defeat. As a matter of fact, the Ottoman Empire, as a defeated state, had to sign the Karlofca Peace Treaty in 1699 under very heavy conditions.²⁷ With this treaty, the Ottoman Empire not only lost territories, but also gave up the land tax it was collecting from the Christian states and eventually lost its influence completely.²⁸ The losses of territory reached greater extents in the 18th century. With the Pasarofca Treaty signed in 1718, the Ottoman borders regressed back to Nish.²⁹ The Küçük Kaynarca Treaty signed in 1774³⁰ has documented collapse against Russia, after Austria. This treaty not only triggered the process of losing Crimea,³¹ but also started external interferences in the Ottoman Empire with grant of patronage rights to Russia for the Orthodox Christians who are subjects of the Ottoman Empire.³² Thereby, after a series of humiliating defeats, reforms, which were earlier indirectly voiced, became the main issue of the Ottoman State.³³

During the reign of Ahmet III, especially after 1720s, recognition of the West as a model in the military area is regarded as the first phase of Westernization in the Ottoman Empire.³⁴ The role of West's military

26 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, p. 36

27 Hilmi Ziya Ülken, *ibid.*, pp. 15-16

28 Kılıçbay, *ibid.*, p. 148

29 Ercüment Kuran, “*Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketi*”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Vol. I, 2nd Edition, Ankara, 1992, p. 491; www.Haberbilgi.com/kitaplar/Oral-Sander/anka/anka031.html; According to Mehmet S. Aydın, Karlofça and Pasarofça treaties are treaties which voiced the destinies of the European armies modernized in terms of military equipment vehicles and the underdeveloped Ottoman army. See; Mehmet, S. Aydın, “*Türkiye’de Din ve Moderleşme İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler*”, *Türk Yurdu*, Vol. 17, April- May 1997, Issue, 116-117, p. 14

30 Ercüment Kuran, *ibid.*, p. 493; www.ttk.gov.tr/yayinlar/belleten239m.html

31 William Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass, London, 2000, p. 21

32 Lewis, *ibid.*, p. 321

33 Derviş Kılınçkaya, “*Osmanlı Devletinin Gerilemesi ve Yenileşme Çabaları*”, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Prepared by) Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001, p. 28

34 Bernard Lewis, “*The Impact of the French Revolution on Turkey*”, *Cahier d'Histoire Mondiale*, vol I, No.1, 1975, pp. 108-109

technology in wars and the belief that the result of the war partially depended upon the God were started to be discussed. In addition, another matter of discussion was that some of the religious authorities have relied the regression on the loss of religious integrity was the reason behing the Ottoman Empire's regresion.³⁵ Thus, French Count Bonneval, who received the name Humbaracı Ahmed Pasha in 1729, organized the first artillery troop in the Ottoman army. This task was later taken over by Hungarian-French artillery officer Baron de Tott.³⁶

The idea of taking some aspects of the West as a model initially led to discussions among the Ottoman intellectuals. The first reactions against Westernization came out in this period. Although the introduction of the printing technology by a Transylvanian refugee named İbrahim Müteferrika (d. 1745) in the Ottoman Empire³⁷ was deemed a positive development by some circles, it resulted in harsh oppositions as many people who were engaged in the fine arts and calligraphy as an occupation and source of living would negatively affected by it.

During the reign of Ahmet III, the military, economic and social developments in the West were closely followed by the Empire. Statesmen like Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Nişli Mehmet Ağa were sent to several Western capitals as envoys to analyze these developments in Europe.³⁸ The Ottoman ruling class was impressed by the level of welfare created by the developed technology and capital of the Western civilization and a luxurious and consumption based life-style known as the *Tulip Age* emerged. However, this life-style was not spread over the middle and lower classes, and even the lower classes started reacting to the ruling class.³⁹ These reactions led to rebellions such as Patrona Halil Revolt in 1730, therefore the obedience of the people to the Sultan weakened,⁴⁰ the authority of the Sultan and the ruling class weakened and the subjects started to get displeased.

35 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, p. 12

36 D.A. Rustow, *ibid.*, p. 355; Ercüment Kuran, *ibid.*, p. 492; Bernard Lewis, *ibid.*, p. 109

37 Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulahazalar", *Osmanlı*, Vol. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, p. 222

38 Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2nd Edition, Ankara, 1997, p. 12-13; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, p. 21

39 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi...*, p. 12-13

40 Kılıçbay, *ibid.*, p. 148

The reformed institutions later included the administrative and political institutions. Mahmud II completely changed the formal structure of the Ottoman bureaucracy. He reformed the bureaucracy with "Ministries", the "Cabinet System", public officer layers, seniority principles, and administrative guarantees. Many schools educating non-religious subjects were opened to train bureaucrats.⁴¹ Eventually, the process of transferring political institutions from the West, which primarily started in 1807 with *Sened-i İttifak* (Document of Union), reached its peak level with the First Constitutional Period proclaimed in 1876.⁴² According to Metin Heper, the modernization process in the Ottoman State must be recognized as a mixed process consisting of organic modernization and externally forced modernization. Externally forced modernization became more highlighted in the 19th century when the economic relations with the West increased more.⁴³

Taking the military structure of the West as an institutional and technological model continued increasingly during the reigns of Mustafa III (r. 1757-1774), Abdulhamit I (r. 1774-1789) and Selim III. (r. 1789-1807) Some scholars date the first modernization movements back to Selim III.⁴⁴ The developments in the Empire towards Westernization received opposition from the traditional Ottoman culture in this period.

After the military defeats between 1683 and 1699, the Ottoman Empire recognized the superiority of the West and took the first steps towards modernization.⁴⁵ However, the first serious modernization initiative was taken by Sultan Selim III with the desire to establish the "*Nizam-i Cedid*" (The New Regiment) army.⁴⁶ Subsequently, the reform movements continued during the reign of Sultan Mahmud II taking the West as a model. Since the Empire faced with big military

41 R.L. Chambers, "*The Civil Bureaucracy, Turkey*" in R.E. Word and D.A. Rustow (eds.) *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton Univ. Press, New Jersey, 1964, pp. 304-306

42 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Translated by, Mümtaz'er Türköner/Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim, Second Edition, İstanbul, 1998, p.167

43 Metin Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973, p. 20

44 Yanardağ, A. Faruk & İlker Yalçın, "*Modernizasyon*", *Kitap Dergisi*, March 1989, Issue, 25, p. 7

45 Kılıçbay, *ibid.*, s. 148; Birol Emil, "*Türkiye'de Çağdaşlaşma Meselesi ve Edebiyattaki Akisleri*", *Türk Kültürü*, Kasım 1962, p. 261

46 Tarık Zafer Tunaya, *ibid.*, p. 22; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Vol. V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, pp. 61-62, 65-66

defeats and losses of territory during the regression period, the new-coming reformist sultans first abolished the Janissary forces which opposed to the reforms. And thus, maintained military modernization.⁴⁷

The atmosphere and conditions at that time were reflecting the difficulties of modernization: the conservative *ulemas* and uneasy janissary leaders were rebelling frequently against the Sultan; the control of the Court and *Babiali* (Sublime Porte) over the subjects living on the Ottoman territories was weakening; the Ottoman State with emptied Treasury was borrowing from the West; and just like in the Manchurian Chinese Government, the modernization movement in the Ottoman Empire corresponded to the end of the Empire.

Another development during reign of Mahmud II from the viewpoint of Westernization was the fact that the envoys in Europe have observed that the feudal structure in the West had dissolved and been replaced by a new structure. Some European kings in the 18th century started to implement some protective measures aimed at maintaining the obedience of people as a state policy. While the authority of the King was started to be shared with the Houses of representatives on the one hand, the ownership rights of the people were tried to be guaranteed on the other. The diplomatic officers who observed the developments in Europe closely followed these developments. Therefore, the developments in the West contributed largely to the proclamation of the Reform Period. Abolition of the Janissary troops in 1826 and the proclamation of the Reform Period⁴⁸ in 1839 were indicative of the reflection of the military reform movements in the economic and political areas as well.

During the time of the Reform Period's leaders such as Mustafa Reşit Pasha and then Ali Pasha and Fuat Pasha, the daily culture of the West entered the Empire in an efficient manner for the second time. European style dominated clothing, household stuff, usage of money, style of houses and inter-personal relations⁴⁹. Western life style received harsh opposition when entering the daily Ottoman life.

The Imperial Reform Edict dated 1856 provided similar decisions with those in the Political Reform Edict. While the Imperial Reform

47 Lewis, *ibid.*, p. 81-84; Tunaya, *ibid.*, pp. 28-31

48 Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı 2*, Remzi Yayınları, İstanbul, 1985, p. 512; Tunaya, *ibid.*, pp. 31-32; Yaşar Yücel & Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, Vol. IV, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1992, p. 247

49 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, p. 15

Edict restricted the rights of the Muslim population, the rights of the non-Muslim subjects were expanded.⁵⁰ The decisions taken with the Imperial Reform Edict aimed at ensuring unity in the Ottoman Empire and developing the Ottoman awareness did not reveal the desired results in practice. It has been observed that the non-Muslims have exploited the legal opportunities granted thereto under the Imperial Reform Edict (financial resources, organizational sciences and Western diplomatic support), in a manner leaving the Muslim subjects behind. Many of the subsequent Turkish scholars have acknowledged lack of economic development was caused by the concessions made to the West.⁵¹ Therefore, the practical problems have been criticized by intellectuals such as Cevdet Pasha, Namık Kemal and Ziya Pasha.

The Westernization ideal continued during the term of Abdülhamit II as well. Abdülhamit II interpreted Westernization as taking the techniques, administrative system and especially military organization of the West as a model, and was trying to strengthen Islam among the subjects of the Empire. In this regard, Abdülhamit II was interested in the technological and educational aspects of the West and respected the cultural and social aspects. The Westernization ideal of Abdülhamit II based only on technical, military organization, education and administrative systems drew opposition from the group known as the Young Turks. According to them, there was no second civilization; civilization was the European Civilization.⁵²

In the Second Constitutional period which started in 1908, the westernization ideal assumed a different dimension. The example of Japan which developed rapidly in those years triggered the discussions over "taking the techniques of the West and maintaining own culture" among the intellectuals. In that period, while it was argued in the Committee of Union and progress that the West was a superior civilization, scholars such as Mehmet Akif and Ziya Gökalp tried to distinguish between civilization and culture.⁵³ Gökalp used a different term for culture (*hars*) and tried to establish a link between civilization and culture. What Gökalp meant by "*hars*" was Turkish culture and by "civilization" was "Western Civilization".

50 Tunaya, *ibid.*, pp. 38-39

51 Şerif Mardin, *ibid.*, p. 16

52 Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 1981, p. 18

53 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları, 100 Temel Eser*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, p. 19

The new administrative-political organization apart from the adoption of some military techniques during the Political Reform Period was a consequence of the requirement to take back the rights granted to the chief men in the society with the Document of Union dated 1807 and to centralize the authority. This was the leap pioneered by Mahmud II and Reşit Pasha and maintained by Âli Pasha and Fuat Pasha.⁵⁴ As may be expected, it is a general trend that the central administration strengthens during the modernization process and in certain phases of this process, the intensity of such an administration varies.⁵⁵ As briefly noted above, to make a generalization at the top level, it can be stated that the political system played an important role in the early phases of the modernization process. In the second phase, for instance after passing the economic leap point, the political system gave up the leadership role and adopted the refereeing role.⁵⁶

Conclusion

As known, in the history of modernization, the conflicts between the “traditionalist” and “reformist” have come to the foreground as the biggest source of tension. In the earlier modernized societies, such conflicts continued for a few centuries. It is stated that such conflicts flourished during the Renaissance period in the 14th century and then emerged in the Scientific Explosion Period in the 17th century. For societies that modernized later, like the Chinese and Ottoman States, such conflicts have been more violent and dramatic. They have either resisted to modernization and/or Westernization or given up their own traditions and life-styles.

In this respect, China has a peculiarity. The traditional structure of China is so strong in both regarding its sanction power and the status and concessions of its elite class, that modernization was prevented by the elite class by the end of the 19th century. However, in the 20th century, China was compelled to change due to various influences. These factors included the industrial developments in the harbor regions controlled by foreigners, return of the students educated in the West, the schools opened up by Western missionaries and especially the successful modernization efforts of Japan.

54 Inalcık, “ The Nature of Traditional Society, Turkey ” in R.E. Word and D.A.Rustow (eds.) *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton Univ.Press.New Jersey, 1964, pp. 55, 59

55 Metin Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973, p. 46

56 Metin Heper, *ibid.*, p. 47

The situation was similar in the Ottoman Empire with respect to resistance to reforms. However, the Ottoman bureaucracy was reformist on different platforms. On the other hand, the periphery is reformist, contrary to China. The Ottoman Turks who saw themselves as the protector of Islam regarded the Westerners as the enemy of Islam. For the Ottoman Empire, Westernization meant largely abandoning the Islamic tradition. Due to cultural, commercial relations and its geographic location, the Christian minority's perspective was basically Western perspective. Although the Westernization movement of the Ottoman Empire, which was in constant contact with the West, started 50 years before that in China, they could obtain only slow progress as it was protection-purposed, like the Chinese.

In the course of modernization, there are very few states which were politically weak like the Manchurian China and Ottoman Turkey. Like China, Japan and Russia, the Ottoman Empire had also a long history of strong centralized administration. However, after the 17th century, when the centralized administration was weakened, the Ottoman state was started to be called as the "Sick Man of Europe". In many respects, the fall of the Ottoman Empire resembles that of China: Both have signed unequal agreements as forced by the Western powers, both have lost the financial and tax control right, and could not resist to the seizure of harbors and some territories by the Western powers. However, there are some striking variances of attitude regarding particular matters. Except for a few border regions, the Manchurian Chinese Empire was capable of maintaining its power and culture. On the other hand, the non-Muslim subjects who were influenced for a long time by the European nationalism gained their independence one by one. As a result of the disintegration of the Ottoman State, the population which was 27 million in 1860 fell down to 13 million by 1921. In the disintegration process of the Ottoman State, apart from the efforts of Young Turks, there has been no strong and dynamic desire to integrate the Empire again.

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina, “ 1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devletinin Uluslar arası Durumu ” , **Mustafa Reşit Pasha ve Dönemi Senimeri** (Bildiriler), Ankara 13-14 March 1985
- Aydın, Mehmet S., “Türkiye’de Din ve Moderleşme İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türk Yurdu**, Vol. 17, April- May 1997, Issue: 116-117
- Bayram Kodaman, “Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi” **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)** (Bildiriler), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 8-9 March 1990
- Chambers, R.L., “*The Civil Bureaucracy: Turkey*” in R.E. Word and D.A.Rustow (eds.) **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton Univ. Press.New Jersey, 1964
- Eberhard ,Wolfram, **Çin Tarihi**, 3rd Edition, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995
- Ebrey, Patricia Buckley, **Cambridge Illustrated History of China**, Cambridge university Press, 1996
- Ergenç, Özer, “*Sosyal ve Ekonomik Yapı*”, **Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları VII. İlmî Kongresi: Beylikten Cihan Devletine, Eskişehir, 3-4 December 1999**, (Yayına Hazırlayan: Bahaeddin Yediyıldız, Yücel Hacıoğlu)
- Fairbank, John King (ed.) **The Cambridge History of China, vol 10, “ Late Ch’ing, 1800-1911, Part I**, Cambridge University Press
- Fairbank, John K. & Edwin O. Reischauer, **China: Tradition and Transformation**, revised edition, Houghton Mifflin company, Boston, 1989
- Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları, 100 Temel Eser**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,
- Emil, Birol, “Türkiye’de Çağdaşlaşma Meselesi ve Edebiyattaki Akisleri”, **Türk Kültürü**, Kasım 1962
- Guo Ting-yi, “ Jindai Xiyang Wenhua Zhi Shuru Jiqi Renshi ” (Evaluation of the Reach of the Near Age Western Culture to China), **Zhongguo Xiandaihua De Licheng** (China’s Modernization Process), Shibao Wenhua Chuban Shiye Youxian Gongsı, Taipei, 1980
-, “Zhongguo Xiandaihua De Yanwu ” (Delay in Chinese Modernization), **Zhongguo Xiandaihua De Licheng** (Phases of Chinese Modernization), Shibao Wenhua Chuban Shiye Youxian Gongsı, Taipei, 1980

- Guo Yin, , , “*Jin Yin Renwu Yu Zhongguo Jin Dai Hua Jincheng*”(Elitres and China’s Near Age Process), **Xueshu Yuekan Review**, Issue. I
- Hale, William, **Turkish Foreign Policy 1774-2000**, Frank Cass, London, 2000
- Hanioglu, Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi**, 1981
- Heper, Metin, **Modernleşme ve Bürokrasi**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973
- Inalcık, Halil, “ the Nature of Traditional Society: Turkey ” in R.E. Word and D.A.Rustow (eds.) **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton University Press, New Jersey, 1964
- Hu Sheng, **From Opium War to May Fourth Movement**, Renmin Chubanshe, 1980
- Huntington, Samuel P., **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**, Translated by: Mehmet Turan, Cem Soydemir, Okuyan Us Yayın, İstanbul, 2002
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996
-, “*The Impact of the French Revolution on Turkey*”, **Cahier d’Histoire Mondiale**, vol I, No.1, 1975
- Li Chien-nung, **The Political History of China, 1840-1928**, New York, D. Van Nostrand, 1956, pp. 44-46; Qi Ji-zhang, “ *Jiawu War and the Near Age Social Thinking Flow in China*”, , **Dong Yue Discussion Review**, Issue 4, 1994
- Luo Hou Li & Ge Jia Yuan; “*China-West Culture Conflict and Anti-Religion Political Movement*”, , **Dushu Review**, Issue 10, 1995
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Vol. V, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Kılıçbay, Mehmet Ali, “ Osmanlı Batılaşması”, **T.C.T.A.**, Vol. I
- Kılınçkaya, Derviş, “*Osmanlı Devletinin Gerilemesi ve Yenileşme Çabaları* ”, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi** , (Prepared by) Temuçin Faik Ertan , Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001
- Kongar, Emre, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı 2**, Remzi Yayınları, İstanbul, 1985
- Kuran, Ercüment, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2nd Edition, Ankara, 1997
-, “*Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketi*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Vol. I, 2nd Edition, Ankara, 1992

- Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
-, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, translated by: Mümtaz'er Türköne/Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim, Second Edition, İstanbul, 1998
- Mungello, D.E., **The Great Encounter of China and the West 1500-1800**, Rowan & Littlefield Publishers, Inc., Oxford, 1999
- Nuhoğlu, Hidayet, "*Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulahazalar*", **Osmanlı**, Vol. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999
- Sun Guang De; Debates on Late Ch'ing Tradition and Westernization, , Tayvan Shangwu Yinshuguan, 1982
- Rozman,, Gilbert, **The Modernization of China**, The Free Press, New York, 1981
- Toynbee, Arnold J., **Dünya ve Garp**, Translated by: Emin Bilgiç, Türkiye İş Bankası Yayınları, 196
- Tunaya, Tark Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960
- Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, I, Selçuk Yayınları, Konya, 1966
- Vinacke, Harold M, **A History of the Far East in Modern Times**, New York, Apple-Century-Crofts, 1950
- Yanardağ, A. Faruk & İlker Yalçın, "*Modernizasyon*", **Kitap Dergisi**, March 1989, Issue: 25
- Yücel, Yaşar & Ali Sevim, **Türkiye Tarihi**, Vol. IV, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1992, 1970
- Wakeman. Jr., Frederic, **The Fall of Imperial China**, The Free Press, New York, 1975
- <http://www.Haberbilgi.com/kitaplar/Oral-Sander/anka/anka031.html>.
- <http://www.ttk.gov.tr/yayinlar/belleten239m.html>.

Azerbaycan İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri

Doç. Dr. İnci Kayhan KUZGUN*

Abstract

Azerbaijan is one of the ex-Soviet republics in making the transition from a command economy to a market economy. In the transformation process, it is necessary to regulate the labor relations according to the market economy conditions. The structural characteristics of labour market in Azerbaijan have been determined by the new conditions. And, it is important to highlight the characteristics of labour market in Azerbaijan. Therefore, this paper aims to analyze the structural characteristics of Azerbaijan's labour market and effects of the transformation process to the labour market in Azerbaijan.

* Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü,
Beytepe / Ankara e-mail, kuzgun@hacettepe.edu.tr

1. Giriş

Eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri arasında, bağımsızlığını ilan eden ilk ülke Azerbaycan'dır ve Azerbaycan'da, 1990'lı yılların başından itibaren kollektivist ekonomik sistem terkedilerek, demokrasiye ve piyasa ekonomisine geçiş süreci birlikte yaşanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, merkezi ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sürecindeki diğer eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri gibi Azerbaycan da çözümü zor ekonomik ve siyasal sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu sorunların, Azerbaycan da pazar ekonomisine dayalı işgücü piyasasının oluşumunu ve işlerliğini olumsuz yönde etkilediği açıktır.

Diğer taraftan, pazar ekonomisine geçiş süreci Azerbaycan'da işgücü piyasasının da yeniden yapılandırılmasını gerektirmiştir. İşgücü piyasasının pazar ekonomisi koşullarına göre yeniden yapılandırılmasında yasal temeller, başta 30 Ağustos 1991 tarihinde kabul edilen Anayasa'nın çalışma ilişkilerini düzenleyen ekonomik anayasa niteliğindeki hükümleri ve diğer yasal düzenlemelerle atılmış bulunmaktadır. Çalışma ilişkileri, ekonomik hayatın bir parçasını oluşturduğundan anayasalarda yer alan çalışma hayatına ilişkin hükümlerin ekonomik anayasa kavramı içinde değerlendirilmesi gerektiği kabul edilmektedir.¹ Bu bağlamda, Azerbaycan anayasasının da ekonomik anayasa kavramına uygun olarak düzenlendiği görülmektedir.

Gerçekleştirilen yasal düzenlemeler arasında Haziran 1991'de kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyetinde Nüfusun İstihdamı Kanunu, Azerbaycan'da serbest işgücü piyasasının oluşturulmasında bir adım olarak kabul edilmektedir.² Bunun yanında Mülkiyet Hakkı Yasası ve Toprak Yasası da, Azerbaycan'da pazar ekonomisine dayalı işgücü piyasasına temel teşkil eden yasalar arasında yer almaktadır. Yine, 1993 yılı Ocak ayında kabul edilen Özelleştirme Kanunu'da Azerbaycan işgücü piyasası üzerinde doğrudan etkili olan yasal düzenlemelerden birisidir.

2. Azerbaycan İşgücü Piyasasını Şekillendiren Etkenler ve İşgücü Piyasasının Özellikleri:

Azerbaycan işgücü piyasasının oluşturulması ve işlerliği üzerinde bir çok değişkenin etkili olduğu görülmektedir. Aşağıda ele alınan bu

1 Can Coşkun Aktan, *Ekonomik Anayasa*, (Ankara, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu. İnceleme yayını, 1993).s.68.

2 WORLD BANK, *Azerbaijan From Crisis to Sustained Growth*. (U.S.A., World Bank Country Study. 1993), s. 87.

etkenler, Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özelliklerini de belirlemektedir.

2.1. Azerbaycan İşgücü Piyasasını Şekillendiren Etkenler:

Azerbaycan'da pazar ekonomisine dayalı işgücü piyasasının oluşturulması amaçlanmaktadır. Pazar ekonomisine dayalı işgücü piyasasını şekillendiren etkenler arasında ülkede yaşanan özelleştirme sürecini, yabancı sermayenin sektör dağılımını, pazar ekonomisine geçiş sürecini ve toplam ekonomik faaliyetler içinde kayıt dışı ekonominin payını saymak mümkündür.

Özelleştirme süreci: Azerbaycan'da özelleştirme uygulamaları Devlet Varlıkları Komitesi tarafından yürütülmektedir. Azerbaycan'da özelleştirme uygulamalarının amaçları arasında "serbest piyasa ekonomisinin oluşturulması" da yer almaktadır.³

Serbest piyasa ekonomisinin bir boyutu ise, serbest piyasa ekonomisi koşullarına göre işlerlik gösteren işgücü piyasasıdır. Pazar ekonomisi kurallarına göre işlerlik gösteren işgücü piyasası ile özelleştirme süreci arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle, Azerbaycan işgücü piyasasının özelleştirme uygulamalarından doğrudan etkilenmesi kaçınılmazdır. Diğer SSCB ülkelerinden farklı olarak, özelleştirmenin Azerbaycan'da geç başladığı ve daha uzun sürdüğü belirtilmektedir.⁴ Bununla birlikte, Azerbaycan'ın diğer ülkelerin deneyimlerinden yararlandığını söylemek mümkün değildir. Azerbaycan'daki özelleştirme sürecinin uzun sürmesi ve halka benimsetmekte karşılaşılan sorunlar, işgücü piyasasının işlerliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu koşullarda, özelleştirme uygulamalarının işgücü piyasası üzerindeki sınırlı olumlu etkisinin Azerbaycan'da 2001 yılına kadar 500.000 kişiye yeni istihdam olanakları yaratmakla sınırlı kaldığı ifade edilmektedir.⁵

Azerbaycan'daki özelleştirme uygulamalarının önemlilik derecesine göre üç aşamada gerçekleştirildiği ve bu aşamaların 1995 yılına kadar süren hazırlık aşaması, 1995-1998 dönemini kapsayan ikinci dönem ve 1999 yılı sonrasını kapsayan üçüncü dönem olarak tanımlandığı görülmektedir.⁶

3 Emil, Askerov, *Azerbaycan'da Özelleştirme Uygulamaları ve İşgücü Piyasasına Etkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (.Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s.51

4 Askerov, *a.g.e.*, s.80.

5 Askerov, *a.g.e.*, s. 76.

6 Askerov, *a.g.e.*, s, 61-62.

Özelleştirmenin ilk aşamasında özelleştirmenin tarım sektöründen başlatıldığı ve bu sektördeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirildiği görülmektedir. Daha sonra ise ağırlıklı olarak orta ölçekli işletmeler ve üçüncü aşamada ise büyük ölçekli işletmeler özelleştirilmiştir.

Yabancı yatırımlar: Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol ve gaz rezervleri yabancı sermaye için bu ülkeyi cazip hale getirmektedir. Yasal düzenlemelerle, yabancı sermaye girişi teşvik edilmiş ve yabancı yatırımcıların özelleştirme sürecine katılmalarına da olanak sağlanmıştır. Özellikle, 1996 yılından sonra petrol ve gaz üretimi alanında yoğunlaşan yabancı sermaye yatırımlarının Azerbaycan ekonomisi üzerinde olumlu etki yaptığı ifade edilmektedir⁷

Ermenistan'la olan savaşın sona ermesi de, yabancı sermayenin Azerbaycan'a karşı olan çekimserliğini ortadan kaldırmıştır. Bununla birlikte yabancı sermaye yatırımlarının petrol ve gaz üretim sektöründe yoğunlaşması, sanayi sektörünün diğer alt dalları ile tarım ve hizmet sektörünün yabancı sermayeden yeterince pay almaması yabancı sermayenin etkisini sınırlandırmakta ve Azerbaycan ekonomisinin sektör bazında dengesiz gelişimine neden olmaktadır. Yabancı sermayenin sektör dağılımındaki dengesizlik, işgücü piyasasının bir bütün olarak gelişmesini de engellemektedir. Bunun yanında, yabancı sermayenin sermaye yoğun üretim teknolojilerinin kullanıldığı alanlara kayması ve bu alanların istihdam yaratma kapasitesinin sınırlı olması sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payının sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Bu koşullarda, yabancı sermayenin sektör dağılımının Azerbaycan ekonomisinin iş yaratma kapasitesini sınırlandırdığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla yabancı sermayenin yarattığı yeni iş olanaklarının sınırlı olması, Azerbaycan'da işsizlik sorununun çözümünü de sınırlamaktadır.

Pazar ekonomisine geçiş süreci: Bugün için, Azerbaycan'da serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinin tamamlandığını söylemek mümkün değildir. Ülkede pazar ekonomisine geçiş sürecinde yaşanan sorunlar, buna göre işlerlik gösteren işgücü piyasasının oluşturulmasını da zorlaştırmaktadır. Özelleştirme sürecinin uzun sürmesi bunun bir nedenidir.

Azerbaycan'da yaşanan siyasal istikrarsızlık, mevcut politik yapı ve özellikleri de, bu ülkede pazar ekonomisine geçiş sürecini engellemektedir. Nitekim, politik belirleyicilerin eski Sovyetler Birliği cumhu-

riyetlerinin her birinde farklı oluşunun, her bir ülkenin yaşadığı geçiş sürecinin ayrı ayrı analiz edilmesini gerekli kıldığı ifade edilmektedir.⁸ Bu bağlamda, başta Ermenistan ile yaşanan Nahcivan-Karabağ sorunu ve bunun neden olduğu göçlerin ülke işgücü piyasasının istikrar kazanmasını zorlaştırdığı söylenebilir.

Hazar Denizi bölgesinde sahip olunan petrol yatakları nedeniyle sanayileşme süreci geçen asrın sonunda başlamış olmakla birlikte Azerbaycan'ın, Ermenistan ve Gürcistan gibi geçiş sürecindeki ülkelere göre daha az sanayileşmiş bir ülke olması, yüksek işsizlik ve düşük yaşam standardı⁹, Azerbaycan'da pazar ekonomisine geçiş sürecini zorlaştıran etkenler arasında sayılabilir.

Kayıt dışı ekonomi: Azerbaycan'da pazar ekonomisine dayalı işgücü piyasasının oluşturulmasında ve işlerliğinde diğer bir etken kayıt dışı ekonominin boyutudur. Elde kesin veri olmamakla birlikte, Azerbaycan'da kayıt dışı ekonominin toplam ekonomik faaliyetlerin yarısını kapsadığı tahmin edilmektedir. Kayıt dışı ekonominin boyutu, işgücü piyasasının bütünü ile kontrol altına alınmasını engellemesi yanında, Azerbaycan'da kayıtlı işgücü piyasası ve kayıt dışı işgücü piyasası olarak farklı koşullarda işlerlik gösteren işgücü piyasalarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

2.2. Azerbaycan İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri:

Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özelliklerinin yorumunda işgücüne kaynak oluşturan toplam nüfus ve nüfusun demografik özellikleri, işgücü miktarı, işgücüne katılım oranı, işsizlik oranı, istihdamın sektör ve cinsiyet itibarıyla dağılımı, toplam istihdam içinde kamu sektörünün payındaki değişimler, kayıtlı istihdamın payı, işgücünün işteki statü itibarıyla dağılımı ve ücret belirleme yöntemleri ve ücret haddi belirleyici değişkenler olarak ele alınmıştır.

Nüfus ve Demografik Özellikleri: Belli bir dönemde bir ekonominin sahip olduğu toplam işgücü arzını belirleyen unsurlardan birisi toplam nüfus miktarı ve nüfusun demografik özellikleridir. Bu açıdan, Azerbaycan ülke nüfusunun demografik özelliklerinin başında hızlı nüfus artışına sahip bir ülke olması gelmektedir. Yıllık nüfus artış hızı 1975-2002 yıllarını kapsayan dönemde %1.4 dür.¹⁰ Hızlı nüfus artışı ve

8 Larissa, Lale Wiesner, *Privatization in Previously Central Planned Economies, the Case of Azerbaijan (1991-1994)* (London, Peter Long. European University Studies. Series V. Economics and Management, 1996), s.130.

9 www.Azerb.com

10 www.hdr.undp.org.

Ermenistan ile yaşanan Karabağ-Nahcivan sorunu nedeniyle yaşanan göçler kısa dönemde Azerbaycan'da işgücü arzında artışların yaşanması, işgücü piyasasında işgücü arzı ile işgücü talebi arasındaki denge'nin daha da bozulmasına neden olmuştur. Aşağıda yer alan Tablo 1'de 1998-2002 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan nüfusunda meydana gelen değişimler yer almaktadır.

Tablo 1: Azerbaycan Ülke Nüfusundaki Değişimler (1998-2002) (bin kişi)

Yıllar	1998	1999	2000	2001	2002
Nüfus	7.91	7.98	8.05	8.13	8.30

Kaynak: <http://www.azsat.org/publications/yearbook/SYA2004/Pdf/02az.pdf>

Azerbaycan'da nüfusun kentsel ve kırsal kesim itibariyle dağılımı, istihdamın sektör dağılımına esas teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 2'de Azerbaycan'da ülke nüfusunun yarısından biraz fazlasının kentsel kesimde yaşadığı ve 1995 yılından sonra kırsal kesimin payının biraz azaldığı görülmektedir. Bunda, Ermenistan ile yaşanan Karabağ-Nahcivan sorunu nedeniyle bu bölgelerden Azerbaycan'ın kentsel kesimine yönelik göçlerin etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo 2: Azerbaycan'da Nüfusun Kentsel ve Kırsal Dağılımı (1991-2004) %

	1991 ¹	1995 ²	2001 ³	2004 ⁴
Kentsel kesim	52.63	53.00	52.00	51.50
Kırsal kesim	47.37	47.00	48.00	48.50

Kaynak: ¹ Samsun,s.2.

² Tika, 1995.s.2

³ www.hdrp.undp.org

⁴ www.azsat.org/publications/yearbook/SYA2004/Pdf/az.pdf

Azerbaycan'da nüfusun ana yaş grupları itibariyle dağılımı da, işgücü arzı büyüklüğüne temel oluşturmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 3'de 1990-2000 yıllarında Azerbaycan'da nüfusun üç ana yaş grubu itibariyle dağılımı yer almaktadır. Söz konusu Tablo 3'de de izlendiği gibi Azerbaycan genç nüfusa sahip bir ülkedir. Her yıl işgücü piyasasına katılacak genç işgücü için, yeni iş olanakları yaratılmasının zorunluluğu açıkça görülmektedir. Buna ilaveten, nüfusun yarısından fazlasının çalışma yaşında olması, istihdam sorununun ağırlığını ortaya koymaktadır.

Son yıllarda Azerbaycan'da nüfusun geniş yaş grupları itibariyle dağılımına baktığımızda toplam nüfus içinde 2002 yılı itibariyle 15 ve daha genç nüfusun oranı %30.1'iken; 65 ve üstü yaştaki nüfusun toplam nüfusa oranının %6.1 olduğu görülmektedir¹¹. Buna göre Azerbaycan'da ekonomik faaliyetlere katıldığı varsayılan 15-64 yaş grubundaki nüfus, toplam nüfusun %63.8'ini oluşturmaktadır.

Tablo 3. Azerbaycan'da Nüfusun Yaş Grupları İtibariyle Dağılımı (1990-2000) %

Yıllar	0-14	15-64	65+
1990	%33.10	%62.10	%4.80
2000	%29.00	%60.05	%10.50

Kaynak: <http://www.adb.org/Documents/books/ADO/2002/aze.aspx>

Güncel bir gelişme olarak, Azerbaycan'da nüfusun cinsiyet itibariyle dağılımında dengenin erkek nüfus aleyhine bozulduğu dikkat çekmektedir. Yaşanan politik ve ekonomik sorunlar, nüfusun cinsiyet itibariyle dağılımında demografik dengeyi erkek nüfus aleyhine bozmuştur. Mevcut koşullarda genç erkek nüfusun ülke dışına göç etmek zorunda kaldığı ve Ermenistan ile yaşanan savaşın da bunu körüklediği ifade edilmektedir¹².

Nüfusun yaş grupları itibariyle dağılımıyla ilgili bir kavram olan bağımlılık oranı, bağımlı nüfus olarak tanımlanan 0-14 ve 65 ve üst yaş gruplarının toplam nüfus içindeki payı tarafından belirlenmektedir. Toplam bağımlılık oranı, ekonomik faaliyetlerin dışında kalan iki yaş grubunun, ekonomik faaliyetlere katılan nüfusa yüklediği ek yükün boyutunu belirlemesi açısından önem taşımaktadır. Azerbaycan'da genç nüfusun toplam nüfus içindeki payının yüksekliği, toplam ve genç nüfus bağımlılık oranını ve dolayısıyla çalışma yaşındaki nüfusun ekonomik yükünü artırmaktadır.

İşgücü arzı: Azerbaycan'ın genç nüfusa sahip bir ülke oluşu, işgücü arzındaki artışı besleyen etkenlerden birisidir. Bunun yanında, Ermenistan ile yaşanan Karabağ-Nahcivan çatışmasının da göçler nedeniyle kısa dönemde Azerbaycan'da işgücü arzında artışa neden olduğu görülmektedir. Nitekim, Karabağ'dan 1994 yılında Azerbaycan'a göç eden toplam 651.054 kişiden 305.829 kişinin çalışabilecek yaştaki kişilerden oluştuğu, bunlardan sadece 193.721'inin işe yerleştirildiği

11 www.hdr.undp.org

12 TİKA, *Azerbaycan Ülke Raporu*, (Ankara, T.C. Dış İşleri Bakanlığı. Türk İşbirliği ve Kalınma Ajansı. Yayın No,32. , 1996 Ekim), s. 62.

ve diğerlerinin işe yerleştirilemediği ve sonuç olarak aynı yıl işsizlik oranının %15'den %21'e yükseldiği belirtilmektedir.¹³ Bu nedenle, Ermenistan ile 1995 yılında sağlanan ateşkesin, göç olgusunu durdurarak Azerbaycan işgücü piyasasında istikrar sağlanmasına katkıda bulunduğu düşünülmektedir.

Tablo 4: Azerbaycan İşgücü Piyasasındaki Gelişmeler (1990-1998) (bin kişi ve %)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
İşgücü	3.960	3.991	4.036	4.013	3.999	4.036	4.060	4.101	4.135
İstihdam	2.908	3.047	2.922	2.917	2.851	2.837	2.895	2.902	2.914
Kayıtlı istihdam	2.908	3.051	2.929	2.936	2.875	2.866	2.927	2.941	2.956
Kayıtdışı istihdam	272	149	325	324	386	444	417	441	454
Kayıtdışı İstihdam Oranı%	9.3	4.9	11.1	11.1	13.5	15.6	14.4	15.2	15.6
İşsiz sayısı	747	631	817	830	897	967	948	984	1.006

Kaynak: Larissa, Lale Wieser, *Azerbaijan January-Marc 1999, First Quarter 1999. Economic Trends Quarterly Issues*, (Europe Expertise Service, European Commission, 1999 May), s. 46.

Yukarıda yer alan Tablo 4' de Azerbaycan işgücü piyasasında 1990-1998 yıllarını kapsayan dönemdeki gelişmeleri izlemek mümkündür. Azerbaycan'da toplam işgücü sayısında 1990-1998 döneminde devamlı bir artış olduğu izlenmektedir. Ele alınan dönemde kayıtlı ve kayıt dışı istihdam edilen işgücü sayısı ile işsiz sayısında artış olduğu görülmektedir. Kayıt dışı istihdamdaki artış Azerbaycan işgücü piyasasının bütünü ile kontrol altına alınamadığını ortaya koymaktadır. Kayıt dışı istihdamı doğal işgücü piyasası koşullarına göre gerçekleşmesi, Azerbaycan işgücü piyasasında işgücünün bir bölümünün doğal işgücü piyasası koşullarına göre istihdam edildiğini ortaya koymaktadır.

Azerbaycan Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre 1999 yılında istihdam edilen işgücü sayısı 3.702.800 kişi iken, 2000 yılında 3.704.500 kişi olmuştur¹⁴. Verilerin geçerli olduğunu varsaydığımızda, istihdam edilen kişi sayısındaki farkın azlığı, Azerbaycan ekonomisinin iş yaratma kapasitesinin son derece sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, bir kısım işgücünün kayıt dışı işgücü piyasasında

¹³ TİKA, a.g.e., s. 69.

¹⁴ www.statcom.baku.az-com

istihdam edildiğinin unutulmaması gerekmektedir. Bu nedenle, belki Azerbaycan'da kayıtlı işgücü piyasasının istihdam yaratma kapasitesindeki yetersizliğin; kayıt dışı işgücü piyasasının istihdam yaratma kapasitesi ile giderildiğini söylemek daha doğru olacaktır.

İşgücüne katılım oranı: İşgücü piyasası analizinde önem taşıyan diğer bir değişken, işgücüne katılım oranıdır. Azerbaycan'da işgücü piyasasına katılımda, alt yaş sınırı kadın ve erkek işgücü için 16 olarak belirlenirken; üst yaş sınırının erkek işgücü için 60 yaş ve kadın işgücü için ise 55 yaş olarak belirlendiği görülmektedir.¹⁵ Genel uygulamalara paralel olarak kadın işgücünü korumak amacıyla, emekliliğe hak kazanmada pozitif ayrımcılık yapıldığı ve kadının zorunlu olarak işgücü piyasasında kalma süresinin daha kısa tutulduğu dikkat çekmektedir.

Azerbaycan'da okur yazarlık oranı, erkekler için %98.9 ve kadınlar için ise %98.2'dir¹⁶ ve oldukça yüksek bir orandır. Diğer taraftan, cinsiyet itibariyle okur yazarlık oranında önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Eğitim düzeyi ile işgücüne katılım oranı arasında pozitif bir ilişki olduğu dikkate alındığında eğitim düzeyinin yüksekliğinin, normal koşullarda işgücüne katılım oranını arttırması gerektiği düşünülmektedir.

Azerbaycan işgücü piyasasının diğer bir güncel özelliği ise, eğitim nedeniyle ekonomik faaliyetlerin dışında kalan işgücü miktarında yıllar itibariyle sürekli bir azalmanın ortaya çıkmasıdır. Eğitim nedeniyle ekonomik faaliyetlere katılmayan işgücü sayısının 1990 yılında 306.000 kişi iken, 1998 yılında 215.000 kişiye indiği görülmektedir¹⁷. Bu, pazar ekonomisine geçiş sürecinde yaşanan istikrarsızlıkların, ikincil işgücü niteliğindeki eğitim çağındaki genç nüfusun eğitimini yarıda bırakarak iş arama süreci içine girmesine neden olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yöndeki eğilim, ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkların işgücüne katılım oranı üzerindeki ilave işgücü etkisini ortaya koymaktadır.

Azerbaycan'da kadın işgücünün ekonomik faaliyetlere katılım oranı yüksektir. Nitekim Azerbaycan'ın %44'lük işgücüne katılım oranı ile kadının ekonomik faaliyetlere katılımı konusunda batı ülkeleri

15 TİKA, a.g.e., s. 68.

16 UNDP, *Human Development Under Transition, Summaries of 1997 National Human Development Reports (NHDRs) for Europe and the CIS*. (Switzerland, March, 1998), s. 42.

17 Larissa, Lale Wieser, *Azerbaijan January-March 1999, First Quarter 1999. Economic Trends Quarterly Issues*, (European Expertise Service, European Commission, 1999 May), s. 46.

ile mukayese edilebilecek durumda olduğu belirtilmektedir¹⁸ Diğer taraftan, kamu sektörü kadın işgücü için esas istihdam alanı niteliğini kazanmaktadır. Kamu sektöründe istihdam edilen kadın işgücünün oranının 1992 yılında %42 iken, 1998 yılında %49'a ulaşması¹⁹, bu saptamayı doğrulamaktadır.

Azerbaycan'ın yaşadığı pazar ekonomisine geçiş sürecinde kadının ekonomik faaliyetlere katılımında hızlı bir artış yaşandığı gözlenmektedir. Kadının ekonomik faaliyetlere katılım oranı 15 ve üstü yaş grubu itibariyle 2002 yılında %55.0'dır ve 1990 yılını baz aldığımızda, kadının işgücüne katılım oranının 2002 yılında %106 oranında arttığı ifade edilmektedir²⁰ Bunu, kadın işgücünün yapısal bir özelliği olarak işgücüne katılım oranının yüksek olması yanında, çalışabilecek yaşta-ki erkek işgücünün ülke dışına göç etmesinin sonucu olarak yorumlamak da mümkündür.

İşsizlik oranı: İşsizlik olgusu, Azerbaycan'ın merkezi ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sürecinde tanıştığı ve çözümü gereken yeni bir sosya-ekonomik sorundur. Eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinde önceden bilinmeyen açık işsizlik ile karşılaşılması ve açık işsizliğin geçiş süreci içinde artış göstermesi, bu ülkelerde işsizliğin sosyo-ekonomik yönünün daha yoğun algılanmasına neden olmaktadır. Azerbaycan'da merkezi ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde artış gösteren işsizlik oranının, özelleştirme sonucu kamu sektörünün toplam istihdam içindeki payının daralması ile artacağı ve işsiz kalanlara yeni iş olanakları yaratılmaması halinde bu artışın devam edeceği tahmin edilmektedir.

Azerbaycan işgücü piyasasında işsizlik oranına ilişkin kesin bir tahmin yapmak mümkün değildir. İşsizlik ödeneği alan kişi sayısı esas alındığında, işsizlik oranı %1 olarak ortaya çıkmakta; buna karşılık resmi istatistikler 1995-1998 yılları arasında işgücünün %25'inin işsiz olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, resmi kayıtlarda işsiz olarak görünen kişilerin tamamının işsiz olduğunu söylemeye de imkan yoktur. İşsiz olarak görünen kişilerin bir bölümünün kayıt dışı istihdam edildiği sanılmaktadır. Temmuz-Eylül 1998 verilerine göre, kabaca 454.000 kişinin kayıt dışı istihdam edildiği ve kayıt dışı istihdamın kayıtlı istihdamın %15.6'sına ulaştığı ve sonuç olarak, Azerbaycan'da 1998 yılında 552.000 kişi veya işgücünün %14'ü olarak tahmin edilen

18 WorldBank, *a.g.e.*, 1993, s.87

19 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1999, s. 47.

20 www.hdr.undp.org.

işsiz sayısının, kayıt dışı istihdam edilenler de dikkate alındığında, gerçekte daha az olduğu ifade edilmektedir.²¹

Azerbaycan'da 1995 yılı verilerine göre işsizliğin, işgücü grupları arasındaki dağılımına baktığımızda; işsizliğin kadın işgücü, genç işgücü ve kırsal kesimde yaygın olduğu ifade edilmektedir.²²

Dış etkenlerin de, Azerbaycan'da işsizliğin artmasında etkili olduğu görülmektedir. Rusya'da yaşanan ekonomik kriz, 1998 yılının ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da da etkisini göstermiş ve bir sonraki yıl olan 1999 yılında işsizlik önemli bir sorun haline gelmiştir. Bunun yanında Azerbaycan tarafından 1996-1998 yıllarında enflasyonla mücadelede izlenen sıkı para ve maliye politikalarının, 1999 da da uygulanmasına devam edilmesi nedeniyle ekonomik durgunluğun devam ettiği ve bunun da işsizliğine neden olduğu ifade edilmektedir.²³ İşsizliğin artışında diğer bir neden olarak, Azerbaycan-Ermenistan savaşı nedeniyle, 250.000 den fazla kişinin işini kaybetmesi gösterilmektedir²⁴

Son yıllarda Azerbaycan'da kayıtlı işsizlik oranında meydana gelen değişimleri, aşağıda yer alan Tablo 5'de izlemek mümkündür. Tablonun incelenmesinde 1999-2004 yıllarını kapsayan dönemde yıllar itibariyle işsiz sayısında artış yaşandığı görülmektedir. Ayrıca, Azerbaycan'da işsizliğin 1995 yılı verileri itibariyle kadın ve genç işgücü arasında ve kırsal kesimde yaygın olduğu görülmektedir²⁵

Tablo 5: Azerbaycan'da İşgücü Arzı ve Kayıtlı İşsizlik Oranındaki Gelişmeler (1999-2004) %

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
İşgücü	3.748	3.748	3.763	3.778	3.801	3.805
İşsizler (bin kişi)	41	43	48	51	54	55
İşsizlik %	1.1	1.1	1.3	1.3	1.4	1.4

Kaynak: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2005/cr0518.pdf>, January, 2005.

Azerbaycan'da yaşanan işsizlik ile enflasyonla mücadele politikaları arasında bağlantı bulunmaktadır. Ekonomik göstergeler arasında

21 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1999, s. 45.

22 TİKA, *a.g.e.*, s. 79.

23 İTO, İstanbul Ticaret Odası, *Azerbaycan Ülke Etüdü*. (İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayını No, 2002/28., Eylül, 2002), s. 12.

24 www.imf.org.

25 TİKA, *a.g.e.*, s. 79.

yer alan enflasyon oranının Azerbaycan'da 1999-2001 yılları arasındaki düşüş eğilimi gösterdiği, 2001-2003 yılları arasında az da olsa yükseldiği görülmekle birlikte; Azerbaycan'ın izlediği sıkı para ve maliye politikaları ile enflasyonla mücadelede başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Azerbaycan'da ekonomik istikrarın sağlanmasının, uzun dönemde işsizliğin çözümünü kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Azerbaycan'da 1999-2003 yıllarını kapsayan dönemde enflasyon oranındaki gelişmeleri aşağıda yer alan Tablo 6'dan izlemek mümkündür.

Tablo 6: Azerbaycan'da Enflasyon Oranındaki Gelişmeler (1999-2003) (%)

Yıllar	1999	2000	2001	2002	2003
Enflasyon oranı	-8.5	1.8	1.5	1.8	2.0

Kaynak: Asian Development Outlook 2002:2. [http:// www.adb.org/ Documents/ books / ADO/ 2002/aze.asp](http://www.adb.org/Documents/books/ADO/2002/aze.asp)

Azerbaycan işgücü piyasasında, açık işsizlik yanında gizli işsizlik de yaşanmaktadır. İşgücü verimliliğindeki düşüklük, gizli işsizliğin yaygınlaştığının göstergesi olarak kabul edilmektedir²⁶ İşgücü verimliliğinde sektör bazında dalgalanmalar görülmektedir. Sanayi sektöründe istihdam edilen işgücünün verimliliğinde, 1990'lı yılların ortalarında meydana gelen belirgin düşüşten sonra, 1995 ve 1998 yılları arasında artış meydana geldiği ifade edilmektedir²⁷. Bu yöndeki gelişme, sanayi sektöründe gizli işsizliğin azaldığını göstermektedir.

Azerbaycan'da gayrisafi milli hasılanın 2000 yılında %11.1 ve 2001 yılında ise az bir düşüş ile %9.9'luk bir artış göstermesine rağmen, işsizlik oranının %18 olarak tahmin edilmesi, ekonomik büyümenin sermaye yoğun üretim alanlarında gerçekleşmesi ve bu alanların istihdam yaratma kapasitesinin düşük olmasıyla açıklanmaktadır²⁸. Bunun yanında Azerbaycan'da eksik kapasite kullanımından tam kapasite kullanımına geçilmesinin de, sanayi sektöründe ek istihdam artışının ortaya çıkmasını engellediği akla gelmektedir.

Azerbaycan'da değişim sürecinin doğal bir sonucu işsizliğin artması, bu sürecin sosyo-ekonomik maliyetini oluşturmakta ve değişim sürecinin bedeli işgücü piyasasında iş bulamayan işgücü tarafından ödenmektedir. Özellikle, Azerbaycan'da nüfusun eğitim düzeyinin

26 WORLD BANK, *Transition The First Ten Years Analysis and Lessons for Eastern Europe and The Former Soviet Union.*, (USA, WorldBank, 2002), s. 86.

27 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1999, s. 48.

28 www.adb.org.

yüksekliği dikkate alındığında mesleki bilgi ve beceriye sahip, eğitilmiş işgücünün işsizliği, Azerbaycan için merkezi ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sürecinin toplumsal maliyetinin ne ölçüde yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

İşsizliğe çözüm olarak, Sibirya ve diğer Birlik Cumhuriyetlerine işgücü göçünün teşvik edildiği ifade edilmektedir.²⁹ Yeni iş olanakları yaratılması yanında, işsizliğin sosya-ekonomik maliyetini azaltmanın diğer bir yolu ise Azerbaycan'da mevcut istihdam düzeyinin korunmasıdır. Bu nedenle, Azerbaycan'da istihdamı koruyucu yasal düzenlemelere önem verilmesi gerekmektedir. Nitekim, istihdam seviyesinin korunması için işten çıkartmayı zorlaştıran tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmektedir.³⁰

İşgücünün İşteki Statü İtibarile Dağılımı: Azerbaycan'da uygulanan özelleştirmenin ve pazar ekonomisine geçiş sürecinin, kamu sektörünün istihdamdaki payını azaltıcı etki yapması ve yeni iş olanaklarının yaratılmasındaki dar boğaz nedeniyle ücret ve maaş karşılığı çalışanlar aleyhine kendi adına çalışanların sayısını arttırması beklenmektedir. Nitekim, gelişmekte olan ülkelerde yeni iş olanakları yaratmada karşılaşılan dar boğazlar nedeniyle, ILO tarafından işsizliğe çözüm olarak bireysel girişimciliğin teşvik edildiği ifade edilmektedir.³¹

Özelleştirme sonucunda, Azerbaycan'da kendi adına çalışanların bağımsız çalışanların oranının %12'den % 18'e çıktığı ileri sürülmektedir.³² Bu değişimin özellikle tarım sektöründe ortaya çıktığı ve Azerbaycan'da tarım sektöründe gerçekleştirilen özelleştirmenin, tarım sektöründe kendi adına çalışanların sayısını arttırdığı ve buna karşılık eski Sovyetler Birliği'ne özgü olan kooperatif sektörünün toplam istihdamdaki payının değişmeyerek %11'de kaldığı belirtilmektedir.³³ Sonuç olarak, Azerbaycan'da gerek geçiş sürecinin, gerekse özelleştirmenin işgücünün işteki statüsü üzerinde de etkili olduğu görülmektedir.

İstihdamın sektör dağılımı: İstihdamın sektör dağılımı, bir işgücü piyasasının yapısal özelliklerinin ortaya konulması yanında; ülkenin

29 Emil, Askerov, *a.g.e.*, s. 94.

30 WORLD BANK, *a.g.e.*, s. 86.

31 DPT, *Dünya Çalışma Raporu.III.* (Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı., 1991), s. 53.

32 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1999, s. 47.

33 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1999, s. 53.

sosyo-ekonomik gelişme düzeyini göstermesi açısından da önemli bir değişkendir. Azerbaycan'da piyasasa ekonomisine geçiş sürecinin ve özelleştirmenin işgücü piyasasında istihdamın sektör dağılımı üzerinde etkili olması beklenmektedir. Nitekim, 1990'lı yılların ortalarında, Azerbaycan'da istihdamın sektör dağılımında değişikliklerin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan'da istihdamın sektör dağılımına ilişkin farklı kaynaklardan elde edilen verilerde önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle, Azerbaycan işgücü piyasasında istihdamın sektör dağılımının yorumunda da bu noktaya dikkat edilmesi gerekmektedir.

Hizmet sektörü ise, 1998 yılında, toplam istihdam içinde %57.8'lik pay ile ilk sırada yer almaktadır. Hizmet sektörünün istihdam yaratma kapasitesinin daha yüksek olmasının bunda etkili olduğu düşünülmektedir. Ele alınan dönemde, sanayi ve inşaat sektöründe yaşanan istihdam daralması sonucu işsiz kalan işgücünün hizmet sektörüne kaydığı ve hizmet sektörünün işsiz kalan işgücüne istihdam sağlayan sektör rolünü üstlendiği belirtilmektedir.³⁴ Sonuç olarak, Azerbaycan'da hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki payının arttığı görülmektedir.

Azerbaycan'da tarım sektörü, istihdamın sektör dağılımında ikinci sırada yer almaktadır. Azerbaycan, eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri arasında tarımsal üretimde kendi kendine yetebilecek kapasitedeki cumhuriyetlerinden birisidir. Bunun, istihdamın sektör dağılımına da yansdığı izlenmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 7'de tarım sektörünün toplam istihdam içindeki payı incelendiğinde geçiş sürecinde tarım sektörünün toplam istihdamdaki payında önemli bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı 1990 yılında %30.9 iken; 1998 yılında %28.7'ye düşmüştür. Bir başka kaynağa göre, tarım sektörünün toplam istihdam içindeki payı 1990 yılında %32'dir.³⁵ Azerbaycan'ın toprakları tarıma elverişli olmakla birlikte, merkezi planlama stratejisi nedeniyle tarım ürünleri üretmeye zorlanmasının, Azerbaycan'ın tarım ülkesi haline gelmesine neden olduğu ileri sürülmektedir.³⁶

34 Larissa, Lale Wieser, a.g.e., 1999, s. 48.

35 Larissa, Lale Wieser, a.g.e., 1996, s. 155, 159.

36 Deniz Rahmi, Özbay, "Kafkasya Ülkeleri ve Kırım'ın Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Statüleri ve Kısa Tarihleri". *Kafkasya Ülkeleri ve Kırım'ın Yeniden Yapılanma Sürecinde Türki Cumhuriyetleri ve İslam Ülkelerinin Sosyo-Ekonomik Yapıları ve Türkiye İlişkileri*. (İstanbul, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Ekonomik Araştırma Merkezi. Yayın No,9., 1995.), s. 414.

Azerbaycan'da bazı devlet ve kooperatif çiftliklerinin halen faaliyetlerini devam ettirmelerine rağmen, devlete ait tarımsal işletmelerin çoğunun 1996 yılında kabul edilen Toprak Reformu Kanunu'nun uygulamaya konulması ile özelleştirildiği ve özelleştirme sonucu ortaya çıkan 20.000 kadar küçük tarım işletmesinin, toplam tarım arazisinin %98'ini oluşturduğu ifade edilmektedir.³⁷ Tarım sektörünün istihdamın sektör dağılımında ikinci sırada yer almasının düşük sosyo-ekonomik gelişme seviyesinin göstergesi olması yanında; geçiş sürecinde işsiz işgücünü içinde eritmesi açısından önem taşıdığı vurgulanmaktadır.³⁸ Tarım sektörünün işsizleri absorbe etme özelliğinin, açık işsizlerin sayısını azalttığı; bu sektördeki gizli işsizlerin sayısını ise arttırdığı söylenebilir.

Hazar Denizi bölgesinde sahip olunan geniş petrol yatakları nedeniyle, Azerbaycan'da sanayileşme geçen asrın sonunda başlamış³⁹ olmakla birlikte, sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payının 1990 yılında %16.1'iken; 1998 yılında %8.2'ye düştüğü görülmektedir. Diğer bir kaynağa göre ise, sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı 1990 yılında %17'dir.⁴⁰ Bu sektör içinde, istihdamın alt sektörler itibariyle dağılımı da farklılık göstermektedir.

Tarımsal üretime ağırlık veren merkezi planlama stratejisinin sonucu, tarıma dayalı sanayinin gelişmesi, gıda sanayinin toplam istihdamdaki payını arttırmaktadır. Bunun yanında, sanayi sektörünün alt dalı olarak enerji sektörünün, kısa dönemde Azerbaycan ekonomisinin geleceği açısından hayati öneme sahip olduğu ifade edilmekle birlikte,⁴¹ bu sektörde emek yoğun üretim teknolojilerinin payının düşüklüğü nedeniyle fazla istihdam artışı yaratması beklenmemektedir.

Azerbaycan'da inşaat sektörünün toplam istihdam içindeki payına ilişkin veriler de fazla güvenilir olmamakla birlikte, bu sektörün toplam istihdam içindeki payında yıllar itibariyle azalma görülmektedir. Bunun, bu sektörün özelliklerinden dolayı kayıt dışı istihdamın yaygınlığından kaynaklandığı tahmin edilmektedir.⁴²

37 www.Azerb.com.

38 WORLD BANK, *Blancing Protection and Opportunity in Transition Economies*. (USA, May, 2000), s. 11.

39 www.Azerb.com

40 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1996, s. 155, 159

41 WORLD BANK, 1993, S. 101.

42 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1999, s. 48.

Tablo 7: Azerbaycan’da İstihdamın Sektör Dağılımındaki Gelişmeler (1990-1998)%

Yıllar	Sanayi	Tarım	İnşaat	Hizmet	Toplam
1990	16.1	30.9	8.7	44.3	100.00
1991	15.1	32.1	8.1	44.8	100.00
1992	14.7	34.7	7.7	42.9	100.00
1993	13.4	32.4	7.3	46.9	100.00
1994	13.1	31.5	6.7	48.6	100.00
1995	12.4	30.8	6.5	50.3	100.00
1996	9.8	31.8	5.7	52.7	100.00
1997	8.3	29.0	5.3	57.4	100.00
1998	8.2	28.7	5.3	57.8	100.00

Kaynak: Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1999, s. 49 daki Tablo 3.4’den yararlanılmıştır.

Yukarıda yer alan Tablo 7’ye baktığımızda, istihdamın sektör dağılımında ilk sırayı hizmet sektörünün aldığı, bunu tarım sektörünün ve sanayi sektörünün izlediği görülmektedir. Ele alınan dönemde istihdamın sektör dağılımında meydana gelen değişim, Azerbaycan’ın sosyo-ekonomik gelişme düzeyini gösteren kriterlerden birisi olarak da yorumlanabilir.

İstihdamın sektör dağılımına ilişkin 1990-2001 yılı itibariyle başka kaynaklardan elde edilen verilere baktığımız da ise, istihdamın sektör dağılımında az da olsa farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 8’deki verilere göre Azerbaycan’da 2001 yılında, toplam istihdam içinde tarım sektörünün payı %40; hizmet sektörünün payı %53 ve sanayi sektörünün payı ise %7 olarak belirtilmektedir.⁴³

Tablo 8: Azerbaycan’da İstihdamın Sektör Dağılımı (1990-2001) (%)

	1990 ¹	1995 ¹	2001 ²
Tarım Sektörü	%32	%37.1	%40
Hizmet Sektörü	%51	%41.8	%53
Sanayi Sektörü	%17	%21.1	%7

Kaynak: 1 Larissa, Lale Wieser, *a.g.e.*, 1996, s. 155 , 159.

2 www.Azerb.com

Geçiş sürecinin ve özelleştirme uygulamalarının bir sonucu olarak, Azerbaycan’da özel sektörün istihdamda daha önemli bir rol oynama-

43 www.Azerb.com.

ya başladığı görülmektedir. Buna paralel olarak istihdamın sektör dağılımının da değiştiği, sanayi sektörünün ve bu sektörün alt sektörü olan imalat sanayinin ve tarım sektörünün toplam istihdam içindeki payının azaldığı, hizmet sektörünün payının arttığı izlenmektedir.

Kadın işgücü istihdamının sektör dağılımı: Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özelliklerinin belirlenmesinde, kadın işgücü istihdamının sektör dağılımı da diğer bir değişken olarak ele alınmıştır. Aşağıda yer alan Tablo 9'a baktığımızda Azerbaycan'da kadın işgücünün yoğun olarak hizmet sektöründe istihdam edildiği, bunu tarım sektörünün ve sanayi sektörünün takip ettiği görülmektedir. Bu durum, kadın işgücü istihdamının geleneksel sektör dağılımına uygun olmakla birlikte, hizmet sektörünün kadın istihdamında ilk sektör olmasında, kadınların genelde kamu sektöründe istihdam edilmesinin de payı bulunmaktadır.

Tablo 9: Kadın İşgücü İstihdamının Sektör Dağılımı (1995-2002) %

Tarım Sektörü	%43
Hizmet Sektörü	%50
Sanayi Sektörü	%7

Kaynak:http://hdr.undp.org/statistics/data/cty_f_AZE.html

İstihdamın kamu ve özel sektör dağılımı: Azerbaycan'da merkezi ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçilmesi yanında, 1993 Ocak ayında özelleştirme sürecini başlatan yasal düzenlemenin gerçekleşmesiyle, kamu sektörünün toplam istihdam içindeki payı azalmaya başlamıştır. Sonuç olarak, kamu işletmelerinde ve kamu yönetiminde çalışan kişi sayısında 1990'dan sonra azalma gözlenmektedir. Azerbaycan'da 1998 yılının son çeyreğinde kamuda toplam 1.048.800 kişi istihdam edilmiştir.⁴⁴

Azerbaycan'da kamu sektörünün payının en fazla tarım sektöründe 1997 yılında ve 1998 yılı başında gerçekleştirilen, özelleştirmeler nedeniyle azaldığı görülmektedir. Diğer sektörlerde ve özellikle yönetimde, kamunun toplam istihdam içindeki payındaki azalma 1997 yılında % 1.5 ve 1998 yılında %9 iken; sanayi sektöründe kamunun payında 1998 yılında %30 oranında bir azalma yaşanmasına karşılık, özel sektörün payının 1995 yılında %18.5 iken; 1998 yılında %29.4'e çıktığı görülmektedir.⁴⁵

44 Larissa, Lale – Wieser, a.g.e., 1999, s. 47.

45 Larissa, Lale – Wieser, a.g.e., 1999, s. 47.

Azerbaycan'da 2004 yılında istihdamın kamu ve özel sektör itibariyle dağılımına baktığımızda özel sektörün payının %70 olmasına karşılık; kamu sektörünün payının %30 olduğu dikkat çekmektedir.⁴⁶ Toplam istihdam içinde özel sektörün payının yüksekliği, özelleştirme nedeniyle, yeniden yapılaşma çabası içinde olan özel sektörün bunda başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Pazar ekonomisine geçiş süreci içinde değerlendirilmektedir.

Azerbaycan'da kayıt dışı ekonominin boyutu, özel sektörün gayrisafi milli hasılaya katkısının kayıt dışı ve kayıtlı ekonomi itibariyle iki ayrı açıdan ele alınmasını gerektirmektedir. Azerbaycan'da kayıtlı özel sektörün gayrisafi milli hasıla içindeki payı %40 iken, kayıt dışı özel sektörün payı %60'dır.⁴⁷ Özel sektörün kayıtlı işgücü piyasasındaki payının gittikçe azaldığı ve ikincil işlerin ve kendi adına çalışmanın büyük ölçüde kayıt dışı gerçekleştiği ve bu tür işlerde çalışanlar için kayıt dışı istihdamın asıl gelir kaynağı haline geldiği ifade edilmektedir.⁴⁸ Yaşanan merkezi ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sürecinin, hem Avrupa ülkelerinde hem de Avrasya ülkelerinde kayıtlı ekonomideki sınırlı iş olanakları ve düşük ücretli işlerin, kişileri kendi istihdam sorunlarına çözüm getirmek zorunda bıraktığı ve bireysel çabaların arttığı görülmekle birlikte, kayıt dışı ekonominin payının Avrasya ülkelerinde daha fazla olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ Bu genelleme, Azerbaycan işgücü piyasası için de geçerlidir.

Ülkede bireysel girişimciliğin artması, denetim yetersizliği nedeniyle özel sektörün kayıt dışına kaymasını hızlandırmaktadır. Azerbaycan gibi geçiş sürecindeki Avrasya ülkelerinde, geçiş sürecini yaşayan Avrupa ülkelerine göre kayıt dışı ekonominin gayrisafi milli hasıla içindeki payının büyük olmasına karşılık; özel sektörün kayıtlı ekonomide yaratılan gayrisafi milli hasıla içindeki payının düşük olduğu belirtilmektedir.⁵⁰

Ücret: Merkezi ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sürecine ve özelleştirmeye bağlı olarak, Azerbaycan'da ücret belirleme yöntemlerinde ve ücret hadlerinde farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Azerbaycan'da pazar ekonomisine dayalı kayıt dışı işgücü piyasası koşullarında ve kayıtlı işgücü piyasasında işçi ücretlerinin işçi-işveren arasındaki bireysel pazarlık ile belirlendiği söylenebilir. Sendikacılığın

46 www.economy.gov.az/aziqtisadiyyat/makro.html.

47 WorldBank, *a.g.e.*, 2000. S.3

48 WorldBank, *a.g.e.*, 2000. S.2-3.

49 WorldBank, *a.g.e.*, 2000. S.12.

50 WorldBank, *a.g.e.*, 2000. S.4.

tam olarak gelişmemiş olması nedeniyle, toplu pazarlık yöntemiyle ücret belirlenmesinin payının düşük olduğu sanılmaktadır. Diğer taraftan, Azerbaycan'da himayeci ve kurumsal işgücü piyasası koşullarının da sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna örnek olarak, asgari ücret uygulamasının kabulünü ve toplu pazarlık kuramının ilke olarak benimsenmesini vermek mümkündür. Tam olarak uygulandığını söylemek mümkün olmasa da, Azerbaycan'da toplu pazarlık kuramının anayasa içinde kabul edilmiş olması, sendikacılığın gelişimine dayalı olarak toplu pazarlık kuramının da ücret belirleme yöntemi olarak önümüzdeki yıllarda fiilen uygulanacağını ortaya koymaktadır.

Bunun dışında Azerbaycan'da ücret haddinin, işverenin kamu işvereni veya özel sektör işvereni olmasına göre değiştiği görülmektedir. Devlet tarafından finanse edilen kamu kuruluşlarında ücret eski Sovyetler Birliğinin etkisi altında asgari ücretin üzerinde belirlenirken; özel sektörde ücretlerin Çalışma ve Sosyal İşler Devlet Komitesi tarafından belirlenen asgari ücret esas alınarak belirlendiği ifade edilmektedir. Aylık ücret ortalaması 1995 yılı için 13 \$ ve kişi başına düşen milli gelir ise 317 \$ dır ⁵¹ Azerbaycan'da 1995 yılına göre 2001 yılında üretimin 24 kat, maaşların ise 10.7 kat artışı belirtilmektedir. ⁵² Dolayısıyla, Azerbaycan'da reel ücret artışlarının işgücünün verimliliğinin gerisinde kaldığını söylemek mümkündür.

Geçiş sürecindeki ülkelerde, işgücü piyasası içinde ücret farklılıklarının yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. Bununla birlikte, ücret farklılıklarının ülkeden ülkeye değiştiği görülmektedir. Geçiş sürecindeki Avrasya ülkelerinde, aynı süreci yaşayan Avrupa ülkelerine göre ücretlerde daha büyük bir düşüş yaşandığı ve ücret dengesizliğinin daha fazla olduğu belirtilmektedir. ⁵³ Aynı eğilimin Azerbaycan'da da yaşandığını söylemek mümkündür.

Azerbaycan'da kamu ve özel sektör arasında ücret farklılıkları bulunmaktadır. Özelleştirme sonucu küçük ölçekli işletmelerin sayıca artışı bilinmektedir. Bu ölçekteki işletmelerin finansman güçlükleri ve yapısal sorunlarının ücret haddine de etki yaptığı ve özel sektörde ücretlerin düşmesine neden olduğu tahmin edilmektedir. Diğer taraftan, kamu sektöründeki ücret düzeyi de düşüktür ve yakın bir gelecekte yükselmesi mümkün görülmemektedir. Nitekim, Azerbaycan'da özel-

51 TİKA, *a.g.e.*, s. 12.

52 www.economy.gov.az/az/index.html

53 WorldBank, *a.g.e.*, 2000, s.11

leştirmenin ücret üzerindeki olumsuz etkisinin, kamunun ekonomideki payının küçülmesine bağlı olarak kamu sektöründe istihdam edilen işgücünün ücretleri üzerinde ortaya çıktığı ve bu olumsuz etkinin kısa dönemde giderilmesi konusunda da fazla iyimser olunmadığı ifade edilmektedir.⁵⁴

3.Sonuç: Azerbaycan eş zamanlı olarak merkezi ekonomiden pazar ekonomisine geçiş ve özelleştirme sürecini yaşayan eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinden birisidir. Ekonomik yapıda kökten değişikliğe yol açan bu iki süreç, Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özellikleri üzerinde belirleyici olmaktadır. Pazar ekonomisine geçiş sürecinin ve özelleştirme sürecinin yavaş işlemesi, Azerbaycan'da pazar ekonomisine dayalı işgücü piyasasının oluşturulmasını ve işlerlik kazandırılmasını da geciktirmektedir.

Azerbaycanda işgücü piyasasını şekillendiren etkenler arasında yaşanan özelleştirme süreci, yabancı sermaye ve yabancı sermayenin sektör dağılımı, pazar ekonomisine geçiş süreci ve kayıt dışı istihdamın boyutu yer almaktadır.

Bu etkenler altında işlerlik kazanmaya çalışan Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özelliklerini işgücü arzına esas teşkil eden Azerbaycan nüfusunun demografik özellikleri, işgücü arzı, işgücüne katılım oranı, işsizlik oranı, işgücünün işteki statü itibarıyla dağılımı, istihdamın sektör dağılımı, kadın işgücünün sektör dağılımı, istihdamın kamu ve özel sektör dağılımı ve ücret düzeyi ve belirlenmesi oluşturmaktadır.

Ülkenin içinde bulunduğu koşullar, işgücü piyasasında istikrarsızlığa neden olmaktadır. Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özelliklerinden birisi yoğun olarak yaşanan işsizliktir. Diğer eski sovyet cumhuriyetlerinde görüldüğü gibi, Azerbaycan'da işsizlik sorunu ile karşı karşıyadır ve bu soruna kısa dönemde çözüm üretmesi zor görünmektedir. İşsizlik sorunu Azerbaycan'ın sahip olduğu nitelikli işgücünün atıl kalmasına ve düşük verimlilikle kullanılmasına neden olmakta ve bu ise, pazar ekonomisine geçiş sürecinin maliyetini daha da arttırmaktadır. Azerbaycan'da işsizliğin önem taşıması, mevcut istihdam düzeyini koruyucu önlemlerin alınmasını da gerekli kılmaktadır.

Siyasi istikrarın sağlanması ve politik sorunların çözümüne paralel olarak, Azerbaycan yabancı sermaye için cazip bir yatırım alanı haline gelmiştir. Bununla birlikte, yabancı yatırımların enerji sektörü-

54 WorldBank, *a.g.e.*, 2002, s.93.

ne yönelmesi ve bu alanda ileri üretim teknolojilerinin uygulanması, yabancı yatırımların istihdama katkısının sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

Geçiş süreci ve özelleştirme uygulamasının sonucu olarak, Azerbaycan'da özel sektörün istihdamda daha önemli bir rol oynamaya başladığı görülmektedir. Özel sektörün ağırlık kazanmasının, hizmet sektörünün payının artması buna karşılık tarım sektörünün ve sanayi sektörü ile bu sektör içinde imalat sanayinin istihdamdaki payının azalması yoluyla gerçekleştiği izlenmektedir. Azerbaycan'da kayıt dışı ekonominin boyutu, özel sektörün GSMH katkısının kayıtlı ve kayıt dışı ekonomiye katkısı olarak ele alınmasını gerektirmektedir ve özel sektörün GSMH'ya katkısı kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde daha fazladır.

Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özellikleri arasında dikkat çeken diğer bir nokta kayıt dışı ekonominin yaygınlığına paralel olarak, kayıt dışı istihdamın da yaygın oluşudur. Resmi kayıtlara göre işsiz durumunda olan çoğu kişinin, kayıt dışı istihdam edildiği ve bu yoldan gelir sağladığı tahmin edilmektedir. Kayıt dışı ekonominin boyutu, işgücü piyasasının bütünü ile kontrol altına alınmasını engellemekte ve Azerbaycan'da kayıtlı işgücü piyasası ve kayıt dışı işgücü piyasası olarak parçalı bir işgücü piyasasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Geçiş döneminin neden olduğu ekonomik ve siyasal istikrarsızlık, genç işgücünün eğitimini yarıda bırakarak işgücü piyasasına girmesine neden olmaktadır. Bu anlamda, Azerbaycan'da gerileme yaşandığını söylemek mümkündür. Buna karşılık kadının işgücü katılım oranında çok fazla bir artış olduğu izlenmektedir. Bu da, ekonomik ve siyasal koşulların bir sonucu olarak erkek işgücünün yurdaşına göç etmesi ve kadının da işgücü piyasasına girmek zorunda kalması ile açıklanmaktadır.

Azerbaycan'da gerek geçiş sürecinin, gerekse özelleştirmenin işgücünün işteki statüsü üzerinde de etkili olduğu ve kendi adına çalışanların sayısında artış olduğu görülmektedir.

Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özelliklerinin ortaya konulmasında çeşitli kaynaklardan elde edilen verilerin tutarsızlığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle Azerbaycan işgücü piyasasının yapısal özelliklerinin eldeki verilere dayanılarak yorumunda hata payına yer verilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA:

- Aktan, Can, Coşkun. *Ekonomik Anayasa*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu. İnceleme yayını. 1993.
- Askerov, Emil. *Azerbaycan'da Özelleştirme Uygulamaları ve İşgücü Piyasasına Etkileri*.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2005.
- Devlet Planlama Teşkilatı. *Dünya Çalışma Raporu.III*. Ankara:1991.
- İstanbul Ticaret Odası. *Azerbaycan Ülke Etüdü*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını No: 2002/28. Eylül, 2002.
- Özbay, Deniz Rahmi. *Kafkasya Ülkeleri ve Kırım'ın Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Statüleri ve Kısa Tarihleri"*. Kafkasya Ülkeleri ve Kırım'ın Yeniden Yapılanma Sürecinde Türki Cumhuriyetleri ve İslam Ülkelerinin Sosyo-Ekonomik Yapıları ve Türkiye İlişkileri." .İstanbul: Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Ekonomik Araştırma Merkezi. Yayın No:9. 1995.
- Samsun Ticaret Odası. *Azerbaycan*. Samsun: Bağımsız Devletler Topluluğu Ülke Raporu.No:1.
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı.Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı. *Azerbaycan*. Ankara: Yayın No:32. Ekim, 1996.
- United Nations . *Human Development Under Transition: Summaries of 1997 National Human Development Reports (NHDRs) for Eurpoe and the CIS*. Switzerland: March, 1998.
- Wieser, Larissa Lale. *Privatization in Previously Central Planned Economies: the Case of Azerbaijan (1991-1994)* London: Peter Long. Europe University Studies. Series V. Economics and Management. 1996.
- Wieser, Larissa Lale. *Azerbaijan January-Marc 1999, First Quarter 1999. Economic Trends Quarterly Issues*. Euoepean Expertise Service, European Commission. May1999.
- World Bank. *Azerbaijan From Crisis to Substained Growth*. USA: World Bank Country Study.1993.
- WorldBank, *Blancing Protection and Opportunity in Transition Economies*. USA: May, 2000.

WorldBank, *Transition The First Ten Years Analysis and Lessons for Eastern Europe and The Former Soviet Union*. USA:2002. <http://www.economy.gov.az/aziqtisadiyyat/makro.html> <http://www.Azerb.com> <http://www.hdr.undp.org> <http://www.azsat.org/publications/yearbook/SYA2004/Pdf/02az.pdf> <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2005/cr0518.pdf>, January, 2005. <http://www.statcom.baku.az-com>. <http://www.adb.org/Documents/books/ADO/2002/aze.aspx> <http://www.economy.gov.az/az/index.html> http://www.hdr.org/statistics/data/cty_f_AZE.html <http://www.economy.gov.az/aziqtisadiyyat/makro.html> <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2005/cr0518.pdf> january, 2005. <http://www.tika.gov.tr>

Azerbaycan Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler

Dr. Elnur KAZIMLI*

Özet

Azerbaycan Anayasası'nda, uluslararası belgelerin yasal mevzuat içindeki yeri meselesi düzenlenirken, insan hak ve özgürlüklerini düzenleyen uluslararası belgelerle, diğerleri arasında ayrıma gidilmektedir. Anayasa'nın 12/2. maddesi bu konuyu düzenlemektedir. Bu maddede ifade edilmiştir ki, Anayasa'da sayılan insan hak ve özgürlükleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalara uygun olarak yerine getirilir. Bu nedenle, diyebiliriz ki, Anayasa'da yer alan insan hak ve özgürlükleri AİHS'de dahil olmakla, uluslararası insan hak ve özgürlükleri ile tam uyum içindedir.

Çalışmada, AİHS ve Ek Protokollerde yer alan hak ve özgürlükler, AİHS organlarının çeşitli kararları da dikkate alınarak, bilimsel değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bunun yanı sıra, AİHS ve Ek Protokollerde yer alan hak ve özgürlüklerin Azerbaycan Anayasasında hangi ölçüde ve nitelikte yer aldığı değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

* Azerbaycan Cumhuriyeti Kafkas Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

İnsanların toplu olarak yaşamaya başlamalarından günümüze kadar olan dönemde, yönetenler ve yönetilenler arasında ilişkiler her zaman tartışma konusu olmuştur. “Yönetenler nasıl belirlenecek? Yönetenler kimleri yönetecek? Yönetirken hangi araçları kullanacak? Yönetilenler üzerinde hangi ölçüde etkili olabilecek? Yönetilenler karşısında hangi sorumluluklara sahip olacak?” gibi sorular, bu alanda çalışmalar yapan düşünürlerin araştırmalarına konu olmuştur. Günümüzde gelinen noktadan bakıldığında, bu soruların bazıları kesin cevabını bulmuştur. Fakat dünya hızla değişmekte ve değişen koşullar altında bazı konular/sorular tekrar gündeme gelmektedir. Dolayısıyla, yeni koşullara uygun cevaplara ihtiyaç duyulmaktadır.

Düşünürler XX. yüzyılın ikinci yarısında, yönetenler ve yönetilenler ilişkisine yeni paradigma ve bu paradigma ışığında oluşturulacak yeni kuramlar açısından bakma ihtiyacı duymuşlardır. Bu koşullarda, indirgemecilik kuramı, modern insan hakları kurallarının doğmasında en etkili kuram olmuştur. Artık yönetenler ve yönetilenler değil, yöneten ve yönetilen ilişkisi yeni düzenlemelerin özünü oluşturmuştur. Yöneten ve yönetilen ilişkisi, yönetenlerin, toplumu/yönetilenleri bir bütün olarak değil, ayrı ayrı bireyler olarak muhatap alması anlamına gelmektedir. İndirgemecilik kuramının kabul görmesinin en önemli sebebi, dünyada sağlam bir yapıya sahip uluslararası düzenin ortaya çıkarılmasının, barış ve huzuru sağlamanın, insan faktörüne verilecek öneme bağlı olduğu yolundaki inançtır. Bu inançla, dünyanın demokratik devletleri, II. Dünya Savaşı’ndan sonra insan hakları kurallarını hem iç, hem de uluslararası hukuk düzenlemelerine yerleştirme ve içeriğini zenginleştirme çabası içine girmişlerdir.

Bu kuram, XX. yüzyılın sonlarına doğru birçok totaliter rejimin yıkılmasıyla da, uluslararası alandaki ağırlığını giderek artırmıştır. İnsan hakları kurallarının kabul edilmesindeki ve geliştirilmesindeki temel hedef, öncelikle, elinde yaptırım gücü bulunduran devletin/yönetimin yanlış uygulamalarına karşı bireyleri korumaktır. Günümüz yönetim anlayışı, halkın özgür iradesiyle belirlenmiş yöneticilerin harekete geçirdiği siyasal kurumlarla özdeşleşir; bunu öngörür.

XX. yüzyılda dünyanın önemli bir kesimine hakim olmuş sosyalist bloğa dahil olan devletlerde yönetimler halkın iradesi ile değil, parti iradesi ile belirlenmekteydi. Komünist Partisi üyesi olmayanların siyasal iktidarda temsil olunma olanağı olmadığı gibi, toplum içinde bu iddiadan uzak ve sade yaşam sürdürmek isteyenlere de bu imkan tanınmamıştır. Komünist Partinin toplum için öngördüğü gelişme çizgisi

bireylerin hak ve özgürlüklerini dikkate almadan toplumsal çıkarlara feda edilmekteydi. Tabii ki, bu bakış açısı modern, sivil toplumlardaki insan hak ve özgürlükleri ilkeleri ile bağdaşmamaktadır.

XX. yüzyılın sonlarına doğru sosyalist bloğun çökmesinden sonra, bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetlerde insan hakları ile bağlı modern düşüncenin hakim olması kısa bir sürede beklenemez. Eski zihniyetin izleri, o dönemde yaşamış insanların yaşam biçimi üzerinde etkisini sürdürmektedir. Zaman geçtikçe, yasal, toplumsal, siyasal çerçevedeki müspet değişiklikler modern anlamda insan haklarına saygı düşüncesini de doğuracaktır. Bu yönde atılacak adımların başında yasal düzeyde yapılacak değişiklikler gelmektedir.

Modern dönemin insan hakları ilkeleri çeşitli ulusal ve uluslararası belgelerde yerini almıştır. Eski Sovyet Cumhuriyetleri için bu konuda ölçü olabilecek belgeler, bu konuda ciddi deneyimi olan ülke Anayasaları ve uygulama olanağı olan uluslararası belgelerdir. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra siyasal ve yasal mevzuatını oluşturan metinlerde, batılı anlamda insan haklarına saygılı davranacağını her fırsatta belirtmiştir. Buna göre de bağımsızlığından kısa bir süre sonra, Avrupa Konseyi'ne üyelik başvurusunda bulunmuştur.

I. SSCB Dönemi Temel Hak ve Özgürlükleri

Azerbaycan 70 yılı aşkın bir dönemde SSCB terkinde olmuştur. Komünist ideolojinin kendine özgü düşünce yapısına uygun olarak yaşamın her alanında yeni kurumlar oluşturulmuştur. Bu sistemde iktisadi hayat tamamen devletin tekelinde olmuştur.

Devlet komünist ideolojinin gösterdiği hedeflere ulaşmak için yalnız ekonomik hayatı tekeline almakla kalmamış, yaşamın diğer alanlarına da müdahalelerde bulunulmuştur. Manevi, kültürel ve tüm diğer insani değerler Komünist Partisinin (KP) çıkarlarına yöneltilmiştir. Devletin bütün araçları KP'nin elinde olduğundan ve Parti hedefleri her şeyin önünde olduğundan, devlet ve parti bütünleşmesi yaşanmıştır.¹

Sosyalist devriminin ilk yıllarında (1917-1921) iktidarda bulunan bolşevikler, hukuk sisteminin eski kapitalist sistemlerde baskı aracı olduğunu ve yeni kurulacak komünist toplumunda gereksiz olacağını iddia etmişlerdir. O dönemin KP önderlerine göre, "Hukuk devletin elinde kendi iktidarını sürdürebilmek ve işçi sınıfını baskı altında tutabilmek için araçtır. Toplumda tek bir çatışma sınıflar arasında olan

1 A. KOZLOV, *Konstitusyonniye Prava* (Moskova, Bek Yayınları, 1997), 68.

çatışmadır. Komünizmde zaten sınıf farkı olmadığından hukuka da gerek yoktur.” Hatta yeni iktidar döneminde belli bir süre her hangi hukuk sistemi olmadan ve tamamen KP iradesi ile verilen kararlarla yaşanmıştır. Fakat sonraki yıllarda yeni sistemin ayakta kalabilmesi için hukuk sisteminin zorunluluğu anlaşılmıştır.²

SSCB döneminde KP iradesi fiili olarak yasaların önünde olduğu için Anayasa Hukuku Batılı devletlerde olduğu kadar ciddi önem taşımamıştır. 1935 yılında kabul edilen ve “Stalin Anayasası” olarak anılan SSCB Anayasası dönemin en demokratik anayasalarından biri olmuştur. Siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel hak ve özgürlükler Anayasanın ilk kısmını oluşturmuştur. Haberleşme özgürlüğünden, şikayette bulunmaya kadar olan geniş hak ve özgürlükler halka tanınmıştır. Gerçek hayatta olanlar ise bunun tam tersi olmuştur. Yönetim, en küçük ihtimalle olsa bile, kendine tehlikeli bulduğu kişileri yargısız infaza tabi tutmuştur. Milyonlarla insan sadece akrabaları Sovyetler öncesinde zengin veya o dönemin saygın insanı olduğu için, sisteme tehlikeli bulunarak ya idam edilmiş, ya da sürgün edilmiştir. Özellikle, Stalin döneminde KP üst yöneticilerinin iradesi yasaların çok üstünde olduğu için, Anayasada öngörülmüş hak ve özgürlükler önemsiz hale gelmiştir. Yasama organı olan “Âli Sovyet” yılda bir kez toplanarak, yine parti yöneticilerinin hazırlamış oldukları yasa taslaklarını onaylamaktan başka işlevi olmamıştır.³

Stalin sonrası dönemde rejimin bu katı tutumu hafiflemiştir. Fakat Anayasada öngörülmüş hak ve özgürlüklerin uygulanması için bu yeterli olmamış, baskılar yine devam etmiştir. 1978 yılında kabul edilmiş SSCB’nin yeni Anayasası önceki anayasada olduğu gibi, SSCB vatandaşlarına dünyanın en hür ve demokratik haklara sahip insânî denebilecek kadar geniş haklar tanımıştır. Bu hakların ekonomik ve sosyal nitelikte olanlarının büyük bir kısmı devletin ekonomik olanaklarına bağlıdır. Ekonomiyi oluşturan bütün araçların devletin tekelinde olması ekonomik, kültürel ve sosyal nitelikli hak ve özgürlüklerin uygulanmasında devleti daha çok sorumluluk altına almıştır. 1970’li yıllar SSCB ekonomisinin güçlenmeye başladığı yıllardır. Kuşkusuz ki, kişilere tanınan hak ve özgürlüklerin uygulamaya konması komünist ideolojinin gösterdiği hedefler ve KP çıkarlarına ters düşmeyecek ve ona hizmet edecek ölçüde mümkün olmuştur. Komünist ideolojisi ve KP çıkarları ile bağdaşmayan hak ve özgürlükler ise kapitalist Batı dünyasının içi boş sloganlarına benzetilmekteydi.⁴

2 KOZLOV, *Konstitusyonnye...*, 93.

3 *Mejdunarodnoye Aktı o Pravah Çeloveka* (Moskova, Sbornik Dokumentov, 1998), 116.

4 Morton A. KAPLAN, *System and Process in International Politics* (New York, Wiley and

Sovyetler döneminde Azerbaycan'ın çeşitli tarihlerde kabul edilmiş dört ayrı anayasası olmuştur. Bunlar 1921, 1925, 1937 ve 1978 yılı anayasalarıdır. 1921 yılı Anayasası Azerbaycan'da 1918-1920 yılları arasında mevcut olmuş bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin bolşeviklerce devrilmesinden sonra kabul edilmiştir. Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1922 yılında Sovyetler Birliğine katılması ile koşulların köklü değişmesinden ve bu nedenle 1921 Anayasasının çeşitli konularda yetersiz kalmasından dolayı 1925 yılında yeni Anayasa kabul edilmiştir. 1937 ve 1978 Anayasaları ise SSCB genelinde yeni anayasanın kabul edilmesinden sonra, ona uyum sağlamak amacıyla kabul edilmiştir.

II. Bağımsızlığa Giden Yol ve Yeni Anayasa

Azerbaycan'da 1987 yılından itibaren Milli Mücadele Harekatı başlamıştır. Bu mücadelenin giderek güçlenmesi ve büyük halk kitlelerinin desteğini alması, SSCB merkezi yönetimini endişeye sokmuştur. Merkeze bağlı yerli yönetim organlarının bir kısmının halkın yanında yer alması ve geri kalan kısmının da ayaklanmayı bastırmaya gücü yetmemesi üzerine, ayaklanmayı bastırmak için merkezden yönetilen Kızıl Ordu kullanılmıştır. Kızıl Ordu 20 Ocak 1990 tarihinde, 30 000 kişilik birlikle Bakü'ye girmiştir. Ayaklanan ve ayaklanmayan ayrımı yapmadan kanlı katliam yapan Kızıl Ordu, sadece Bakü'ye değil, diğer şehirlere de girmiş ve aralarında çok sayıda yaşlı ve çocuğun da olduğu 200'ü aşkın kişiyi katletmiştir.

SSCB'nin beklenenden daha hızlı çözülmesi, bağımsızlık mücadelesinin daha erken sonuçlar vermesine yol açmış ve Azerbaycan 30 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını resmen ilan etmiştir. Bağımsızlıktan sonra yapılan ilk cumhurbaşkanlığı seçiminde, o zamana kadar yönetimde bulunan Azerbaycan Komünist Partisi başkanı Ayaz Mutallibov'un yerine, Azerbaycan Halk Cephesi başkanı Ebülfez Elçibey oyların %59.4'ünü alarak Cumhurbaşkanı olmuştur. Fakat, 4 Haziran 1993 tarihinde askeri bir ayaklanmayla Ebülfez Elçibey iktidardan uzaklaştırılmıştır.

3 Ekim 1993 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Haydar Aliyev Cumhurbaşkanı seçilmiştir. H. Aliyev iktidara geldikten kısa bir süre sonra, dizginleri elinde toplayabilmiş ve bütün ayaklanmacıları yönetimden uzaklaştırarak etkisiz hale getirmiştir.

1995 yılında Cumhurbaşkanının başkanlığında bir Anayasa Komisyonu kurulmuştur. Kasım ayına kadar süren çalışmalar sonuç-

lanmış ve Anayasa taslağı, 12 Kasım 1995'te halk oylamasına sunulmuş ve kabul edilmiştir.

Azerbaycan Anayasası'nın 12. maddesine göre, devletin başlıca amacı insan hak ve özgürlüklerinin temin edilmesidir. Azerbaycan devleti halk egemenliğine dayanan demokratik, hukuki, laik (dünyevi), üniter cumhuriyettir (Anayasa m.7). Yeni anayasada başkanlık sistemi kabul edilmiş ve kuvvetler arasında sert ayrıma gidilmiştir (Anayasa m.7). Yasama yetkisi Milli Meclis (parlamento) tarafından, yürütme yetkisi Devlet Başkanı tarafından, yargı yetkisi mahkemeler tarafından kullanılır.

Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in görev süresinin bitmesinden sonra, 15 Ekim 2003 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmıştır. Bu seçimde İlham Aliyev cumhurbaşkanı seçilmiştir. Yeni cumhurbaşkanı hem iç, hem de dış politika alanında, eski cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in izlemiş olduğu politikayı devam ettireceğini beyan etmiştir.

III. 1995 Anayasası ile Getirilen Temel Hak ve Özgürlükler

A. Genel Değerlendirme

SSCB dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da 1995 yılına kadar 21 Nisan 1978 tarihinde kabul edilmiş Anayasa geçerli olmuştur.

1995 Anayasası beş bölümden ve geçici hükümlerden ibarettir. Temel hak ve özgürlükler ikinci bölümde yer almıştır. Anayasanın kişi temel hak ve özgürlükleri konusunda önem verdiği başlıca prensip, herkesin doğduğu andan itibaren dokunulmaz, ihlal edilmez ve ayrılmaz hak ve özgürlüklere sahip olduğu, bu hak ve özgürlüklerin diğer kişiler ve toplum karşısında sorumluluklar doğurduğu şeklindedir.⁵

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasında temel hak ve özgürlükler aşağıdaki kategorilere ayrılabilir:⁶

Koruyucu haklar. Kişileri topluma ve devlete karşı koruyan hak ve özgürlüklere koruyucu haklar denir. Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasında koruyucu haklar şunlardır: eşitlik hakkı, yaşama hakkı, özgürlük hakkı, sağlığın korunması hakkı, milli mensubiyet hakkı,

5 Eldar EFENDİYEV, *Azerbaycan Anayasasında İnsan Hak ve Özgürlükleri* (Bakü, Azerbaycan Basımevi, 1996), 23.

6 Şeref GÖZÜBÜYÜK, *Yönetim Hukuku* (Ankara, Turhan Kitabevi, 1994), 24.

fikri haklar, güvenli yaşama hakkı, kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı, nikah hakkı, tatil hakkı, dinlenme hakkı, kültür hakkı, ana dilinden istifade hakkı, şeref ve haysiyetin korunması hakkı, fikir ve söz özgürlüğü, vicdan özgürlüğü, serbest toplantı özgürlüğü, vatandaşlık haklarının güvence altına alınması, hak ve özgürlüklerin mahkeme teminatı, yargıç önüne çıkma hakkı, basın özgürlüğü, yaratıcılık özgürlüğü.

İsteme hakları. Kişinin toplumdan ve devletten isteyebileceği haklara isteme hakları denilmektedir. Bu kategoriye mülkiyet hakkı, çalışma hakkı, sosyal güvence hakkı, sağlıklı çevrede yaşama hakkı, eğitim hakkı, konut hakkı, serbest teşebbüs hakkı, hukuki yardım alma hakkı, siyasi sığınma hakkı, insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin sağlanması gibi haklar dahildir.

Katılma hakları. Kişinin siyasi gücün kullanılmasına katılmasını sağlayan haklara katılma hakları denir. Bunlar, siyasi hayata katılma hakkı, devlet idaresine katılma hakkı, seçme ve seçilme hakkı, dilekçe hakkı, birleşme hakkı, vatandaşlık hakkı ve diğerleridir.⁷

Herkes, kanun ve mahkeme önünde eşittir. Erkek ve kadınlar eşit hak ve özgürlüklere sahiptirler. Devlet, ırkına, diline, milliyetine, dinine, cinsiyetine, doğum yerine ve soyuna, mal varlığına, iş yerine, siyasi partilere, sendikalara ve diğer birliklere üyeliğine bakılmaksızın, herkesin hak ve özgürlüklerini güvence altına alır. Kişi hak ve özgürlüklerini yukarıdaki nedenlerle sınırlamak yasaktır. Anayasaya göre, herkesin yasal yollarla kendi hak ve özgürlüklerini koruma hakkı vardır.

Anayasanın 27. maddesi yaşama hakkını düzenlemiştir. Devlete silahlı saldırı zamanı karşı tarafın askerlerini öldürmek, mahkeme hükmünü uygulamak ve yasayla belirlenmiş diğer haller haricinde herkesin yaşama hakkı dokunulmazdır.

Herkesin özgürlük hakkı vardır. Özgürlük hakkı yalnız yasayla sınırlandırılabilir (tutuklama, hapis gibi). Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yasal yollarla bulunan herkes, özgürce dolaşabilir, ikamet yerini belirleyebilir ve ülkeden çıkabilir. Azerbaycan vatandaşları hiç bir engel olmadan vatanına dönebilir.⁸

Herkesin tehlikesiz ortamda yaşamak hukuku vardır. Anayasanın 31. maddesine göre, yasayla belirlenmiş haller dışında, kişinin yaşamına, cismine ve manevi değerlerine, mülkiyetine, saldırıda bulunmak yasaktır. Devlet, kişilere şahsi ve aile sırlarının korunmasına dair yasal

7 *Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası* (Bakü, Azerbaycan Basımevi, 1996), m.24-71.

8 *Azerbaycan Gazetesi*, "Kişi Haklarına Çeşitli Açılardan Bakış" (Bakü, 18 Ekim 1995).

güvence verir. Yasayla belirlenmiş haller dışında kişinin özel yaşamı tartışılmaz. Kendi rızası olmadan, bir kişinin özel yaşamı hakkında bilgi toplanması, biriktirilmesi ve kullanılması yasaktır. Bireyin yazışması, telefon konuşmaları ve diğer vasıtalarla götürülen bilgilerinin sırrı yalnız bireye aittir. Devletin verdiği bu güvence yalnız yasal nedenlere bağlı olarak sınırlı tutulabilir (Anayasa m.32).⁹

Herkesin konut dokunulmazlığı hakkı vardır. Yasayla belirlenmiş haller ve mahkeme kararları dışında, konut dokunulmazlığı ev reisinin iradesine zıt olarak, devlet organları da dahil olmakla hiç kimse tarafından ihlal edilemez. Devletin özel yaşamın her safhasına müdahale edebildiği SSCB döneminden farklı olarak, bağımsızlık döneminde vatandaşlara bu hakkın tanınması büyük önem arz etmektedir.¹⁰

Anayasanın 34. maddesi nikah hakkını düzenlemektedir. Herkesin yasayla belirlenmiş yaşa geldikten sonra, aile kurmak hakkı vardır. Nikah iki tarafın da rızası alınarak kurulur. Hiç kimse kendi rızası olmadan nikaha zorlanamaz. Nikah ve aile devlet güvencesi altındadır. Koca ve karı yasa önünde eşittir. Annelik, babalık, çocukluk yasayla güvence altına alınmıştır. Devlet çok çocuklu ailelere maddi yardımda bulunmayı kendi görevi olarak belirlemiştir.

Çocuklara özen göstermek, onları toplum için yararlı bireyler olarak büyütmek anne ve babanın borcudur. Anne ve babaya saygılı olmak da evlatların borcudur. 18 yaşına girmiş ve çalışma imkanı olan kişi, çalışma olanağı olmayan anne ve babaya bakmak zorundadır. Yani anne ve babaya bakmak zorunludur.

Kültürel haklar anayasanın 40. maddesinde yer almıştır. Her bir vatandaşın kültürel yaşama katılmak, kültürel kurumlardan ve servetlerden yararlanma hukuku vardır. Anayasa, tarihi, kültürel ve manevi kalıtlara saygı ile yaşamayı, özen göstermeyi ve korumayı vatandaşlar için zorunlu kılmıştır.

Anayasanın 46. maddesi şeref ve haysiyetin korunmasına ilişkindir. Herkes kendi şeref ve haysiyetini koruma hakkına sahiptir. Kişinin şeref ve haysiyeti devlet tarafından korunur. Bireyin bu hakkına gölge düşüren durumlar yasaktır.¹¹

9 Fuad ALESKEROV, "Azerbaycan Anayasası ve İnsan Hakları", *İnsan Hakları Bülteni* (Bakü, No. 1, 1998), 21.

10 Hasan ŞIRALIYEV, Ali AHMEDOV, *Politologiya* (Bakü, Azərneşriyat, 1997), 13.

11 *Halk Gazetesi*, "Devletin Vatandaşlara Tanıdığı Yetkiler" (Bakü, 6 Kasım 1995).

Hem SSCB dönemindeki anayasalarda, hem de 1995 Anayasasında vicdan özgürlüğüne yer verilmiştir. Herkesin vicdan özgürlüğü hakkı vardır. Kişi dine münasebetini özgürce belirler. Kişi her hangi dine tek başına veya cemaatle birlikte itikat eder veya hiçbir dine itikat etmez. Anayasa vatandaşlara dinle bağlı görüşlerini açıklamak ve yayınlamak hakkı tanımıştır. Dini törenler serbestçe yapılabilir. Bunun tek istisnası bu törenlerin kamu düzenine ve ahlaka aykırılık oluşturmamasıdır.

Kimse milli mensubiyetine göre takip edilemez. Vatandaşların kendi ana dillerinden yararlanma hakları vardır ve onlar bu haklarından yoksun bırakılamazlar. Herkesin düşünce ve ifade özgürlüğü vardır. Hiç kimse düşünce ve inancından dolayı tutuklanamaz. Irkî, millî, dinî ve sosyal düşmanlık doğuran propaganda yapılması yasaktır.

1995 Anayasası yurttaşlara serbest toplanma özgürlüğü tanımıştır. Herkesin başka insanlarla birlikte, devlet organlarına önceden haber vermek koşuluyla, dinç, silahsız toplantılar düzenlemek hakkı vardır (m. 49).¹²

Azerbaycan vatandaşları toplumun siyasal yaşamına engelsiz katılma hakkına sahipler. Bu hakkı onlar ya doğrudan, ya da temsilcileri vasıtasıyla gerçekleştirirler (m. 54). Bireylerin devlet organlarında çalışmak hakkı vardır. Devlet organlarında yüksek görevlere atanacaklar Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olmalıdır. Fakat, yabancı tabiiyeti olanlar da yasalara ters düşmediği ölçüde devlet organlarında çalışabilirler (m. 55).

1995 Anayasası ile vatandaşlara tanınan en önemli siyasal haklardan biri, Anayasanın 56. maddesi ile düzenlenmiş seçim hakkıdır. Her Azerbaycan vatandaşı seçimlerde aday olmak, adaylar arasından seçim yapmak ve referanduma katılmak hakkına sahiptir. Mahkeme kararı ile mümeyyiz olmayanlar seçmek ve seçilmek hakkından yoksun bırakılabilir. Diğer taraftan askerlerin, hakimlerin, devlet memurlarının, dini görevlilerin, tutukluların ve yasayla belirlenmiş diğer kişilerin bu hakkı yasayla sınırlandırılabilir.¹³

Anayasada etkili başvurma hakkı 57. madde ile düzenlenmiştir. Kişiler devlet kurumlarına şahsen başvuruda bulunmak, şahsen ve topluca dilekçe sunmak hakkına sahipler. Her bir başvuruya yasayla belirlenmiş zamanda ve şekilde cevap vermek zorunludur. Vatandaşların devlet kurumlarının ve bu kurumlarda çalışan görevlilerin, yö-

12 Eldar EFENDİYEV, *Azerbaycan Anayasasında...*, 17.

13 *Panorama Gazetesi*, "Anayasada Seçim Hakkı" (Bakü, 28 Kasım 1995).

neticilerin, siyasi partilerin, sendikaların ve diğer toplumsal örgütlerin faaliyetini eleştirmek hakkı vardır. Bu nedenle kişi takip edilemez. Fakat, iftira ve bühtan eleştiri olarak kabul edilmez ve yasal sorumluluk doğurmaktadır. Anayasadaki bu tutum ifade özgürlüğü bakımından tartışmalıdır. Görüş bildirilirken kullanılan ifadenin “eleştiri”, “iftira” veya “bühtan” olduğunun belirlenmesi filolojik tartışma doğuracaktır. Bu ise ifade özgürlüğüne gölge düşürebilir.¹⁴

Anayasanın 58. maddesi örgütlenme hakkını düzenlemektedir. Herkes siyasi parti, sendika ve diğer toplumsal örgüt kurabilir veya mevcut olanlara katılabilir. Hiç kimse, her hangi bir örgüte üye olmaya veya üyelikte kalmaya zorlanamaz.

1995 Anayasası sosyal – ekonomik haklara geniş yer vermiştir. Bu haklar 29., 30., 35., 36., 37., 38., 39., 41., 42., 43. ve 59. maddelerde yer almıştır. 29. madde mülkiyet hakkını düzenlemiştir. Herkesin mülkiyet hakkı vardır. Anayasada mülkiyetin hiç bir çeşidine üstünlük verilmemiştir. Bütün mülkiyet çeşitleri yasa ile koruma altına alınmıştır. SSCB döneminde kişilerin mülkiyet hakkı asgari düzeyde saptanmıştır. Yeni Anayasada bu sınırlama ortadan kaldırılmış ve özel mülkiyete ilişkin geniş düzenlemelere yer verilmiştir. Anayasa ile tanınmış mülkiyet hakkının özü, mülkiyet sahibinin tek başına veya başka insanlarla birlikte emlakten istifade etmek ve bu emlak konusunda karar verebilmektir. Mülkiyet taşınır ve taşınmaz şekilde olabilir. Hiç kimse mahkeme kararı olmadan mülkiyet hakkından yoksun bırakılamaz. Emlakin tamamen müsadere edilmesine veya haczine yasa müsaade etmiyor. Devlet, yalnız adaletli fiyat tespit ederek, özel mülkiyeti kamulaştırabilir. Maddi mülkiyetin yanında herkesin entelektüel mülkiyet hakkı da vardır.¹⁵

Herkes, kendi yeteneği ölçüsünde, kendine serbestçe faaliyet çeşidi, meslek ve işyeri seçebilir. Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. İş sözleşmelerine kendi iradesi dışında zorlanamaz. Devlet bu hakkı güvence altına almakla sosyal, adaletli ve refah devleti olduğunu beyan etmek istemiştir.

Anayasada herkesin tehlikesiz ve sağlıklı çalışma şartlarında çalışmak ve asgari ücret altında çalıştırılmamak hakkının olduğu yer almıştır. İşsizlere sosyal yardım parası verilmesi, devletin görevi olarak belirlenmiştir.

14 *Azadlık Gazetesi*, “Kişinin Devlet Organlarıyla Yasal İlişkileri” (Bakü, 5 Kasım 1995).

15 Aledin CAFEROV, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Azerbaycan Uygulanması”, *Dirçeliş Dergisi* (Bakü, Nisan 2000), 38.

Anayasada yer alan sosyal – iktisadi haklar arasında tatil ve ücretli izin hakkı, grev hakkı, dinlenme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlıklı şartlar dahilinde yaşamak hakkı, sağlığın korunması hakkı, eğitim hakkı, konut hakkı, müteşebbislik hakkı bulunmaktadır.

1995 Anayasasında yukarıda yer alan haklara ilave olarak, modern, sivil toplumlarda yaygın olan başka hak ve özgürlükler de yer almıştır. Hak ve özgürlüklerin mahkeme güvencesi; hukuki yardım alma hakkı; mahkeme değiştirilmesinin yasaklanması; mahkeme kararı olmadan hiç kimsenin suçlu sayılmaması; bir suçtan dolayı tekrar yargılanmama; mahkemeye tekrar başvuru hakkı; hiç kimsenin akrabaları aleyhinde tanıklığa zorlanmaması; tutukluların hakları; tazminat hakkı; siyasi sığınma hakkı bu çeşit hak ve özgürlüklerdendir.

B. Azerbaycan’da İnsan Hak ve Özgürlüklerinin Korunmasının Yasal Dayanağı

Azerbaycan Anayasası’nda insan hak ve özgürlüklerinin hukuki yollarla korunmasını iki kısma ayırmak mümkündür: örgütsel güvenceler ve usule ilişkin güvenceler. Örgütsel güvencelere, hak ve özgürlüklerin mahkemece korunması (m. 60), hukuki yardım alma hakkı (m. 61), tekrar başvuru hakkı (m. 65) aittir.

Usule ilişkin güvenceler belirli bir sürece bağlı olarak uygulanmaktadır. Bağlı olunan mahkemenin değiştirilmemesi (m. 62), suçsuzluk karinesi (m. 63), aynı suçtan ikinci kez mahkumiyet verilmemesi (m. 64), akrabalar aleyhinde ifade vermeye zorlanmamak (m. 66) ve tutukluların hakları (m. 67) usule ilişkin güvenceleri oluşturmaktadır.

İç hukukta insan hak ve özgürlüklerinin korunmasının örgütsel mekanizması genellikle üç şekilde işlemektedir:

1. Mahkemeler aracılığı ile koruma mekanizması;

Mahkeme aracılığı ile hak ve özgürlüklerin korunması Anayasanın 125/

III maddesine göre, üç yolla mümkündür:

- a. Anayasanın uygulanması. “Anayasa Mahkemesi Hakkında Kanun” çerçevesinde düzenlenmektedir.
- b. Hukuk usulü. Bu yolla koruma, “Hukuk Usulü Muhakeme Kanunu” ile mümkündür.
- c. Ceza Muhakemesi Usulü. Bu koruma usulü “Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu” ile düzenlenmektedir.

2. Yürütme organları vasıtasıyla koruma mekanizması;

Yürütme organları vasıtası ile insan hak ve özgürlüklerinin korunması, mahkeme organları ile kıyaslandığında ikincil nitelik taşımaktadır. Şöyle ki, yürütme organları tarafından insan hak ve özgürlüklerinin ihlali durumlarında bunun mahkeme tarafından düzeltilmesi mümkündür. Bunun aksi düşünülemez. Anayasanın 71. maddesine göre, insan hak ve özgürlüklerinin korunması yürütme organlarının da görevidir.

Yürütme organları vasıtasıyla koruma mekanizmasının başlangıç noktası şikayet dilekçesidir. "Vatandaşların Başvurularının İncelenmesi Hakkında Kanun"la belirtilmiş süre içinde ilgili yürütme organı cevap vermelidir. Eğer verilmiş cevap şikayetçi tarafından yeterli bulunmazsa, mahkemeye gidilebilir.

3. Uluslararası örgütler aracılığı ile koruma mekanizması;

Uluslararası örgütler aracılığı ile insan hak ve özgürlüklerinin korunması yolları, uluslararası antlaşmalarla düzenlenmektedir. Uluslararası antlaşmaların Azerbaycan hukuk sistemindeki yer konusu ayrıca incelenmiştir.

AİHS'ne Ek 11. Protokolle AİHM yargı yetkisinin tanınması taraf devletler için zorunlu hale getirildiğinden, AİHM'nin kararları, Sözleşme yer aldığı şekliyle, Azerbaycan'da da geçerlilik kazanmaktadır.

Ombudsman iç hukukta insan hak ve özgürlüklerinin kendine özgü yöntemlerle korunmasını sağlayan kurumdur. Azerbaycan'da bu kurum hakkında kanun 2001 yılında kabul edilmiştir. Bu kurum mahkeme sistemine dahil değil, fakat bağımsızdır. Bu kurum insan hak ve özgürlüklerinin ihlali ile bağlı başvuruları kabul eder ve gerekli bilgileri toplar. Ombudsman kendisi bir karar çıkarmaz ve topladığı bilgileri ilgili makamlara gönderir.¹⁶

C. Uluslararası Antlaşmaların Azerbaycan Hukukundaki Yeri

Azerbaycan Anayasası'nda ulusal hukukla uluslararası hukuk arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümler vardır. Bunlar Anayasanın 7., 10., 12., 95/4., 109/17., 109/30., 130/6., 148/2. ve 151. maddelerinde ifade edilmiştir. Uluslararası belgelerin iç hukuk düzenindeki yeri konusunda başka hukuki düzenlemeler de mevcuttur: 16 Ağustos 1994 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Uluslararası Antlaşmalarla-

16 A. Y.AZAROV, *İnsan Hakları* (Moskva, Obş. Znanie Rossia Yayınevi, 1995), 35.

ra Katılma Pratiğinin Düzenlenmesine Dair" Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Emri; 13 Ocak 1995 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Uluslararası Antlaşmalar Yapması, Uygulaması ve Kabulü Hakkında Kanun"; 20 Aralık 1996 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetlerarası Anlaşmaların Yapılması, Uygulanması ve Kabulü Yöntemlerinin Onaylanmasına Dair" Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Emri ve 6 Temmuz 2000 tarihli "Uluslararası Özel Hukuk Hakkında Kanun". Anayasanın 10., 69., 70. ve 151. maddeleri uluslararası hukuka gönderme yapmıştır. Anayasada hem uluslararası antlaşmalar hukuku kurallarına, hem de uluslararası örf ve adet kurallarına gönderme olduğu görülmektedir. Uluslararası antlaşmalar hukuku kurallarına 148/2. madde örnek olabilir. Bu maddeye göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalar Azerbaycan yasama sisteminin parçası hesap olunur. 10. maddede ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer ülkelerle ilişkilerini uluslararası hukukun genel prensiplerine göre kuracağına yer verilmiştir.¹⁷

Uluslararası düzenlemelerin yasama sistemindeki yeri konusu, Azerbaycan Anayasası'nın 148/II maddesi ile düzenlenmiştir: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası düzenlemeler, Azerbaycan Cumhuriyeti yasama sisteminin ayrılmaz parçasıdır."

Anayasanın 151. maddesi uluslararası düzenlemelerin hukuki gücüne ilişkindir: "Azerbaycan Cumhuriyeti yasama sistemine dahil olan normatif hukuki düzenlemeler ile (Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve referandumla kabul edilmiş olan düzenlemeler hariç) Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası düzenlemeler arasında aykırılık ortaya çıkarsa, uluslararası düzenlemeler uygulanır."

Bu maddeden anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası düzenlemeler, yasama sisteminde hiyerarşi içinde anayasa ve referandumla kabul edilmiş belgelerle, yasalar arasında yer almaktadır. Anayasada, insan hak ve özgürlüklerini düzenleyen uluslararası belgelerle, diğerleri arasında ayrıma gidilmektedir. Azerbaycan Anayasası, m. 12/2: "Bu Anayasada sayılan insan hak ve özgürlükler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmalara uygun olarak yerine getirilir."

Anayasanın insan hak ve özgürlüklerini düzenleyen hükümleri, bu konuda Azerbaycan'ın taraf olduğu uluslararası düzenlemelere aykırı olamaz. Yani, 151. maddeye göre Anayasa ve referandumla kabul edilmiş düzenlemeler aykırılık konusunda istisna oluşturduğu halde,

17 AHUNDOV N., Gasimov M., *Azerbaycan ve Uluslararası Örgütler* (Bakü, Bilik Yayınları, 1996), 128.

12/2. madde, Anayasadaki insan hak ve özgürlükleriyle bağlı hükümler konusunda bu istisnayı da ortadan kaldırmaktadır. Böylece, Anayasada yer alan insan hak ve özgürlükleri uluslararası insan hak ve özgürlükleri ile tam uyum içindedir.

Anayasanın 130/6 maddesine göre, Azerbaycan'ın taraf olduğu, fakat yürürlüğe girmemiş uluslararası belgelerin Anayasaya uygunluğu denetlenir. 130/VII maddeye göre, Anayasaya aykırılığı tespit edilen uluslararası düzenlemeler yürürlüğe girmez.¹⁸

Azerbaycan insan haklarına ilişkin 20 civarında uluslararası belge imzalamıştır.¹⁹ Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (1966); Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (1966); Kurumlaşmış Irk Ayrımcılığının Önlenmesi ve Cezalandırılması Uluslararası Sözleşmesi (1973); Soykırım Suçunun önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi (1948); Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (1989); Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi (1979); İşkence ve Diğer Zalimce, İnsanlıkdışı ve Onur kırıcı Davranış ya da Cezaya Karşı Sözleşme (1984); Sığınanların Statüsüne İlişkin Sözleşme (1951) bunlara örnek oluşturmaktadır.

SONUÇ

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, genel siyasal ve toplumsal eğilim modern ve sivil devlet olma yönünde olmuştur. Yeni Anayasanın kabul edilmesinde ve gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasında öncelikli olarak, Batı Avrupa'nın insan haklarına saygı konusunu ön planda tutan, ulusal ve bölgesel yasal düzenlemeleri örnek alınmıştır. Fakat bunların uygulamada sorun yaratmadığını söylemek doğru olmaz. İnsan hak ve özgürlüklerini toplumsal ve parti çıkarlarına feda eden, sosyalist rejimden çıkmış bir toplumun yasal düzenlemelerde yer alan insan hakları ile bağlı değerleri sindirebilmesi zaman alacaktır.

Bu nedenle, Azerbaycan Anayasası bir ölçüde toplumsal yaşamın ifadesi olmaktan çıkarak, geleceğe yönelik özlemi ifade etmektedir. İnsan hakları ile bağlı Anayasada ve diğer yasal düzenlemelerde yer alan ilkelerin gerçek yaşamın ifadesine dönüşmesi için Azerbaycan'da yeteri kadar potansiyel mevcuttur. Bunu Azerbaycan'ın geçmişten gelen toplumsal birikimi, bağımsızlık kazandıktan sonra kısa bir zamanda yaşadığı olumlu gelişmelere dayanarak söylemek mümkündür.

18 Ziyafet ASKEROV, *Anayasa Hukuku*, (Bakü, Bakü Üniversitesi Basımevi, 2002), 508.

19 ASKEROV, *Anayasa...*, 39.

KAYNAKÇA

- A. KOZLOV: Konstitusyonniye Prava (Moskova: Bek Yayınları, 1997).
 Mejdunarodnoye Aktı o Pravah Çeloveka (Moskova: Sbornik Dokumentov, 1998).
- Morton A. KAPLAN: System and Process in İnternational Politics (New York: Wiley and Sons, 1957).
- Eldar EFENDİYEV: Azərbaycan Anayasasında İnsan Hak ve Özgürlükleri (Bakü: Azərbaycan Basımevi, 1996).
- Şeref GÖZÜBÜYÜK: Yönetim Hukuku (Ankara: Turhan Kitabevi, 1994).
- Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası (Bakü: Azərbaycan Basımevi, 1996).
- Azerbaycan Gazetesi: "Kişi Haklarına Çeşitli Açılardan Bakış" (Bakü: 18 Ekim 1995).
- Fuad ALESKEROV: "Azerbaycan Anayasası ve İnsan Hakları", İnsan Hakları Bülteni (Bakü: No. 1, 1998).
- Hasan ŞİRALİYEV, Ali AHMEDOV: Politologiya (Bakü: Azərneşriyat, 1997).
- Halk Gazetesi: "Devletin Vatandaşlara Tanıdığı Yetkiler" (Bakü: 6 Kasım 1995).
- Panorama Gazetesi: "Anayasada Seçim Hakkı" (Bakü: 28 Kasım 1995).
- Azatlık Gazetesi: "Kişinin Devlet Organlarıyla Yasal İlişkileri" (Bakü: 5 Kasım 1995).
- Aleddin CAFEROV: "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Azerbaycan Uygulanması", Dirçeliş Dergisi (Bakü: Nisan 2000).
- A. Y. AZAROV: İnsan Hakları (Moskva: Obş. Znanie Rossia Yayınevi, 1995).
- AHUNDOV N., Gasimov M.: Azərbaycan ve Uluslararası Örgütler (Bakü: Bilik Yayınları, 1996).
- Ziyafet ASKEROV: Anayasa Hukuku, (Bakü: Bakü Üniversitesi Basımevi, 2002).

Karabağ Savaşı ve Bağımsızlık Sonrası Yaşanan Sorunların Azerbaycan'daki Göçe Etkileri

Dr. Rehman SEFEROV*
Yrd. Doç. Dr. Ayhan AKIŞ*

ÖZET

Azerbaycan, 1989-1991'de bağımsızlık mücadelesi ve 1988-1995'te Ermenistan'la yaşanan Karabağ Savaşı Dönemi'nde ve sonrasında büyük ekonomik sorunlar yaşamıştır. Bu sorunlar, ülkede iç ve dış göçe etki eden başlıca faktörler olmuştur. Bu dönemde, Azerbaycan'da görülen iç göçlerin başlıca iki özelliği dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, meydana gelen göçlerin % 90'ının Karabağ ve çevresinden savaş nedeni zorunlu göçler olmasıdır. İkincisi ise, ülkenin az gelişmiş bölgelerinden Bakü ve Sumgayıt gibi metropolitan merkezlere (Apşeron Yarımadası'na) yapılan ekonomik göçlerdir.

Azerbaycan'dan dışarıya göçü, genellikle iş gücü göçleri oluşturmaktadır. Bu göçler çoğunlukla Karabağ Savaşı döneminde ve bağımsızlığın ilk yıllarında (1988-1995) yaşanan ekonomik sorunlar dolayısıyla olmuştur. Dış göçün dikkat çekici yönü ise, bütün az gelişmiş yada gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi beyin göçüdür. Bağımsızlık sonrası yaşanan ekonomik dar boğaz, bilim adamlarına yeterli ücret ve koşulların sağlanmasına engel olmuştur. Buna bağlı olarak da ülkenin yetişmiş beyinleri Türkiye başta olmak üzere Ortadoğu ve Avrupa ülkeleri ile ABD'ye göç etmiştir. Ülkede beyin göçü hala devam eden bir sorundur.

* Coğrafya Anabilim Dalında, Lisans ve Yüksek Lisansını Dokuz Eylül Üniversitesinde, Doktorasını ise Selçuk Üniversitesinde tamamladı (rahmansel@yahoo.com).

* Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (ay_body@yahoo.com).

GİRİŞ

Çalışma sahası olan Azerbaycan, Kafkasya Bölgesi'nin güney-doğusunda 38°24'-41°54' kuzey enlemleri ile 44°46'-50°50' doğu boylamları arasında yer almaktadır. Ülkenin toplam yüzölçümü 86.600 km²'dir. Azerbaycan'ın doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Rusya Federasyonu (Dağıstan Özerk Cumhuriyeti), kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, güneyinde İran ve güneybatısında Türkiye yer alır.

Araştırmayı ortaya koyarken öncelikle, "Karabağ Savaşı ve bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da göç durumu" ile ilgili daha önce yapılmış olan çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmalar da göz önünde bulundurularak, elde edilen istatistiklerin analizi detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Öte yandan, Azerbaycan'da bu sürecin işleyişinin Sovyet Döneminin dağılma aşamasında ve Bağımsızlık sonrası ne gibi değişim gösterdiği, bu değişimin gelişimi ne şekilde etkilediği ele alınmıştır. Ayrıca, sahada gözlem de yapılarak çalışmaya son şekli verilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile uluslararası sistem yeni bir oluşum süreci içine girmiştir. Yeni bağımsızlığını kazanan Azerbaycan da bu değişimde yerini almıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Azerbaycan her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiş, ağır ekonomik durum ve Ermenistan ile süren savaş, bu karmaşık süreci daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bu nedenlerle bu dönemlerde göç hareketleri de çok hızlı bir şekilde cereyan etmiştir. Ancak, Azerbaycan söz konusu süreçten yılmadan, etkin plan ve programlarla çalışarak büyük ölçüde kurtulmayı başarmıştır. Bu konuda komşu ülke Türkiye'den de önemli sayılabilecek yardımlar görmüştür.

GÖÇLER

Ülkenin nüfus değişiminde etkili olan başlıca faktörlerden birisi de göçlerdir. Göçler, hem ülkedeki nüfusun artışı ve azalışında, hem de yöreler ve idari birimler arasında farklı nüfus dağılışı ve yoğunluk özelliklerinin ortaya çıkmasında etkili olmaktadır¹. Sosyal sistem içinde uyum süreci olan göç, üretimi daha etkin kılacak biçimde iş gücünün mekansal dağılımını yeniden düzenler. Böylece sosyal yapı ve kurumlar arasında geçerli olan göreceli dengelere ulaşılmasını

1 Servet Karabağ ve Salih Şahin, *Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 52.

sağlar². Ancak, bütün ülkeler ve ülke içindeki yerleşim birimleri için aynı sonuca varmak olanaksızdır. Örneğin, Bakü gibi çok fazla göç alan yerleşim birimlerinde iş gücünün etkin dağılımı söz konusu olmayabilir. Aksine, bu gibi yerlerde mevcut sosyo-ekonomik dengelerde bozulmalar gözlenebilir.

Bilhassa nüfusun devamlı yaşama bölgelerini kişisel olarak, aileler veya gruplar halinde terk edip, geçici veya sürekli olarak yaşamak amacıyla bir başka yere gitmesi hareketine göç denir. Göç eden nüfusa, göçmen nüfus denirse de, terim daha çok bir ülkeden başka bir ülkeye gelip yerleşen nüfus için kullanılmaktadır³. Bu durumda **göç**, değişik nedenlerle bir yerden bir başka yere, ülke içi ya da ülkeler arası, kısa veya uzun süreli olarak insanların yer değiştirmesi şeklinde tanımlanabilir.

Göç hareketi ile alakalı çalışma yapan bazı araştırmacıların da ortaya koyduğu gibi, önemli nüfus parametrelerinden biri olan göç hareketi, değişik sosyal, ekonomik, siyasal ve doğal nedenlerden kaynaklanır. Azerbaycan açısından göç hareketini, **iç göç** ve **dış göç** şeklinde iki grupta incelemek mümkündür.

1. İÇ GÖÇLER

Ülke içinde nüfus kesiminin doğdukları yer ile en son oturdukları yerler arasındaki fark, bu nüfusun yurt içi göçlerini gösterir⁴. Bir başka ifade ile iç göçler bir ülkenin sınırları içerisinde gerçekleşen nüfus hareketi olup, araştırma sahasında daha çok savaş nedeniyle insanların Karabağ ve çevresindeki bölgelerden zorunlu göç ederek, Azerbaycan içerisinde bir başka yerde yerleşmesidir. Elbette ki sahada bu bölge dışında görülen iç göçlerde vardır.

Azerbaycan'daki iç göçlerin başlıca iki özelliği dikkat çekicidir. Azerbaycan'ın Ermenistan'la olan Karabağ savaşından dolayı ülke topraklarının % 17'si işgal altında kalmıştır. Buna bağlı olarak inceleme sahasında göç eden nüfusun % 90'ı Karabağ ve çevresinden Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göç etmiştir. Bu zorunlu göç, sahadaki

2 Kenan Gürtan, *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No,1479, Sermet Matbaası, İstanbul, 1969, s. 84.

3 Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,2982, Eğitim Dizisi,10, İstanbul, 1997, s. 172-173.

4 Koray BAŞOL, *Demografi*, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994, s. 99.

iç göçün ilkinini oluşturur. Diğeri ise, sahada istihdam sorunu çeken Kura-Aras Bölgesi'ndeki birçok idari yerleşim birimleri ve diğer bölgelerdeki bazı idari yerleşim birimlerinden Bakü ve Sumgayıt gibi metropolitan merkezlerin bulunduğu Apşeron Yarımadası'na yapılan göçlerdir.

1.1 İç Göçün Nedenleri: Araştırma sahasında iç göçün çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunun en önemlileri şunlardır.

- Azerbaycan'ın 1988-1995 Ermenistan'la *savaşta* olmasına bağlı olarak Karabağ ve çevresinden Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine önemli oranlarda göç yapılmıştır.

- *Hızlı nüfus artışı* sonucunda, tarım kaynakları, tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu sahalarda insanlara yeterli gelmemektedir. Özellikle, insanların bir kısmı inceleme sahasının Şeki-Zagatala, Guba-Gusar, Lenkeran-Astara ve Nahçıvan gibi bölgelerinden, iş sahalarının yoğun olduğu Bakü ve Sumgayıt gibi büyük şehirlere doğru göç etmektedir.

- Araştırma sahasında *istihdam olanaklarının* az gelişmiş bazı bölgelerde *yetersizliği* nedeniyle Azerbaycan'da; az gelişmiş yörelerden gelişmiş yörelere doğru bir iş gücü göçü gerçekleşmektedir.

- Bağımsızlık sonrası Sovyetler Birliği Dönemi'nde uygulanan sovhöz (devlet üretme çiftlikleri) ve kolhoz'ların (kollektif çiftlikler) dağılıp parçalanmasıyla üretim miktarında büyük azalmalar olmuştur. Bu da, tarımla uğraşan kırsal kesimlerdeki nüfusun, ülkenin gelişmiş bölgelerine göç etmesine neden olmuştur.

- Tarım faaliyetleri ile geçimini sağlayan bölgeler de *tarım topraklarının miras yoluyla parçalanmasıyla* aile fertlerine düşen toprak miktarında azalma olmuştur. Bununla birlikte, küçük ve parçalanmış tarım toprakları, ailelerin geçimini sağlamaya yetmediği için geçim sıkıntısı başlamıştır. Sahada, dağlık ve engebeli bölgelerde çok sınırlı olan toprakların parçalanması, geçim sıkıntısını daha da arttırarak göçü teşvik eden bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Azerbaycan'da en fazla göç veren bölgeler, tarımsal toprakların az olduğu Şeki-Zagatala, Guba-Gusar, Lenkeran-Astara bölgeleri ve Nahçıvan'dır.

- Son zamanlarda (1950) ülkede *tarımda makineleşme* artmıştır. Bu nedenle de daha önce onlarca kişinin birkaç günde yaptığı işi, örneğin traktör gibi, sadece bir tane makine birkaç saatte yapar hâle gelmiştir. Durum böyle olunca insan gücüne olan ihtiyaç azalmıştır. Bunun sonucunda tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu kesimlerden, gelişmiş merkezlere göç kaçınılmaz olmuştur.

- Her toplumda olduğu gibi Azerbaycan'da da insanlar gelir durumunun iyi olmasına bağlı olarak ülkenin gelişmiş yerlerinde hayatını sürdürmek istemektedirler. Bir başka deyişle, insanlar *daha iyi yaşam istegindedirler*. Bu da, sahada gelişmiş yerler olan Bakü'ye ve onun yakınında (35 km) yer alan Sumgayıt'a ilgiyi arttırmaktadır. Ülkede gelir düzeyi iyi olan bazı insanlar bu kentlere göç etmektedirler.

- Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası *eğitim-öğretim* ve *sağlık hizmetlerinin yetersizliği* nedeniyle de gerek yurt içi gerekse yurt dışı göç söz konusu olabilmektedir. Araştırma sahasında, çocuklarının daha iyi öğrenim görmesi için bazı aileler gelişmiş kentlere göç etmektedirler. Aynı şekilde, sağlık koşullarından fazlaca yararlanmak isteyenler de bu imkanların daha iyi olduğu yerlere göç etmektedirler.

Araştırma sahasındaki iç göçleri; **zorunlu göçler, sürekli göçler** ve **mevsimlik göçler** olarak üç gruba ayırmak mümkündür.

1.2 Zorunlu Göçler

Karabağ Savaşı (1988-1995) nedeniyle Karabağ ve çevresindeki idari yerleşme birimlerinden 600.000 dolayında Azeri nüfus göç etmek zorunda kalmıştır. Bu bölgelerden göç etmek zorunda kalan insanların daha önce yaşadıkları idari yerleşme merkezleri iki ana grupta toplanabilir.

- Zorunlu Göç Eden Karabağ Bölgesi Yerleşim Merkezleri: Hankendi, Şuşa, Hocalı ve Hocavend'dir.

- Zorunlu Göç Eden Karabağ Çevresindeki Diğer Merkezler: Laçın, Kelbecer, Gubadlı, Zengilan ve Cebayıl'dır. Ayrıca, Ağdam ve Fizuli yerleşim merkezlerinin de bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştır.

Karabağ bölgesi ve çevresinden göç eden 600.000 dolayındaki Azeri nüfusun göç ettikleri yerler incelendiğinde; göç hareketine katılan nüfusun yaklaşık 200.000'i Apşeron Yarımadası'na göç etmiştir. Bu miktarın 147.598'i Bakü'ye, 42.910'u Sumgayıt'a, 8.535'i ise Apşeron'a yerleşmiştir.

İnceleme sahasında, en çok göç alan bölgeler; **Apşeron, Kura-Aras** ve **Gence-Gazah'dır**. Bu bölgelerde, **Bakü, Berde, Fizuli, Sumgayıt, Bilesuvar, Ağdam** ve **İmişli** idari yerleşim birimleri başta gelmektedir (Tablo 1). Bu yerleşmelerin her biri 20.000 kişiden fazla göç almıştır. Kısacası, Apşeron ve Kura-Aras Bölgesi'ndeki idari yerleşim birimlerinin çoğu, Karabağ ve çevresinden göç eden nüfusun çoğunluğunu barındırmaktadır.

Bu göç dalgası araştırma sahasında başkaca yerleri de etkisi altına almıştır. Böylece Sabirabad (18.721) Ağcabedi (18.028), Mingeçevir (17.470), Beylegan (16.367) gibi yerlerde önemli oranlarda göç almıştır.

Tablo 1. 10.000’den Fazla Karabağ Göçü Alan Yerleşmeler

Yerleşim Merkezi	Aldığı Göç	Sabirabad	18.721
Bakü	147.598	Ağcabedi	18.028
Bedre	52.496	Mingeçevir	17.470
Fizuli	51.462	Beylegan	16.367
Sumgayıt	42.910	Terter	15.358
Bilesuvar	21.339	Gence	14.587
Ağdam	20.660	Saatlı	13.731
İmişli	20.011	Yevlah	11.144

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi (ADİK), 2001’den yararlanılarak.

Ayrıca, Karabağ göçü orta ve düşük yoğunlukta da olsa sahada başkaca yerler de de görülmüştür. Apşeron (8.535), Gazah (6.570), Goranboy (5.982) ve Şeki (5.800) gibi yerleşimler önemli oranlarda göç alırken, Hacıgabul (1.944), Nahçıvan (946) ve Lenkeran (509) gibi yerleşimler ise düşük yoğunlukta göç almıştır (Tablo 2).

Tablo 2. 501-10.000 Miktarında Karabağ Göçü Alan Yerleşmeler

Yerleşim Merkezi	Aldığı Göç	Samuh	1.864
Apşeron	8.535	Şemkir	1.830
Gazah	6.570	Ağsu	1.708
Goranboy	5.982	Salyan	1.656
Şeki	5.800	Celilabad	1.390
Hanlar	5.208	Şamahı	1.370
Eli-Bayramlı	4.753	Daşkesen	1.328
Ağdaş	3.461	Ağstafa	1.320
İsmayılı	3.011	Zerdab	1.118
Oğuz	2.644	Gah	1.042
Kürdemir	2.630	Ucar	993
Göyçay	2.310	Nahçıvan	946
Gebele	2.146	Haçmaz	515
Hacıgabul	1.944	Lenkeran	509

Kaynak: ADİK, 2001’den yararlanılarak.

Sahada, yüksek ve orta yoğunlukta göç alan yerlere karşılık çok düşük denilebilecek oranlarda göç alan yerlerde vardır. Bölgesel anlamda; **Guba-Gusar, Lenkeran-Astara** ve **Şeki-Zagatala** az göç alan yerlerdir. İdari yerleşmeler çerçevesinde baktığımızda ise en az göç alan yerleşmeler sırasıyla, Masallı (455), Gobustan (452), Hızı (430), Deveçi (375), Neftçala (366), Gedebe (366), Zagatala (350), Guba (288), Balaken (237), Siyazen (218), Astara (60), Tovuz (35), Gusar (17), Lerik (13) ve Yardımlı'dır (10). Özellikle, Guba-Gusar, Lenkeran-Astara ve Şeki-Zagatala Bölgesi'ndeki idari yerleşim birimlerinin çoğu, Karabağ göçünü çok az miktarda barındırmaktadır.

1.3 Sürekli Göçler

Bu göçler, sahada ekonomik nedenlere bağlı olarak gerçekleşen göç hareketleridir. Araştırma sahasında, az gelişmiş ve tarım toprakları az olan **Aran, Şeki-Zagatala, Guba-Gusar, Lenkeran-Astara** gibi bölgeler istihdam eksikliğine bağlı olarak Azerbaycan'ın en fazla göç veren bölgeleridir. İnsanlar bu bölgelerden ülkenin gelişmiş bölge ve idari birimlerine doğru göç ederler. Özellikle Bakü, Sumgayıt ve Gence Azerbaycan'ın en gelişmiş şehirleridir.

Bunlardan Bakü gerek petrol gibi yeraltı kaynakları zengin olan, gerekse sanayi açısından gelişmiş bir merkezdir. Bu şehir ülkenin başkenti olduğu için hizmet sektörü de gelişmiştir. Bakü Devlet Üniversitesi'nin yanı sıra ülkedeki çoğu üniversiteler bu şehirde yer alır. Şehirde ülkenin önemli turizm firmaları da bulunur. Ayrıca, şehir ülkenin başlıca sanayi şirketlerinin de merkezidir. Dolayısıyla şehir, yeraltı kaynakları, sanayi kuruluşları, eğitim ve diğer hizmet sektörleri açısından gelişmiş bir görüntü arz eder. İşte tüm bu özellikler şehre göçün en önemli nedenleridir.

Sumgayıt şehri ise Bakü'ye yakınlığı dolayısıyla önemli bir konumda yer alır. Bu nedenle bu şehir de bir kısım sanayi ve hizmet sektörü açısından gelişmiştir.

Gence'de etrafındaki idari birimlere kıyasla, sanayi, hizmet ve tarım sektörleri açısından gelişmiş bir görüntü ortaya koymaktadır.

Yukarıda kısaca bazı özellikleri açıklanmaya çalışılan Bakü, Sumgayıt ve Gence araştırma sahasının en fazla iş potansiyeli olan şehirleridir. Bunun aksine Şeki-Zagatala, Guba-Gusar, Lenkeran-Astara bölgeleri de sahanın en fazla istihdam sorunu çeken bölgeleri olduğu için bu bölgelerden Bakü, Sumgayıt ve Gence'ye ekonomik nedenli sürekli göçler olmaktadır.

1.4 Mevsimlik Göçler

Araştırma sahasında mevsimlik göç de görülür. Mevsimlik göç; **işçi göçü** ve **yaylacılık faaliyetleri** olarak iki şekilde incelenebilir.

İşçi Göçü: İş imkanlarının yeterli olmadığı kırsal alanlarda, bazı ailelerden bir veya birkaç kişi, bulunduğu şehir ve kasabadan ayrılarak büyük şehirlere ve tarımın yoğun olarak yapıldığı sahalara giderler. Özellikle, Azerbaycan'ın kırsal kesimlerindeki çoğu köylerde birçok aileden bir kaç kişi yaz aylarında Bakü, Sumgayıt, Gence gibi büyük şehirlerde birkaç ay inşaat ve seyyar satıcılık işlerinde çalışmakta ve kış ayları boyunca aile ihtiyaçlarını karşılayacak kadar para kazandıktan sonra sürekli yaşadıkları yerlere geri dönmektedirler.

Kısacası, geçici işçilikten temin edilen gelir kırsal kesimdeki bazı ailelerin maddi sıkıntılarını önemli ölçüde gidermektedir. Hatta bu bölgelerde ailelerin geçimi önemli ölçüde geçici işçiliğe dayanmaktadır.

Yaylacılık Faaliyeti: Büyük Kafkas Bölgesi (Şeki-Zagatala, Dağlık Şirvan ve Guba-Gusar iktisadi bölgeleri), Küçük Kafkas Bölgesi ve Lenkeran-Astara bölgelerinde kırsal nüfusun bir bölümü geçimini yaylacılık faaliyetiyle sağlar.

Yaylacılık faaliyetine katılan insanlar geçimini hayvancılıktan temin ettikleri için hayvanlarını otlatmak amacıyla Büyük Kafkas Bölgesi'ndeki insanlar Kura-Aras Bölgesi'ndeki Şirvan düzlüklerine; Küçük Kafkas Bölgesi'ndeki insanlar ise daha çok bölgenin ve ülkenin en önemli yaylası olan Karabağ Yaylası'na çıkarlar. Mevsimlik olarak yani birkaç ay süreyle burada kalan yarı-göçebe topluluklar sonra tekrar sürekli yerleşmelerine geri dönerler. Yaylacılık faaliyetinde asıl geçim kaynağı hayvancılıktır. Yaylaya çıkan insanlar, hayvancılığın yanı sıra gerek yaylalarda gerekse asıl yerleşmelerde ihtiyaçlarına yönelik ziraat faaliyetleriyle de meşgul olurlar. Sebzeçilik, ziraat faaliyetlerinde başı çeker. Bunun dışındaki ziraat faaliyetleri sınırlıdır.

2. DIŞ GÖÇLER

Araştırma sahasında Ermenistan ve Özbekistan'dan gelerek Azerbaycan'a yerleşen insanlar dış göç hareketinin birincisini oluştururlar. 1980'li yılların sonlarından itibaren Azerbaycan devamlı ve çok fazla göç alan bir ülke olmuştur. Azerbaycan'a doğru olan bu göç hareketinin asıl sebebi 1988 yılında Ermenistan'la olan Karabağ Savaşı'dır. Bu savaşla beraber Ermenistan'da yaşayan tüm Azeri nüfus (200.000 dolayında) Azerbaycan'a göç etmiştir. Bu nüfusun Azerbaycan'a göç etmesinin diğer nedeni ise, bu insanların topraklarına

Ermeniler tarafından el konulmasıdır⁵. Araştırma sahasından başka ülkelere yapılan ekonomik nedenli göç ise dış göç hareketinin ikincisini oluşturur. Ülkedeki ekonomik koşulların yetersizliği dolayısıyla Azerilerin bir kısmı yurt dışına çalışmaya gitmişlerdir. Türkiye, bazı Avrupa ülkeleri ve ABD bunlardandır.

Azerbaycan'a ve Azerbaycan'dan başka ülkelere olan dış göçün nedenlerini maddeler halinde ele alacak olursak dış göç hareketinin nedenleri şunlardır.

- Karabağ Savaşı nedeniyle Azerbaycan-Ermenistan arası nüfus değişimiyle Ermenistan'da yaşayan Azeriler Azerbaycan'a, Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu da Ermenistan'a göç etmiştir.

- Başka ülkelere *istihdam eksikliği* nedeniyle çalışmaya gidenler; işgücü göçünü oluşturmuştur.

- Azerbaycan dışında yaşayan Azeriler *siyasi baskı* gibi değişik nedenlerle Azerbaycan'a sığınmışlardır.

- Türkiye ile antlaşma kapsamında bir çok Azeri bu ülkede öğrenim görmektedir. Yine birçok Azeri Türkiye dışında başka ülkelere de değişik alanlarda öğrenim görmektedirler. Dolayısıyla, *eğitim-öğretim* dış göçün bir başka önemli nedenidir.

- Azerbaycan gibi gelişmekte olan ülkelerin en büyük sorunlarından birisi de *beyin göçü*dür. Sahada, iyi eğitim görmüş bireylerin Türkiye başta olmak üzere başkaca ülkelere göçleri beyin göçünü oluşturmaktadır.

Araştırma sahasında dış göçü, yukarıdaki nedenlere bağlı olarak tek tek ele alarak incelemek mümkündür.

2.1 Karabağ Savaşı Döneminde Ermenistan'dan Göç Eden Nüfus

Azerbaycan'ın Ermenistan'la arasında olan Karabağ Savaşı dolayısıyla Ermenistan'da yaşayan Azerilerin tamamı zorunlu olarak ülkelerine göç etmişlerdir. Bu nüfus, ülkenin değişik idari birimlerine yerleştirilmiştir. Ermenistan'dan göç eden Azeri nüfusun, Azerbaycan'ın yerleşim birimlerinde barınma durumunu incelediğimizde, Karabağ bölgesi ve çevresinde olduğu gibi, Ermenistan'dan göç eden Azerilerin

5 Tapdıg Hesenov, Azerbaycan Erazilerinin Ermenistan Terefinden İşgalının Ağır Sosyal - İktisadi Neticeleri, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü, 2002, s. 47.

de büyük bir kısmı Apşeron Yarımadası'nda yerleştirilmiştir. Şöyle ki, göç eden nüfusun 91.554'ü Bakü'de, 18.281'i Sumgayıt'da, 3.327'si ise Apşeron ilçesinde ikamet etmiştir⁶.

Tablo 3. 10.000'den Fazla Ermenistan Göçü Alan Yerleşmeler

Yerleşim Merkezi	Aldığı Göç
Bakü	91.554
Hanlar	20.473
Sumgayıt	18.281
Gence	17.759
Şemkir	11.400

Kaynak: ADİK, 2001'den yararlanılarak.

Sahada, Ermenistan'dan göç eden Azerilerin en fazla yerleştikleri bölgeler; Apşeron ve Gence-Gazah'dır. Bu bölgelerde de Bakü, Hanlar, Sumgayıt, Gence ve Şemkir en çok göç alan idari yerleşmeler olmuştur.

Diğer taraftan, hemen hemen diğer tüm idari yerleşim birimleri de (il ve ilçeler) Ermenistan'dan göçenleri barındırmakta olup, almış oldukları göç miktarı 5000 kişinin altındadır. Şamahı (4.110), Nahçıvan (3.990), Saatlı (3.849), Goranboy (3.447), Mingeçevir (3.379), Apşeron (3.327), Yevlah (881), Gazah (773), Zagatala (302), Eli-Bayramlı (291), Gah (151) Balaken (108), (Tablo 4) gibi yerleşmeler; Bakü, Hanlar, Sumgayıt ve Gence (Tablo 3) gibi yerleşmelerle kıyaslandığında diğerlerine çok düşük yoğunlukta göç olurken, Bakü ve Sumgayıt gibi yerleşmelere büyüklükleri oranlarında fazla göç yapılmıştır.

En az göç alan bölgeler ise, Lenkeran-Astara, Kura-Aras ve Şeki-Zagatala'dır. İdari yerleşmeler çerçevesinde baktığımızda ise en az göç alan yerleşmeler sırasıyla, İmişli (97), Ucar (83), Göyçay (60), Gedebe (49), Neftçala (26), Ağdam (16), Masallı (11) ve Lenkeran'dır (9).

6 Rehman Seferov, Azerbaycan Nüfusunun Yapısal Özellikleri ve Eğitim Açısından Analizi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2004, s. 119.

Tablo 4. 5.000'den Az Ermenistan Göçü Alan Yerleşmeler

Yerleşim Merkezi	Aldığı Göç	Yerleşim Merkezi	Aldığı Göç
Şamahı	4.110	Yevlah	881
Nahçıvan	3.990	Bedre	873
Saatlı	3.849	Gazah	773
Goranboy	3.447	Hacıgabal	648
Mingeçevir	3.379	Gusar	600
Apşeron	3.327	Beylegan	577
Sabirabad	2.887	Kürdemir	470
İsmayılı	2.823	Salyan	375
Daşkesen	2.751	Gebele	312
Hızı	2.669	Ağsu	304
Haçmaz	2.621	Zagatala	302
Terter	2.571	Eli-Bayramlı	291
Oğuz	2.570	Ağcabedi	268
Guba	2.054	Bilesuvar	232
Samuh	1.983	Siyazen	229
Ağstafa	1.982	Gobustan	155
Deveçi	1.680	Gah	151
Şeki	1.630	Ağdaş	112
Tovuz	1.118	Balaken	108

Kaynak: ADİK, 2001'den yararlanılarak.

2.2 İşgücü Göçü

Azerbaycan'dan başka ülkelere olan göçü, genellikle işgücü göçü oluşturmaktadır. Bu göçler, en fazla Karabağ Savaşı döneminde ve bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan sorunlar nedeniyle 1988-1995 yılları arasında olmuştur. Bu yıllarda, Azerbaycan'dan özellikle Rusya'ya ve BDT'ye bağlı diğer cumhuriyetlere işçi olarak çalışmaya giden çok sayıda Azeri olmuştur. Azerilerin birçoğu daha sonraki yıllarda ailelerini de yanlarına almışlardır. Bu da, yabancı ülkelere olan dış göçün miktarını arttırmıştır. Günümüzde, dış ülkelere olan işgücü göçünün toplam miktarı bir milyonu aşmıştır.

2.3 Genç erkek nüfusun (işgücü) göçü:

Bugün Azerbaycan'daki demografik sorunların en önemlilerinden birisi genç erkek nüfusun göç etmesi, tehlikeli boyutlara ulaşmaktadır. Yapılan hesaplamalara göre son 10-15 yılda 500.000'den fazla aktif

nüfus diğer cumhuriyetlere (çoğunlukla Rusya'ya) göç etmiştir⁷. Gidenlerin tamamına yakını genç erkek nüfus oluşturmaktadır. Diğer cumhuriyetlere giden genç erkek nüfusun bir kısmı gittikleri cumhuriyetin kadınlarıyla evlenmektedirler. Ancak Azerbaycanlı genç kızların hem göçe meyilli olmayışları hem de sıkı gelenek bağları sebebiyle başka milletlere mensup insanlarla evlenmemeleri cinsiyet dengesinin bozulmasını arttırmaktadır. Giden genç nüfusun çoğunluğunu köyden gidenler oluşturduğundan burada evlilik hayatı kuramayan genç kızların sayısı gün geçtikçe çoğalmaktadır.

Dünya milletlerindeki nüfus dengesini bozan sebeplerin başında savaşlar, kazalar ve uluslararası göç hareketleri yer alırken, Azerbaycan'da bu hassas dengenin bozulmasında özellikle Sovyet Döneminde Rusların bu konuya yönelik bilinçli politikaları, işsizlik gibi nedenler yüzünden genç erkek nüfusun Sovyetler Birliği içindeki diğer cumhuriyetlere göç etmesi ve başka milletlere kız verilmemesi yolundaki gelenekler önemli etkenler olmuştur⁸.

2.4 Eğitim ve Öğretim

Azerbaycan'da, bağımsızlık sonrası eğitim sistemindeki değişiklikler ve bazı alanlardaki yüksek öğretim yetersizliği nedeniyle gerek yurt içi gerekse yurt dışı göç söz konusu olabilmektedir. Ülkede bazı aileler, çocuklarının daha iyi öğrenim görmesi için gelişmiş ülkelere imkanları ölçüsünde çocuklarını göndermektedirler. Ayrıca, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki anlaşma kapsamında önemli miktarda (2000'den çok) Azeri Türkiye'de öğrenimlerini sürdürmektedir. Yine birçok Azeri Türkiye dışında başkaca ülkelerde de değişik alanlarda öğrenim görürler.

2.5 Beyin Göçü

Dış göçlerin en olumsuz yanı beyin göçüdür. Nitekim belli bir bilgi birikimine, ihtisasa ve özel yeteneğe sahip Azerbaycan vatandaşının yurt dışına göçmeleri, Azerbaycan'ın gelişimi açısından oldukça büyük bir kayıptır. BDT ülkelerinde ve Avrupa'da tıp, teknik bilimler ve birçok bilim dalında başarı ile görev yapan Azeri bulunmaktadır.

Özellikle bağımsızlık sonrası yaşanan ekonomik darboğaz ve bilim adamlarına verilen ücretlerin yetersiz olması dolayısıyla birçok

7 Zakir Eminov, Azerbaycan'ın Fiziki ve İktisadi Coğrafyası, Azerbaycan Elmler Akademiyası Coğrafya İnstitutu Neşriyatı, Bakü, 2000 ve ADİK, 2004'den yararlanılarak.

8 Sinan Oğan, Türk Ortak Pazarı Ülkeleri I, Azerbaycan Ekonomisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

bilim adamı Türkiye başta olmak üzere Avrupa ülkeleri ve ABD'ye çalışmaya gitmişlerdir. Azerbaycan'da ekonomik şartlar daha iyi olduğunda hükümetlerin bu bilim adamlarını ülkeye geri getirme gayretleri olmalıdır. Bu çerçevede Azerbaycan Cumhurbaşkanının fermanı⁹ ile son birkaç yıldır bilim adamlarının maaşlarında artışlar yapıldığı görülmektedir. Bu Azerbaycan açısından önemli sayılacak ve sevinilecek bir durumdur. Ancak, bu gayret yeterli değildir.

2.6 Başka Ülkelerden Azerbaycan'a Olan Göçler

Dış ülkelerden Azerbaycan'a gerek anlaşmalarla sağlanan nüfus değişimi ve gerekse sığınma yolu ile göçler olmuştur. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girdiği dönemde başta Özbekistan (Fargana vadisi) olmak üzere Orta Asya'dan 1989 yılından itibaren zorunlu göçe tabi tutulan Ahıska (Mesheti) Türkleri tarihi yurtları olan Gürcistan'ın Ahıska bölgesine dönmek istemişlerdir. Ancak, o dönemde Gürcistan'ın aşırı milliyetçi yönetimi Ahıska Türklerinin tarihi vatanlarına dönmelerine izin vermemiştir¹⁰. Böylece evlerinden kovulan yaklaşık 9500 aileden ibaret 50.000'e yakın Ahıska Türkünü Azerbaycan hükümeti kabul ederek farklı idari birimlere yerleştirmiştir.

Özbekistan'dan göç eden Ahıska Türkleri, Azerbaycan hükümeti tarafından **Saatlı**, **Sabirabad** ve **Salyan** gibi yerlere yerleştirilmiştir. Ayrıca **Bakü**, **Haçmaz**, **Gebele**, **Oğuz**, **İsmayılı**, **İmişli** ve **Bilesuvar**'a önemli miktarda Ahıska Türkü yerleştirilmiştir.

Azerbaycan'ın kendi etnik kökenleri olan mülteciler ve Ahıska Türkleri'nin yanı sıra Çeçenistan Savaşı'ndan sonra bu ülkeden Çeçen mültecilerde Azerbaycan'a gelmeye başlamışlardır. Savaş nedeniyle 100.000'den fazla Çeçen nüfus Çeçenistan'dan göç etmek durumunda kalmış, bu nüfusun bir kısmı Azerbaycan'a yerleşmiştir.

Rusya Federasyonu'nda sayıları iki milyonu bulan Azeri yaşamaktadır. Ancak, bu Azerilerin çoğunluğu Rusya Federasyon'u vatandaşı değildir. İlerleyen dönemlerde Azerbaycan-Rusya Federasyonu ilişkileri bozulursa bu Azerilerin Azerbaycan'a göç etmeleri söz konusu olabileceği gibi, 1988-1995'te yaşanan Karabağ Göçü'nden daha önemli bir göç dalgasına da neden olabilir.

9 Azerbaycan Cumhurbaşkanının genelgesi manası taşımaktadır. Bir nevi kanun hükmündedir.

10 Sinan Oğan, Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu, Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel, Cilt,7, Sayı,1, Ankara, 2001, s. 439.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile beraber uluslararası sistem yeni bir oluşum süreci içine girerken bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan da gerek jeopolitik konumu ve gerekse de sahip olduğu zengin yeraltı yatakları ile bu yeni oluşum içinde önemli bir etken haline gelmiştir. Nitekim bağımsızlık yılları ve sonrasında Azerbaycan her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiş, ağır ekonomik durum ve Ermenistan ile süren savaş, bu karmaşık süreci daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Sonuçta bu durum da ülkede iç ve dış göç hareketlerinin çok hızlı bir şekilde cereyan etmesine sebep olmuştur.

Azerbaycan'daki iç göçün dikkat çekici iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi; Azerbaycan'ın topraklarının % 17'sinin Ermenistan güçleri tarafından işgal altında olmasından dolayı inceleme sahasında göç eden nüfusun % 90'ını (600.000) Karabağ ve çevresinden göç edenler oluşturmuştur. Göçe tabi olan bu nüfus; Bakü, Berde, Fizuli ve Sumgayıt gibi daha birçok merkeze yerleştirilmiştir. Sahadaki bu göç hareketi zorunlu göçü oluşturur.

Zorunlu göç olgusu genellikle olumsuz olup, göç alan yeri olumlu ve olumsuz yönde etkilemektedir. Bilhassa zorunlu göçün olumlu yanlarına nazaran olumsuz yanları daha fazla bulunmaktadır. Şöyle ki, zorunlu göçün başlıca olumsuz yanları dış ülkelerden ve ülke içi savaş nedeniyle bir bölgeden diğerine zorunlu göç eden insanlara konut ve iş teminidir¹¹. Böylece Karabağ Savaşının neticesinde, Karabağ topraklarının kaybedilmesiyle Karabağ ve çevresinden Azeriler zorunlu olarak ülkenin diğer bölgelerine göç etmiştir. İşte asıl sorun tüm bu insanlara konut ve iş temini konusunda ortaya çıkmıştır.

İnceleme sahasında iç göçün ikinci nedeni ise, inceleme sahasında istihdam sorunu çeken bölgelerden Bakü ve Sumgayıt gibi metropol merkezlere yapılan göçlerdir.

Araştırma sahasındaki iç göçün diğer nedenleri ise şunlardır.

- Hızlı nüfus artışı
- İstihdam eksikliği
- Tarımsal toprakların miras yoluyla parçalanması
- Tarımda makineleşme

11 Ayhan Akış ve Akif Akkuş, *Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Şanlıurfa'daki Göçe Etkisi*, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı,10, Konya, 2003, s. 540.

- Daha iyi yaşam isteği
- Eğitim ve öğretim
- Sağlık hizmetleri

İç göçlerin sonucunda, Bakü, Sumgayıt ve Gence gibi önemli merkezler daha fazla önem kazanırken; Şeki, Zagatala, Guba, Gusar, Şamahı ve Lenkeran gibi yerler daha az önem kazanmıştır. Metropol şehirler istihdam alanları açısından daha zengin hâle gelirken, bunun aksine gelişmemiş yöreler fakirleşmektedir. Dolayısıyla, iş başına geçen Azerbaycan hükümetleri bölgeler arası gelişmişlik farkının doğmasını engelleyecek ya da en aza indirecek nitelikte düzgün ekonomik projeler uygulamalıdır.

Bu projeler, ülkenin genel ekonomik gelişimine uygun olarak endüstriye yatkın olan bölgelerde sanayi ağırlıklı olurken; tarımın yoğun olduğu bölgelerde ise tarımsal ağırlıkta olmalıdır. İç göçün de tarımsal problem çekilen bazı bölgelerden gelişmiş yörelere doğru olduğu düşünülürse iç göç kısmen engellenecek ve ilerleyen zamanlarda ülkenin toptan gelişimi sağlanmış olacaktır.

Araştırma sahasında göç konusunda dış göç de dikkat çekicidir. Sahada, dış göçün en önemli nedeni Ermenistan'da yaşayan Azerilerin Azerbaycan'a göç etmek zorunda bırakılmalarıdır. Ermenistan'da yaşayan yaklaşık 200.000 kadar Azeri 1988'de başlayan Karabağ Savaşı dolayısıyla baskı altında oldukları için Azerbaycan'a göç etmiştir. Bu göçün bir başka nedeni de bu insanların ellerindeki topraklara Ermeniler tarafından el konulmasıdır. Baskı gören ve toprakları ellerinden alınan Azeriler Ermenistan'dan göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Araştırma sahasında dış göçün yukarıdaki nedeni dışında nedenleri de vardır. Bu nedenler şunlardır:

- Azerbaycan-Ermenistan arası nüfus değişimi,
- Azerbaycan dışında yaşayan Azerilere siyasi baskı,
- İstihdam eksikliği dolayısıyla iş gücü göçü,
- Bağımsızlık sonrası sovhöz ve kolhozların dağılması,
- Eğitim-öğretim konusundaki yetersizlikler,
- Beyin göçünün önemli oranlarda olması

Dış göç içersinde en fazla miktar savaş ve ekonomik nedenli olsa da beyin göçü diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi en fazla dikkati çeken konudur. Dış göçün en olumsuz yanı beyin göçüdür. Nitekim,

belli bir bilgi birikimine, ihtisasa ve özel yeteneğe sahip Azerilerin yurt dışına göçmeleri, Azerbaycan'ın gelişimi açısından oldukça büyük bir kayıptır. BDT ülkelerinde ve Avrupa'da tıp, teknik bilimler ve birçok bilim dalında başarı ile görev yapan Azeri bulunması bu hususa somut bir örnektir.

Özellikle bağımsızlık sonrası yaşanan ekonomik darboğaz ve bilim adamlarına verilen ücretlerin yetersiz olması dolayısıyla birçok bilim adamı Türkiye başta olmak üzere Ortadoğu ve Avrupa ülkeleri ile ABD'ye çalışmaya gitmişlerdir. Azerbaycan'da ekonomik şartlar daha iyi olduğunda Azerbaycan hükümetlerinin bu bilim adamlarını ülkeye geri getirme gayretleri olmalıdır. Bu çerçevede Azerbaycan Cumhurbaşkanının fermanı ile son birkaç yıldır bilim adamlarının maaşlarında artışlar yapıldığı görülmektedir. Ancak, bu gayret yeterli olmayıp bilim adamlarının çalışma koşullarında da iyileştirmeler olmalıdır.

Azerbaycan hükümetleri iç göçte olduğu gibi dış göçü de durdurmanın yollarını bulmalıdır. Bunun için gerekli olan projeler ülkenin öz kaynaklarına bağlı kalarak üretilebilir. Bunları yapmak için ülkenin iyi eğitim görmüş insanlarına başvurulmalıdır. Kısacası bu hesaplamalar ve yorumlar ile Azerbaycan'daki göç durumunun günümüzdeki durumu belirtilmeye, gelecek hakkında bazı tahminlerde ve yorumlarda bulunarak geleceğe ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak, Azerbaycan çok çeşitli doğal koşullar içinde ve çok farklı kültürler arasında yaşam biçimini kurmuş ve 70 yıl süren kapalı bir sistemden sonra bugün dış dünya ile ilişkilerini geliştirme çabası içerisinde yer alarak sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarını çözmek için kısa sürede çok yol kat etmiştir. Bu çabaların devam etmesi durumunda Azerbaycan, her şeyden önce bağımsızlığını koruyacak ve güçlendirecek aynı zamanda önümüzdeki yıllar içerisinde de dünyanın gelişmiş ülkeleri arasında yer alabilecek bir potansiyele sahiptir.

KAYNAKÇA

- ADİK, (2001). *Azerbaycan'ın Regionları*. Seda Neşriyatı, Bakü.
- ADİK, (2004). *Azerbaycan Rakamlarda* (<http://www.azstat.org>), Bakü.
- AKIŞ, Ayhan ve AKKUŞ, Akif, (2003). *Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Şanlıurfa'daki Göçe Etkisi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı:10 (s. 529-542), Konya.
- BAŞOL, Koray, (1994). *Demografi*. Anadolu Matbaası, İzmir.
- DOĞANAY, Hayati. (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2982, Eğitim Dizisi:10, İstanbul.
- EFENDİYEV, Vüset, (2002). *Urbanizasiya ve Azerbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri*. Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.
- EMİNOV, Zakir, (2002), *Azerbaycan'ın Fiziki ve İktisadi Coğrafyası*. Azerbaycan Elmler Akademiyası Coğrafya İnstitutu Neşriyatı, Bakü.
- GÜRTAN, Kenan, (1969). *Demografik Analiz Metodları*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 1479, Sermet Matbaası, İstanbul.
- HESENOV, Tapdıg, (2002). *Azerbaycan Erazilerinin Ermenistan Terefinden İşgalının Ağır Sosyal - İktisadi Neticeleri*. Çarşıoğlu Neşriyatı, Bakü.
- KARABAĞ, Servet ve ŞAHİN, Salih, (2003). *Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- OĞAN, Sinan, (1992). *Türk Ortak Pazarı Ülkeleri I: Azerbaycan Ekonomisi*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- OĞAN, Sinan, (İlkbahar, 2001). *Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu*. Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel, Cilt:7, Sayı:1, (s. 431-453), Ankara.
- SEFEROV, Rehman, (2004). *Azerbaycan Nüfusunun Yapısal Özellikleri ve Eğitim Açısından Analizi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- SEFEROV, Rehman ve AKKUŞ, Akif, (2004). *Azerbaycan Nüfusunun (Kentsel ve Kırsal) Tarihsel Sürec İçerisindeki Değişimi*. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı:16-18 (s. 325-340), Konya.
- World Almanac Books, (2004). *The WORLD ALMANAC And Book Of Facts 2004*. A Division of World Almanac Education Group, Inc. A WRC Media Company, New York.

Karşılaştırmalı Nogay – Türk Halk Kültürü

Dr. Yaşar Kalafat*

GİRİŞ

Nogay – Türk Halk Kültürü ile ilgili olarak daha önce bazı çalışmalar yapılmıştır.¹ Bu makalede, bu çalışmaların eksik kaldığı noktaları göz önünde tutarak Rusça bir eser esas alınarak daha ayrıntılı bir çalışma hedeflenmiştir.² Önceki çalışmalar daha ziyade halk inançları üzerinde yoğunlaşıyor, beslenme, musiki gibi sosyal hayatı ilgilendiren alanlar çok kere ikinci dereceden yer alıyorlardı. Bu çalışmada ise, halk tababeti, halk takvimi, folkloru, beslenmesi, giyimi gibi konulara yer verilecektir.

GİYİM-KUŞAM

Nogay ulusal giysileri uzun asırların birikimi ile oluşmuştur. Nogay Türk giysileri göçebe ve yerleşik Nogay halklarının tipik yaşam özelliklerini yansıtmaktadır. Giysilerde kullanılan kumaşlar bazen satın alınarak dışardan temin edilmiş ve zaman zaman da Nogay tezgahlarında örülmüşlerdir. 15. yy. da Nogay Ordasının geliştiği bir dönemde kumaş ihtiyacı Moskova'dan karşılanıyordu. Buhara'daki Nogay Kervansarayı'na Çin'den, Hindistan'dan ve diğer üretim merkezlerinden çeşitli kumaşlar getiriliyordu. XIX. yy.dan itibaren Nogay Türk toplumunda fabrika ürünü olan dokumalar kullanılmaya başlanılmış, üst giyim ve ayakkabılar Rusya'dan alınmıştır. Kuzey Kafkasya halkları arasında birçok kumaş için ortak ad kullanılmıştır. Nogaylarda ipek mendile "**Şille Yağlık**", Karaylarda "**Çille**", Kabartinlerde "**Şille**" denilmektedir. Nogaylar kadifeye, "**katebi**", Çerkezler "**Katabı**", Osetler "**hastabae**" diyorlardı. Bu giysilerin

* yasarakalafat@mynet.com, yasarakalafat@gmail.com

1 Y. Kalafat, *Kırım –Kuzey Kafkasya, Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara, 1999 sh. 1199-203; Nogay Türklerinde Halk İnançları, TÜRKSOY, Nisan 2001, S. 3 sh. 33-35

2 I. K. Kalumkov, P.X.Kereytov, A.İ. Cikaliev, *Nogaylar*, Çerkeski, 1988. Bu kaynağın Türkçe'ye aktarılmasında mesai arkadaşlarım ASAM Kafkasya Masası Uzmanları Halem Cabbarlı, Kamil Ağacan, yardımcı oldular.

büyük bir bölümü Türk halklarında ortak iken, bazıları da özellikler Nogaylarca kullanılmışlardır. Nogay giysilerini kadınlar dikerlerdi.³

Kafkasya halklarında ortak bölgesel bir halk kültürü geliştiğini görüyoruz. Bu kültürün karakterini doğal olarak temas halinde bulunan soydaş Türkistan üretim ve kültür merkezleri ile halk kesimlerinden etnik ağırlıkta olanlar teşkil ediyordu. Erkek giyimleri göçebe ve yerleşik hayat tarzı yaşayan Nogayların doğal olarak yaşam biçimlerini tayin ediyordu. Erkeklerin giysileri bazen dize kadar uzanabiliyordu. Nogay Türk pantolonları diğer Kafkas halklarına nazaran daha geniş oluyordu. Nogay Pantolonları geniş oluşlarıyla biliniyordu. Pantolonların kemerleri yünden hazırlanırdı. Bu kemerlere **“İşgır İstabav”** deniliyordu. Yün kemerlerin uçlarına küçük **“kemikler”** bağlanırdı. Üst giyim olarak kolsuz gömlek giyiliyordu. Buna **“kısba”** veya **“kurte ton”** deniliyordu. Bu gömlek, genellikle ziraatla uğraşılınca çiftlik hayatında giyilirdi. Bazen astarsız hafif kumaştan yapılmış **“cübbe-kaftan”**lar da giyilirdi. Bunlara **“Elen”** denilirdi. Elenlerin sol üst tarafında bir cep olurdu. Zengin step Nogayları kaliteli çuhadan yapılmış yazlık üst giyim olan **“Beşmet – Kaptal”** giyiyorlardı. Bu giysi kalçalara kadar uzanır, daha sonra belden aşağıya giysinin 12-14 cm kadar olan yırtmaçları bulunurdu. Kadınların giydikleri Beşmetlerin, yan yırtmaçları olmazdı. Kaptal’ın genellikle uçları dik duran yakaları olur ve yaka uçları düğme ile birleştirilirdi. Her yaştaki erkek uzun etekli Beşmet giyerdi. Kışın üst giysilerin üzerine **“ton”** diye bilinen kürk giyiyorlardı. Bu kürkler, **Boriton** / Kurt derisinden, **Tilkiton** / Tilki derisinden, **Toyinton** / Sincap derisinden, **Teriton** / Koyun derisinden, **Korpeton** / Karagül derisinden dikilirlerdi. Ayrıca kuzu derisinin ise **Eltirton** olarak bilinen Kürkler dikilirlerdi. Bütün kürklerin çok geniş yakaları olurdu. Bunlardan bir kısmı **“Tutba Yago”** olarak bilinen bir tür dik duran yakalardı. **“Yayma Yaga”** ise, yanlara omuzlara doğru yayılır vaziyette idi. Kürkler genellikle dizlerden aşağıya doğru inerdi. Günlük giyilen kürkler ise, sadece dize kadar iniyor ve çalışmayı kolaylaştırıyordu.⁴

Nogay Türk giysileri büyük ölçüde göçebe veya yarı göçebe Atlı Bozkır Medeniyetinin doğal olarak karakterlerini taşıyorlardı. Bu karakterler Anadolu Türk giysilerinde de görülmektedir. Daha doğru bir ifade ile şimdilerde nadiren kırsal kesimde ve daha ziyade müzelerde, değişikliğe uğramış şekilleri ile de folklorik kıyafetlerde

3 İ.X. Kalmikov, P.X. Kereytov, A.İ. Cikaliev, a.g.e. Sh. 120-137

4 a.g.e.

izleri görülebilmektedir. Sarıkamış'taki Kafkasya göçmen bir kısım Türk halkları ile Kars'daki Karapapah Türklerinde 40-50 yıl öncesi itibarıyla bu giysileri hatırlıyoruz. Nogay Türk halk giysi isimleri de Anadolu Türkçesini zenginleştirecek karakterdedir. Nogay Türkçesinden yola çıkmak veya etimolojik inceleme yapmak ayrı bir ihtisas işidir. Ancak bu giysi isimlerinin Türkçe olduklarına şahitlik etmek zor değildir. Türk giysileri sözlüğü yapıldığında bu değerlerimize sahip çıkabilmek daha kolaylaşacaktır.

Erkek üst giyiminin en önemli simgesi **“Belbanı”** diye bilinen kemerdir. Belban, ensiz ve metal tokalı olurdu. Kemere, metal veya altın parçalar takılarak asılırlardı. Kemerde aynı zamanda hançerin takılabilmesi için **“kın”** asılı olurdu. Kemerle birlikte **“kuşak”** da takılırdı. Kuşak, 2 metrelik ipek kumaştan yapılırdı. Bu kuşaklardan Nogay çobanlarının da olurdu. Çobanlar bellerine, bıçak, kamçı, çoban çantası ve başka şeyler takarlardı. Nogaylarda çeşitli başlık türleri de vardı. Başlıklar, yünden, keçeden ve ketenden yapılırdı. Genelde yetişkinler, kış şapkası olarak bilinen ve koyun derisinden hazırlanan **“börk”** giyerlerdi. **“Eltır börk”**, **“körpe börk”** gibi börk türleri vardı. Yaz aylarında ise, daha ziyade **“kiyiz börk”** denilen dairevi ve geniş, yanlarından bantlarla süslenilmiş şapkalar giyilirdi. Bu tür şapkaları daha ziyade yaşlılar ve çobanlar kullanırlardı. Yağmurlu ve karlı havalarda ise Nogaylar **“Başlık”** diye bilinen bir şapka giyerlerdi. Başlık, kapşon şeklinde dikilir ve omuzların üzerindeki iki geniş kanatla başlıkla boyun örtülürdü.⁵

Nogay Başlığı, M.Ö. 6-4 yy. da Orta Asya halkları ve Hun Türklerinin giydikleri başlıklara benziyordu. Nogaylarda çeşitli erkek ayakkabıları da vardı. **“Dırık”** diye bilinen ayakkabı daha çok kullanılırdı. Bu ayakkabı türü büyükbaş hayvan derisinden hazırlanıyordu. Dırık'ın yapılmasında, deri ayağın ölçüsünde kesilir. Kürklü kısmı içeride kalacak şekilde bağlanılırdı. Kışın bu tür ayakkabıların içerisine **“Şebey”** diye bilinen **“kurvot”** döşenirdi. Bu ayakkabı türü Kuzey Kafkasya'nın diğer halkları tarafından da kullanılırdı.⁶ Anadolu'da çarığın malzemesini, hazırlanışını ve bağ yapısını, kışın içerisine ot da serilişini bilenler Anadolu ve Kuzey Kafkasya halklarının ortak bir giysi kültürü geliştirdiklerini kolaylıkla anlayacaklardır. Bu ortaklığa sadece aynı iklim kuşağının insanları olmaları yol açmamıştır. İki coğrafya demografik yapı itibarıyla da büyük ölçüde aynıdır. Karşılıklı göç yaşamış ve insan varlığının kaynağını büyük ölçüde, Altaylar, Türkistan gibi aynı coğrafya sağlamıştır.

5 a.g.e

6 a.g.e

Şebeyler, mestle giyilirdi. Mestler, sarı ve kırmızı marokenden hazırlanır, gümüş ve altınla nakışlanıp bezetilirdi. Eve girilince, mestin dışındaki ikinci pabuç çıkarılır odaya mestle girilirdi.⁷ Çarıkların renkli ipliklerle işlendiklerini, renkli ipliklerle onlara püsküller, ponponlar takıldığını Anadolu müzelerindeki örneklerinden biliyoruz. Türk halk inançlarında ayna konusunu çalışırken muhtemelen Tokat Etnoğrafya Müzesinde üzeri aynalı çarık resimleri çekmiştik. Çocukluğumuzda şehir hayatında çarık – lastik yoktu ama, mest – lastik giyerdik. “Geydim çarıklarımı Gel bağla bağlarını....” artık türkülerde kalmıştı.

Nogay Türk ayak giysilerinin arasında, deve, inek derisi ve keçeden hazırlanan “**bot**”lar da vardı. Bunlar daha ziyade Kafkas halkları arasında Nogaylar tarafından giyiliyorlardı. Erkeklerin günlük giysilerinin yanısıra, özel olarak hazırlanmış bayram ve tören giysileri de vardı. Bunlardan “**Eba**” tören giysisi olarak bilinirdi. Eba / **Aba**’yı daha ziyade yaşlılar ve tören yöneticileri giyerdi. Nogaylarda yas / matem giysisi genellikle kara olurdu. Özel olarak yasta giyinilen şapka vardı. Bu şapka “**ölünün yılı**” sene-i devriyesi oluncaya kadar giyilirdi. Mekke’yi ziyaret olan yaşlıları hacılar ise; **Salma** / **Sarık** giyinirlerdi. Göçebe Nogaylar günlük hayatlarında; **yay, ok, balta ve sungi / süngü** taşırlardı.⁸

Anadolu’nun bir kısım kırsal kesiminde de sarığa salma denilirdi. Halen Azerbaycan Türkleri sarık değil salma demektedirler. Kara genelde bütün halklarda bu arada Türk ve akraba kültürlü halklarda da yas rengidir. Kara bayram, Kara yer, Karagün gibi tabirler yas içeriklidir.⁹ Kara genelde yas rengi olmakla birlikte Özbekistan’ın bir kısım Türk halkı yasta mavi giyinmektedir. Derinliklerinde eski Türk inançları yatmakta olan bu inancın hala örnekleri görülebilmektedir.¹⁰ Bir yıl yas şapkasını takmak Ata ruhu inancı ile izah edilebilir. Bu uygulama da eski Türk inanç sisteminin bir kültürüdür. Bazı Türk kesimleri bilhassa yaşlı bayanlar daha ziyade eş ve anneler bir yıl, o gün sırtlarında olan elbiseyi hiç değiştirmezler. Ölen şahsın ruhunun giderek azalan fasıllarla evini ziyaret edeceğine inanılır. Bu itibarla giysilerin şekli ve üzerine sinmiş olan kokunun mevtanın ruhuna yardımcı olacağına inanılır.¹¹

7 a.g.e

8 a.g.e

9 Y.Kalafat, “Türk Halk İnançlarında Kara” 4. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi*, Ankara 4-8 Kasım 1997

10 Y.Kalafat, *Avrasya Türk Halk Sufizm I (...)* Ankara, 1997 sh. 55-97

11 Y.Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski İnançların İzleri*, Ankara, 1999

Nogay kadın giysileri erkek giysilerine benziyordu. Ancak kadının başlığında yüzünü hafifçe kapatan bir örtü olurdu. Üstten erkeklerin pantolonuna benzeyen bir pantolon giyilirdi. Kadın pantolonu iki bol paçadan oluşuyor ve “**şalvar**”ı andırıyordu. Bu model onların rahatça hareket edebilmelerini sağlıyordu. Kadınlar gömleğin üzerine “**Koylek**” giiyorlardı. İç giysileri yakasız oluyor ve bellerinden biraz aşağıya iniyorlardı. Bu kadınların iç gömlekten farklı olarak giydikleri düğmeli ve yakası olan bir giysidir. Üst gömleğin üzerine ipekten hazırlanmış “**Kısa kaftan / Zıbın**” giiyorlardı. Kaftanlar genellikle kalçaya kadar iner ve kadın vücudunu sıkıca sarardı. Daha rahat çalışabilmek için Kaftanlar genellikle kolsuz olurdu. Bu tür kaftanlara “**Kıspa**” veya “**yelen**” diyorlardı. Kaftanlar genellikle “**Akraf**”la bağlanırdı. Diğer bir kadın giysisi ise 4 etekli “**Sıba**” idi. Sıba genellikle uzun etekli ve uzun kollu olurdu. Bir başka kadın üst giysisi ise **Beşmet (Kaptal)** dı. Kışın kadınlar ton diye bilinen bir kürk giyerlerdi. Bu kürkler kuzu derisinden (**eltir -ton**) karagülden (**korpe-ton**) koyun derisinden (**teriton**) kunduz derisinden dikilirdi.¹²

Nogay Türklerinde, düğünü yapıldıktan sonra genç kadın, evli olduğunu bildirmek için ağ bir mendil “**tasdar**” taşırlardı. Evli kadınlar başlarına küçük bir mendil veya keten bir bez dolar, üzerine tasdar koyarlardı. Soğuk havalarda kadınlar genelde “**Şalma**” denilen bir kumaş parçası ile başlarını örterlerdi. Nogay kadınları, “**Yağlık**”, “**Şokana**”, “**Bastarkış**”, denilen başörtüleri de kullanırlardı. Yağmurlu havalarda “**Bastık**” gibi dikilen “**Yamgırlık**” kullanırlardı.¹³ Yağlık, Kuzey Azerbaycan’da Kuzey Kafkasya’da Derbent Türklerinde, Gürcistan’ın Borçalı Bölgesi Karapapah Türklerinde, Güney Azerbaycan’da İran Türklerinde ve Nahçıvan’da Anadolu’da Aras vadisinde de aynı isimle tanınıyordu.

Nogay kadın ayakkabıları genellikle yün ve deriden hazırlanıyordu. Keçeden “**uyuk**” adlı kadın patiği hazırlanırdı. “**Şorap**” denilen bir tip kadın ayak giysisi daha vardı. Bunlar günlük ve bayramlık olarak ayrılırlardı. Günlük olan şoraplar tabansız dikilirlerdi ve tokası olurdu.¹⁴ Büyükler için yünden el dokuması patik Kars’da da giyilirdi. Altına deriden veya keçeden altlık yapıldı. Keçe patik, çorap ve boğazlı çizmemsi ayak giysileri bu arada terlikler hala Kazak Türkleri arasında sade ve işlemeli olarak hazırlanmaktadır. Türkmenistan’da

12 İ.X. Kalmukov, P.X. Kereytov, A.I. Cikaliev a.g.e

13 a.g.e

14 a.g.e

kalın yünden işlemeli kara ve uzun boğazlı bayan çoraplarının yanısıra içerisine elyaf karıştırılmış yün çorapları bayanlar kırsal kesimde dışarıda da giyebilmektedir. Bu seriden bir diğer Türkmen kadın giysisi de **dizliktir**. Dizlik karışık renkli yünlerden örülür alt kısmı dar üst kısmı geniştir. Çoraptan yukarı ve entari eteğinden aşağı kısmı için giyilir. Bunlar tarafımızdan resimlenmiştir.

Nogay kadınlarının hayatında **“Baş bezeme”** ve baş bezekleri önemli yer tutarlar. Gümüş bezekler Nogay kadınının ihtirasını simgeler. Genç Nogay kadınların alınlarında veya çenelerinin altında uzanan gümüş takılar ve onlara takılı küpemsi pulları olurdu. Bunlar; **Kulakşın, Şırğa, Bukpe Şırğa, Koraz Kulakşın, Tuyaklı Kulakşın** gibi çeşitli küpe türleri idiler. Kızlar genç yaşlarından itibaren burunlarına **alka, toga** takıyorlardı. Toga’yı sadece kızlar değil, daha dünyaya gelmeden evvel nişanlanmış erkek çocukları da takıyorlardı.¹⁵

Nogay Türklerinde olduğu gibi Anadolu Türklerinde de, başın bağlanış şekli, yazma veya başörtüsünün rengi biçimi, kofigin düz veya yan konuluşu gibi biçimler, giyenin kız, nişanlı kız veya evli hanım olduğuna işaret ederler. Türk Dünyasında baş bezeme ile ilgili kelimelerin derlenilmesi halinde yüzlerce kelimelik bir lügatçanın oluşacağına eminiz. Biz Karakalpakistan’da etnografya müzesinin üç ayrı salonunda sergilenen Karakalpak, Özbek ve Türkmen takılarının isimlerini sıraladığımızda zengin bir liste oluşmuştu.¹⁶ Bu arada Nogay etnografik kaynaklar **halhal** ve **hızmanın** vatanı için de bir bilgi vermektedir. Bu kadın süs eşyalarının vatanı muhtemelen Kafkasya idi. Bir diğer ilginç tespit de **“Beşik kertmesi”**nden evvel yapılan nişanlanma olayıdır. Beşik kertmesi daha ziyade kırkı içinde dünyaya gelen çocuklar arasında yapılırken Nogaylarda **Toga’yı** doğmadan nişanı kesilen erkek çocuk da takabilmektedir.

Nogay kadınlarında diğer Türk kesimler gibi yas döneminde kara giyindiklerini belirtmiştik. **“Ağları çıkar kara giy gelin”** gibi. Ancak Nogay Türklerinden yaptığımız bir tespite göre kadınlar normal günlerde beyaz taşlı takılar kullanırlarken, yas dönemlerinde sarı taşlı takılar takınırlardı. Nogay kadınlar bakımlı olmaya özen gösterirler. Dış görünüşlerine önem verir parfüm de kullanırlardı. Saçlarını **Kenosla** yıkıyor, tırnaklarına oje sürüyorlardı. Makyajlarında pudra ve allık kullanıyorlardı. Genç Nogay kızların giysileri yaşlı hanımların giysisi ile aşağı yukarı aynı idi ancak çok daha pratikti.¹⁷

15 a.g.e

16 Y.Kalafat, *Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi Sultan*, Ankara, 2003, Bozkır

17 İ.X.Kakumkov, P.X. Kareytov, A.İ. E. Sikaliev, a.g.e

BESLENME

Nogay milli yemekleri Türkistan ve Kuzey Kafkasyadakilerinin benzeridir. Ancak zamanla köken olarak aynı olmalarına rağmen bunlardan biraz farklılaşmıştır. XIII. yy. da özel et ve süt yemekleri daha yaygındır. Bunların yanısıra darıdan yapılan yemekler de vardır. XV. yy. ortalarına doğru Pyatigorya reyonunda ekincilikle birlikte ekmek üretmeye başladılar. Matvey Mekovky, Nogay yemekleri üzerinde çalışmış olup XVI. yy.da verdiği bilgilerde süt yemekleri yer alıyordu. Bunlardan “kumuz” kıymız en önemli besin kaynağı idi. Diğer araştırmacılardan birisi olan A. Cenkinson, C. Delukka XVI-XVIII. yy.da Nogay yemeklerini tanımlayıp et ve süt yemeklerinin Nogay mutfağındaki yoğunluğunu anlatmıştır. Fakat XVIII yy. başlarında Oleariy, Tatar diye tanımladıkları Nogayların tavuk ve un yemeklerine dair de bilgi vermektedir. XVIII yy. da çeşitli bölgelerde yaşayan Nogayların yemek kültürü hakkında geniş bilgi verilmektedir. Pavolyiye Nogaylarının yemek kültürünü analiz eden S. Gimelin’e göre, Nogaylar ekmek pişiriyor, unlu yiyecek hazırlıyor, at, koyun ve sığır etinden yemek hazırlıyor, pilav pişiriyorlardı. Güneşte kurutulmuş çeşitli balık türleri de yeniliyordu. İ. G. Georgiye göre Nogaylar yiyeceklerini hayvancılık ve bazı bostan bitkilerinden hazırlıyordu. Onlar, et, süt, peynir, yağ, pilav ve çeşitli yabani ve üretimi yapılan bostan bitkilerini tüketiyorlardı. Yazın karpuz, yemiş (kavun) ve özellikle Kırım’dan tedarik edilen çeşitli otları yiyorlardı. Yemek, genellikle kadınlar tarafından hazırlanıyordu. Erkekler hayvan keser, derisini soyar, parçalar ve daha sonra kadınlara verirlerdi. Kadınlar da bu etlerden çeşitli yemekler hazırlıyorlardı. Orta Asya / Türkistan, Kuzey Kafkasya ve Povolyye (Kırım’ın Kuzeyi) halklarının çoğunda olduğu gibi Nogaylarda at, deve, koyun, sığır ev kuşları (tavuk, ördek, kaz, hindi) ve yabani kuşların eti yenilirdi. D. Şitalter’in ifadesine göre; Nogaylar yazın, koyun, kışın at eti yerlerdi. Beslenmiş atlar genellikle sonbaharda kesilirdi. Kulun ve tay etleri çok sevilirdi ve bazı hastalıklara karşı ilaç olarak kullanılıyorlardı. Kulun / Taypiy (yağ) “Komkazı” bazı mide hastalıklarına iyi geliyordu. At etinden Kalbasa (Salam), “Kazı” hazırlanıyordu. Bunun için atın düz bağırsağı (as-sek) iyice yıkanıyor ve bir ucu sıkıca bağlanıyordu. Sonra bu bağırsak küçük parçalara ayrılmış yağlı etlerle dolduruluyor. Bol miktarda öğütülmüş karabiber ve sarımsakla dolduruluyorlardı. Bağırsak doldurulduktan sonra, ikinci ucu da bağlanıyor kuruması için asılıyordu. Kazı-Kalbasa kızartılmak, kurutulmak suretiyle ve çiğ olarak yenilebiliyordu. Etten “kuvarmış” diye bilinen bir yemek hazırlanıyordu.¹⁸ Yazarlar grubunun Nogaylarla ilgili verdiği bilgilerden

18 İ.X. Kalmikov P.X. Kereytov, A.İ. Cikaliev. *a.g.e sh.* 147-158

Bozkır beslenme kültürünün özelliklerini ve Nogayların yerleşik yaşam süreçlerinin geçme dönemlerini izleyebiliyoruz.

Nogaylarda at ve koyun etinden “Toltırma” denilen salam türü bir yemek hazırlanırdı. Bunun için kıyılmış et bağırsak parçaları ile karıştırılıp düz bağırsağa doldurulup iki ucunu da bağladıktan sonra bacada kurutuyorlardı. Toltırma hazırlanırken arta kalan et kurutulurdu. Buna “kaak et” denirdi. Kornisa’nın belirttiğine göre ince bir şekilde doğranılmış etten erkekler tarafından “Taramu” denilen özel bir yemek hazırlanırdı. Taramu yemeği Nogay erkeklerine olan kardeşlik bağı ve değerlerin korunması için bu yemeğe kadınlar kesinlikle dokunmuyorlardı.¹⁹

Güney Azerbaycan Türklerinde “**Bibi Sofraları**” kurulur. Bu yemekler adak yemekleridir. Bunlara erkekler alınmazlar. Özbek Türklerinde de evlilik merasimleri döneminde sadece yaslı kadınların katıldıkları meclisler vardır. Bunların benzerini Hakas Türklerinde de görebiliyoruz. Nogayların yemek kültüründe yumurtanın özel yeri vardır. Yumurta hazırlanarak yenilirdi. Yumurta aynı zamanda soğanla birlikte yağda kızartılır “**kaygana**” denirdi. Çiğ yumurta kaynatıldıktan sonra peynir parçaları, süt tereyağı ve tuz ilave edilerek “**yomeke**” denilen yemek pişirilirdi.²⁰ Nogayların koykanası Azerbaycan ve Anadolu’da Kaygana/Gaygana olarak bilinmektedir. Nitekim Nogaylardaki kürenke ağırlık birimi Azerbaycan Türklerinde Kirvenge olarak biliniyordu.

Nogaylarda et yemekleri genellikle bayram günleri veya törenlerde yenilirdi. Süt ve süt ürünleri ise, Nogayların kullandıkları günlük tüketim maddeleri idi. Nogay mutfak levazımatı; **Şara, Saplı, Şanak, Kaşık, Nelbeki (tabak), Saplıoyak, Tepşek (tabak), Savak, Ojacı (kepçe türü), Oyman (büyük tabak), Şomiş (büyük kaşık), Şolpu (süzgeçli kaşık), Yalgacı (büyük kepçe), Telpek (büyük çanak), Tos togay (kase), Şapşak (fıçı), Şelek (Saka omuzluğunun ucundaki ahşap kava), Kuen (omuzluk), Tobak (tabak), eleken /tekene (elek), Suzgiş (süzgeç), Şanışkış (çatal), Tuygiş (havan eli), Avonkov (tahta boğumlu kavonoz), Ezayak (ayaklı ahşap testi), Sis (uzun şiş), Kumgan (ıbrık), Şalmek (çömlek)tir. Bunlardan Tuygiş’in Azerbaycan Türkçesindeki ismi **Hevenç-deste’**dir. Kumgan’ın ismi ise **Sehenç’tir**.**

19 İ.X. Kalmakov, P.X. Kereyrov, A.İ. Cikaliev, a.g.e.

20 İ.H. Kalmikov, P.H. Kereyrov, A.İ.C. Kaliev. a.g.e. Sh. 147-158

HALK TABABETİ

Nogay halkının da doğal olarak geçmiş yaşamlarından gelen birtakım sembolleri, değerleri olmuştur. Bunlardan Halk tababeti ve bu arada veteriner bilgileri ilk sıraları alır. Atlı Bozkır Kültürünün özelliklerinden birisi de hayvan bilgisi birikimli oluşudur. Nogay hayvan bilgisi birikimi çok tartışılmıştır. Ünlü halk sağlığı bilimcilerine göre Nogay Türkleri halk sağlığı uzmanlarına “Suyek Usta” veya “Yarakşı” diyorlardı. Bunların üç tedavi yöntemleri vardır. Bu yöntemler, Masaj-ovma, yerine koyma – çıkıklar için ve çekmektir. Göbek düşmesi içindir. Bu tedavi işlemlerinde kullanılan malzeme, döşekçik, bantbezi idi. Bazı hallerde de henüz kesilmiş koyunun postuna tedavi edilecek hasta sarılırdı. Bu yöntem çok bilinen bir tedavi yöntemidir. Bu tedavi şekli Nogayların akraba topluluklarından Karaçaylarda da vardır. Halk tababetinde çeşitli otlar, süt ve yağdan halk ilaçları yapılırdı. “Türkeçare/ halk ilacı” daha ziyade aç karnına içiliyordu.²¹

Halk ilaçlarının birçok yerde ismi “**Kocakarı ilacı**” veya “**Çerçi Dermanı**” iken Kafkasya da isminin Türkeçare olması ilginçtir. Bu tabirin vatanı daha ziyade Azerbaycan Türk coğrafyasıdır. Biz bu ismi ilkin Nahçıvan’da tespit etmiş sonraları Azerbaycan’ın sair kesimlerinde teyit etmiştik. Hiçbir halkın halk ilaçları milliyet ismi ile söylenilmez. Mesela Almanya veya İngiltere çare diye bir ilacın ismi yoktur. Kazağa veya Kırgıza değil de üst kimlik olan Türke çare denilmiş olması da ilginç olmalı. Biz bu hususu Türk adının mistik muhtevasına dair yaptığımız çalışmalarda²² irdelemeğe çalıştık. Türk ata onun şifa gücü kamların şifa verici de olabilmeleri ile ilgili olabileceğini düşünüyoruz. Bu arada çekmek suretiyle yapılan tedaviye de şahit olduk. Kars’da 1940-50’li yıllarda yengem Mevlut Durgun “**Göbek Çekme**” tedavisi yapardı. Bunun için hasta sırt üstü yatırılır elinin tabanı ile göbeğin ortası ovulur gibi yapılır sonra katlanmış şekli ile parmak göbeğe takılır ve yukarıya doğru çekilir. Bu tür hastalara “**Göbeği düşük**” denirdi. Bazı insanın göbeği sık düşerdi, göbek yüksek bir yerden atlanınca veya ağır bir şey kaldırıncaya düşerdi. Hamallarda ve daha ziyade erkek çocuklarında görünürdü. Anadolu’da bazı kadınlar için, “ehli tarikattır. Ölüler de o yıkar, mevlütleri de okur” denir. Bir dönem Güneydoğu Anadolu’da sünnet yapan kadınların oluşu, sünnetin islam ile ilgisinden ve yapanların da tarikat ehlinde oluşları sebebiyle olabilir.²³

21 a.g.e. Sh. 68-81

22 Y.Kalafat, “Türk Adanın İlahi Muhtevasına Dair” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1996 S. 100, sh. 97-112

23 Ş.Aksoy (...) “... Kadın Sünnetçiler” III. *Lokman Hekim tıp Tarih ve Folklorik Tıp Günleri Bildirileri*.

Hayvan derisine insanı sararak tedavi etme yöntemini ilk olarak Balkan Türklerinden tespit ettik. Sonra Anadolu'da da yapıldığını öğrendik. Daha ziyade yanılmıyorsam kırık çıkıklarda ve “**Beli Gevşek**” hamile kalmakta zorluk çeken hanımlar için kullanılıyor. Bunun için bir hayvan kesiliyor derisi soğumadan soydurulmuş hasta bu deriye sarılıyor. Deri kurumaya yavaş yavaş başlayınca haliyle içindeki vücudu sıkıyor. Bu sıkma işlemi tetrici ve vücudun bütün noktalarına eşit etki yapıyor. Böylece zor ve fakat etkili olduğuna inanılan bir tedavi sürüyor.²⁴ Bu arada Proto -Türk dönemden sonra da Balkanlar muhtelif dönemlerde Kafkasya'dan göç almıştır. Göç olgusu ile halk kültürünün yayılma alanının belirlenmesi, kültürel etkileşimde halkların komşu coğrafyaları paylaşımları kadar önemlidir. Türk Halk tababeti çalışmaları da derlenilip toparlanılmıştır.²⁵

Nogaylarda, akciğer hastaları için **porsuk derisi**, süt ve **sarımsak** kullanılıyordu. Nogay halk tababetine dair L. M. Tolstoy'un anılarında da bilgi vardır. Tolstoy Nogaylar tarafından tedavi edilmiştir. Bu tedavide kuruyemişlerin tozu kullanılmıştır. Nogay Aip bu yöntemle Tolstoy'un boğazındaki rahatsızlığı tedavi etmiştir. Bu dönemde ünlü bir Nogay halk tabibi melhemi açık yaralarda kullanıyordu. Bu ilaçta, **yağ, bal, yumurta sarısı, un ve balmumu** kullanıyordu. Nogay Türklerinde 20' den fazla hastalık ve onların tedavi şekilleri biliniyordu. Bir takım hastalıkların tedavisinde zorlanılıyordu. Bir kısım hayvan hastalıklarında hayvan sabahleyin yem yemeden ve ahırdan çıkmadan hayvanın yarası **kirpi yağı** ile doldurularak tedavi uygulanıyordu. Güneşte kurutulmuş taze **Yavşan / Pelin** otunun tozu çürümeye yüz tutmuş yaranın üzerine, yara biraz ovulduktan sonra bağlanıyordu.²⁶

Sarımsak Türk halk hekimliğinde önemli yer tutar. Sarımsağın mikrop öldürücü fonksiyonuna dair Eren Akçiçek geniş bir çalışma yapmıştır. Hatta sarımsağın sağlıktaki önemini anlatan hadislerin varlığından dahi bahsedilmiştir.²⁷ Biz sarımsağın, **nazar, büyü, hortlak** ve çeşitli **kara iyeler** karşısındaki yararlı rollerini tespit etmiş fiziki ve fizik ötesi zeminlerde sarımsağın oynadığı bu olumlu rol üzerinde çalışmıştık.²⁸

24 S. Güngör, *Burhaniye Mektupları*, 2000 (Basılmamış)

25 Ali H.Bayat, *Tıp Tarihi*, İzmir 2003

26 İ.H. Kalmikov, P.H. Kereytov, A.İ. Cikaliev, *a.g.e. a.g.y*

27 Eren Akçiçek, *Erence (Halk Bilimi Yazıları)* İzmir, 1997, sh. 46-67

28 Y.Kalafat “Türk Halk İnançlarında Sarımsak ve Soğan ile İlgili Hususlar” *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, Ankara 2001, sh. 85-91

Nogaylar hayvan tedavisinde **maden sularından** da yararlanıyorlardı. Bu yöntem Nogay Türklerinde çok eskiden beri uygulanıyordu. Tedavi usulleri arasında **kan akıtma** da vardı. Bunun için özel tıbbi aletler kullanılıyordu. Kan hasta hayvanın yan tarafından alınırdı. Bu tedavi şekline “**Kartık**” deniliyordu. Atlarda bu türden bir sorun olunca atın ayağını çertiyor / bıçakla çiziyorlardı. Bu işlemten sonra ata bir kapla su veriliyordu. Atların göz hastalıklarında **toz şeker** ilaç olarak kullanılırdı. Bu dönemlerde “**Sibir yarası**” ve “**Hayvan Humması**” hastalıkları çok yoğundu. Nogaylarda dini, mistik inanç içerikli hayvan tedavisi de vardı. Bu tedavi yönteminde **ruhlardan** istifade edilirdi.²⁹

Hayvanlardan kan akıtmak suretiyle tedavi edilme yöntemi Anadolu Türklerinde de vardı. Uygulama şekilleri büyük ölçüde benzerdir. Bu konuda Türkiye’de yapılmış çalışmaların mevcudiyetleri de bilinmektedir. Ruh – at ilişkileri konusunda eski Türk inanç sistematığından günümüze kadar gelmiş bir kara iye olan süreli diye bilinen bir habis ruhun geceleri atlara ahır içerisinde binip onları çatlatırcasına koşturduğuna inanılır. Bu kara ruhun hayvanlara zarar vermesini önlemek ve onun yakalanabilmesini sağlamak için atın sırtına zift türünden yapışkan bir madde sürülür. Böylece anılan kara iyenin yapışacağı için yakalanacağına inanılırdı.³⁰

Diğer taraftan at, Türk halk inançlarında kült oluşturmış adeta bir ak iyedir. Onun nalından, yelesinin kılından, ayak izinden, kişnemesinden, üzengi ve geminin demir aksamından kafa kemiğinden, kötü ruhlara ve kem gözlere karşı korunmada istifade edilir.³¹

Nogaylar da diğer Türk soylu halklar gibi 12 Hayvanlı takvimi kullanıyorlardı. Bu takvimdeki aylar, fare, inek, pars, tavşan, balık, at, tavuk, it, koyun, ejder, maymun, domuz yılları idi. Nogaylarda ay isimleri ise, **Yanıbar** / (Ocak), ruhun beslenme ayı, **Beribar** (Şubat) Yeri beslenme ayı, **Mırat** (Mart) Ruya ayı, **Eter-el** (Hisan) ülkeyi düzeltme ayı, **May** (Mayıs) yağ ayı, **Uyin** (Haziran) toplama ve depolama ayı, **İyin** (Temmuz), **Avız** (Ağustos), **Sentebar** (Eylül) mukavamet ayı, **Oktabobar** (Ekim) avla doyum ayı, **Noyabar** (Kasım), **Tekebar** (Aralık) keçi ayı idi. Halk meteorolojisi Nogay hayatında önemli idi aynı

29 İ.H. Kalmikov, P.A. Kereytov, A.İ. Cıkaliev, *a.g.e, a.g.y*

30 Y.Kalafat, “Türk Halk İnançlarında Kara iyelerle İlgili Halk İnançları” *Güneyde Kültür*, sh. 21-26

31 Yaşar Kalafat “Orta Toroslardaki Türk Halk İnançlarında At” *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mart 1998 s. 135, sh. 24-31

zamanda diğer Türk halkları ile ortaklı.³² 12 Hayvanlı Türk Takvimi için H. Çay'ın çalışmaları bakılabilir.³³

Nogayların ayrıca kendi birimleri vardı. 1 km'ye Şakırım deniyordu. "**Kulaç**" da vardı. Kuşak ise karış karşılığında kullanılırdı. "**Kırma Ayak**" köy bardağı ile yapılan bir hacim ölçüsü idi. Ayrıca "**Şara**", "**tostakay**" gibi birimlerde vardı. Bunlar daha ziyade takas da kullanılırlardı. "**kürenke**" 500 gr karşılığında nogay ağırlık birimlerinden birisi idi. "**Ok**" da bir birimdi. 3 kürenke bir okdu. Ayrıca "**put**" ve 2.5 put karşılığında "**sabu**" diye bilinen bir ağırlık birimi daha vardı. "**Şekki**" köylerde kullanılan bir el terazisi idi. Batı birimleri Nogay yurduna XIX. Yy. ın sonlarında gelmiştir.³⁴ Bu birimlerden bir çoğunu bir halkanın bir kısmı Kuzey ve Güney Kafkasya göçmeni olan Kars'dan hatırlıyoruz.

HALK EDEBİYATI

Nogay folklorunun tarihi hazinesinde çeşitli folklorik ürünler vardır. Bunlar, çeşitli hatıralar, destanlar, hayvancılık ve ekincilik türkülleri doğumdan ölüme kadar geliştirilmiş uygulamalar, çocuk türkülleri, çeşitli seviyeden oyunlar, çiftçi şiirleri, lirik parçalar "**Sustuşka**" diye bilinen (Karşılıklı kız -erkek oynanan bir kısmı türkülü oyunlar) iyi ve kötü günlerde okunan neşeli ve hüznü parçaları. Bunlardan bir kısmı defin esnasında okunan bir nevi ilahilerdi. Ayrıca sözlü edebiyat mahsulu olan dualar/alkışlar, beddualar/ Gargışlar, masallar, efsaneler, yaşanmış olay anlatıları, bedii halk düşünür ürünü olan sözler vardı. En önemli yeri Eposlar alıyordu. Deyimler ve ata sözleri oldukça gelişmiş ve zengindi. Halk kültürünün oluşup yaşamasında Türkücü ve Masalcı önemli yerleri vardı. "**Poyema**" diye bilinen uzun şiirler yazıyorlardı. Nogay şiirinde en saygın yeri kahramanlık şiirleri alıyordu. Bunlar "**Yıran**" olarak biliniyorlardı. Lirik Nogay destanlarını ise "**Bahşi**"ler dile getiriyordu. Efsaneleri ise "**Engimeşi**"ler "**Ertegişi**"ler (Masalcılar) atasözü anlatan "**Şeşenler**" deyimlerin bulunması da "**Efovoizm**"ler ünlüdür. Şeşen kelimesi, müdrik ve hazır cevap anlamına gelmektedir. "**Yırşı**"lar bütün türkülleri okuyabilirler. "**Şingsi**" ler Şing, diyor, **ınar**, beyit anlamında idi. Manicilere "**Sastucka**" Ağıtçıları "**Bozlaşi**" Beddua edici ve deyim ustası olanlara "**Şuklanşı**" deniliyordu. Bunlar daima halk tarafından itibar görmüşlerdir. Bu alanda, **Korkut**, **Şez-bayan**,

32 İ.H. Kalmukov, P.H. Kareytov, A.İ. Cikaliev, a.g.e. , a.g.y.

33 A.Çay, *Nevruz*, Ankara 1999

34 İ.H. Kalmukov, P.H. Kaveytov, A.İ. Cikaliev, a.g.e. , a.g.y.

Ket-buga, Naymanlı, Sıbra, Jirensé, Şeşen ve diğérleri Nogay halkının hafızasında yaşamaktadırlar. 1920'den sonra Nogayların en ünlü türkücúleri “40 Nogay Poeması Anlatıcıları” idi. Bunlar, **Musa Yurau, Kasım, İdris İshak Ulu** idi. Nogay ağıtçılarınnın ünlüleri ise, **Estavgan Yırau, Üzlükken Amit Kazı**’dır.

Çağdaş Nogay Folklorcularından Dağıstan elinden, **Kuray Lukmanova, Süleyman Sorseyeve, Yumali Adjimurzayeva, Abdulkerim Goniyeve, Yumanbeda, Koybokov, Stavropol** bölgesinin Neftekums ilinden **Zeyida Koybolyev**, Nogman ve **Magament Koldosov** Çeçenistan’ın **Şerkovsk** ilinden **Ali-kişi Katrosov**, Karaçay-Çerkezya’dan **Hacı Issak Kumukov, Halil Naymanev** ve **Hangereya Cemokulov**’u anmak gerekir.³⁵

Karakalpakistan’da 1997 yılında kutlanan ve bizimde “Asık Şenlik” bildirimizle katıldığımız “Kırkızlar Destanı” sempozyumunda Nogaylar da vardır.³⁶ Aynı yıl bu destan Derbent Dağıstan’da da kutlandı. Keza 2003 yılında yine Nokus – Karakalpakistan’da yapılan “Adige Destanı Sempozyumu”na biz “Adige Destanın da Olağanüstü Tipler” isimli bildirimizle katıldık.³⁷ Türkistan –Karakalpakistan Türk destan kültürü ile Kafkasya – Nogay Türk destan kültürü arasında özel bir bağ vardır.

Nogayların hayatlarında önem taşıyan safhalarında Nogay masalları anlatılır ve Nogay şiirleri okunur. Çeşitli yansımalar yapılır. Nogay folklorunun şiir ürünleri Müzikli Nogay folkloru ile direkt ilişkilidir. Bir kısım Nogay müzik aletleri günümüze kadar gelmiştir. **Kabız, dombre, dutar, sıbızgı, kabal, karnay, zurnay, davulboz** bunlardandır.³⁸ Bu çalgıların isimleri Kafkasya ve Anadolu Türk müzik aletleri olduğuna şahitlik etmektedir. Anadolu’da ağıt konusu ayrıntılı incelenmiştir.³⁹

Nogayların çağdaş ağıtçı ve manicileri eski meslekdaşlarından farklı olarak profesyonel değillerdir. Buna rağmen eski gelenekleri

35 a.g.e., a.g.y.

36 Y.Kalafat, “Edige Destanında Olağanüstü Tipler” Prof. Dr.Ahmet Bircan Ercilasun’a Armağan, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2003, S. 13 sh. 344-352

37 Y.Kalafat, “Nokus Kırkızlar Destanı Sempozyumu ve Karakalpak Türk Halk İnançları” *Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı*, Ankara 1998 sh. 315-336

38 İ.H. Kalmukov, P.H. Kareytov, A.İ. Cıkaliev, a.g.e, a.g.y

39 Esmâ Şimşek, Kadirli ve Osmaniye Ağıtları, Antakya, 1993; A.Z. Özdemir, *Öyküleriyle Ağıtlar*, Ankara 1994

yaşatanlar da bunlardır. Nogay folkloruna dair günümüze gelebilen ilk belge **Alibey Sarobov'a** ait olup 1830 tarihlidir. XIX. yy.'ın 2. yarısı XX. yy'ın başlarındaki folklorculardan **A. Arhipov, M. Osmanov, G. Ananov, P. Palev** tanımuşlar daha sonra **Canibekov** geliştirmiştir. Onun 30 yıllık çalışmaları (1905-1935) sonucu Nogay Eposu, folkloru, manileri, özlü sözlerinin toplandığı 4 ciltlik "Kelime Hazinesi" adlı eser ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu alanda **S.A. Canibekov Kalmıkof** ve **A.İ Sikaliyev** de çalışmışlardır.

Nogayların 10 kahramanlık destanı (Batır Yırları) lirik destanlardan (Aşık destanlarından) oluşmuştur. Ünlü destanları; **Aysıla oğlu Ahmet, Kamlanlı Batır, Edige Mamay, Manaşa, Manaşı Uk Tuyakbay, Er Tazgıl, Musevki Batır, Şora Batır, Adil Soltan, Kırk Nogay Kahramanı, Karasay Kazı, Er Kusep, Er Kosay, Amanhor, Er Kokşe, Kambar Batır** ve başkalarıdır. Nogay Eposlar 14-17 yy.da oluşmuştur. XIV.yy.da yazılan Edige Destanı Nogay fikrinin doğuşunu anlatır. Kızıl Ordu'nun dağılmaya başladığı bir dönemde esaretinde bulunan halklar ayrılmaya başlamışlardır.

Nogay masalları 3 bölümden / devreden oluşmaktadır. Bunlar, Hayvanlar, büyücüler ve maişet hakkındadırlar. Bütün Nogay Türk masallarında kahraman, haksızlığa, zulme karşı savaşı. Hayvan masallarının derinliklerinde mitolojik dönemin izleri vardır. Hayvan ve büyücü mitolojisine dayanır. Hayvanların düşünen, akıl yürüten muhakeme edebilen karakterleri vardır. Bunlar eski Türk boylarının/ kabilelerinin anemistik ve totemistik buluntuları ile doludur.⁴⁰ Denilirken bu tespit aynı zamanda Atlı Bozkır Medeniyetinin inanç sistemini oluşturan bir takım kültlerin kökenine işaret etmektedir.⁴¹

Nogay Yaratıcılığında "aforizm" (gizli söz) daha çok gelişme kayıtları etmiş "takpaklar" (atasözleri), "Yumaklar" (Bilmeceler) Nogay halkının asırlar boyu birikmiş hayat tecrübesi vardır. Bazı örnekler; "Ağzın kanla dolu olsa da düşmanın önüne tükürme", "Mollaya fazla yakın durma, zengin olduğun zaman o sana yaklaşacaktır", "Diyilen söz, atılan ok gibidir", "Birisini sözle ikna edemiyorsan, deynek ile hiç ikna edemezsin", "İyi söz ruhun gıdası, kötü söz ise baştası (mezar taşı) dır." Nogaylarda yağmur duası olarak kurak mevsimlerde; "Kun - ayım ket, ket salkın -ayım kel -ket" denir. Türkiye Türkçesi ile "Kurak ayım git git, Yağmurlu ayım gel gel" demektir.

40 a.g.e, a.g.y

41 İ.Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987

HALK İNANÇLARI

Günümüzde Nogay Türkleri evlendirecekleri kızlarının kanaatini sorarlar. Durun (eski) dönemde kızın kanaati sorulmaz ve kızlar 12 yaşından itibaren evlendirilirdi. Şimdi kızlar için evlilik yaşı 18-20' dir. Kız ere varınca kırk duval (davar) kalın istenirdi. Bir kimsenin kızı dünyaya gelince ona "Kırk davarın hayırlı olsun" denirdi. Kız ve erkek evladın itibarları itibariyle "erkek çocuk daha yalışıdır". Nogay Türklerinde oğlan bala doğanca (oğlan çocuk doğunca) "Çatanın tüpü (dipi) berk olsun" (soyunuz devam etsin) denir. 1940 yılından önce Nogaylarda 10'dan az bala olmamış, şimdilerde nadiren 6-7 ve daha ziyade 3-4 bala olmaktadır. Nogay Türkleri Rus aileye kızlarını vermezler. Obalarından aşiretlerinden de kız almazlar. Bu tür gençler aralarında kardeşirler.⁴²

Nogay Türkleri çocuklarını nazardan korumak için onlara molladan "dua" alınır. Geç konuşan çocuğun dili kaşıkla vurulur. Çocuklar muhakkak **sünnet** yaptırılır. Dağıstan Nogaylarında sünnetsiz çocuk yoktur. Kuban Nogaylarında sünnetsiz çocuğa rastlanabilir. Nogay Türklerinde sünnetçinin adı "**Baba**"dır. Şimdi Baba ve sünnet adetleri pek kalmamıştır. Sünneti doktorlar yapmaktadırlar. Sünnet de yaranın tedavisi için **Ocak külü** ilaç olarak kullanılmaktadır. Sünnetin kesilen parçası çocuğun annesi tarafından bir yere saklanır. Sünnet 5 ile 7 yaşlarında yapılır. Sünnet Toyuna "**Baba Toyu**" denir. Büyük bir bayram yapılır. Sünnet olan çocuk için "Şimdi Müslüman oldu" veya "şimdi tam Müslüman oldu" denir.

Nogay Türklerinde, çocuk askere gidince kurban kesilir. Hayır dilekler dilenir. Toy yapılır. Bu toya "**Gece Toyu**" denir. Askere gidecek gence **şavgal (hediye)** verilir. Hediye olarak asker adayına para verildiği de olur.⁴³ Nogay Türklerinde "**söz vermek**" çok önemlidir. Çocuk doğduğunda "**Beşik Kertme**" yapılır gençler için "**sözü verilmiş**" denilir. Söz muhakkak yerine getirilir. Evlenme yaşları gelince, kızın erkekten tercihen 2-3 yaş genç olması istenir. Gençlerin evlenme yaşları geldiğinde erkek tarafından kızın annesine ağız aramak için gidilir. Erkek daha evvelden evlenme isteğini anlatmak için bir dostuna veya yengesine istediğini söyler. Onlar da anne - babaya bilgi verir. Kızın cevabı "**Kız ayılduru**" alınır. Kızın ailesinin "evet" deyişinde küçük bir toy yapılır. Daha sonra "**şeytan ötbes toyu**" (şeytan geçemez toyu)

42 Y.Kalafat, "Nogay Türklerinde Halk İnançları" *TÜRKSOY*, Nisan 2001, S. 3, sh. 33-35

43 a.g.m

yapılır. Evliliğin onayı için bu arada yaşlılara gidilir. Yaşlılar yıldızlara bakarak çiftlerin yıldızlarının uyuşup uyuşmadığına, düğünün ne zaman yapılmasına uygun olacağına karar verirler. İkon “**toy**” (**Büyük Toy**) ise 2-3 gün sürer.

Gerdek gecesi yakınlarından gençler damadın **börkünü** kaçırlılar. Börkü geri alabilmek için hediye verilir. Damat ve gelin kırmızı – yeşil renkli bir perdenin beti (yüzü) görünmesin diye geline yavluk örtülür. Gelini görmek isteyen herkes geline hediye olarak bir takı takarlar. Toylarda, **kımız, boza ve şıra** içilir. Bu arada konuklara **sök** ikramı yapılır. Sök, taze kavrulmuş darı, şeker veya bal karışımından yapılmış **Talgan** vardır. Talgan, **darı** veya **mısır unu, süt, kaymak** ve **bal** **karşımı** bir yiyecektir.⁴⁴

Nogay Türklerinde gelin olacak kızda aranan vasıflar, aday **kullak süyer** (çok çalışkan), olmalı, **kolu kemer** (marifetli olmalı), **yol yordam töre bilmeli**. Bu konu ile ilgili bir tekerlemeye göre; “ Anasına korop kızını ve ayağına korop aşın iç” denir.

Nogay Türklerinde sık rastlanan insan isimleri, Esengeldi, Yumanyaz, Yumandık (Sevindik), Şanra Sevunduk (Sevindik), Kuvandık (Sevindik), Gündoğan, Atyeter, Tanyatik, Kismenbet, Geldimorat, Kayırbek, Navurbek, Kazbek, Orozniyez, Orozmanbet, Üzlüken, Cennethan, Orazbike, Gunsulu, Yensulu, Tansulu, Tanbike, Bazarhan, Toybike (Toyda doğanlar için), Vezirhan, Demirhan, Demir-Polat, Süyünbüke, Süydümhan, Almita, Elmira’dır. Nogay Türkleri arasında Rus isimleri, Miyanda, Sitalinbey, Sitalinat, Vatasıbek, Kılınbek’dır. Çocuğu yaşamayan anne çocuklarının yaşamaları için onlara, Kutupdursun, Dursun, Yaşar gibi isimlerde koyar.

Nogay Türklerinde çocuğa ismini baba tarafı koyar. İlk çocuğa ismini babası koyar. Nogaylarda çocuğa ad koyan da, beşikte salganda (ilk defa beşiğe koyulunca, **Kazay Dotop**’da (Day durunca) ilk yürüyünce saç ilk kırılınca (ilk traşta) toy yapılır. **Saç toyunda** balanın saçı alınıp saklanır. Çocuğun ilk dişi çıkınca (**Diş Çırla Toyu**) yapılır. Ad veren ata bindirilir.

Nogay Türklerinde çocuğun ilk doğduğu gün, kendisine bir gömlek giydirilir. Bu gömlek, **kırk gün** yıkanılmaz. Bu gömleğe “ıt kölek – **ıt gömleği**” denir. Kırk gün dolunca bu gömlek ite atılır. Böylece çocuktaki kötülüklerin ve kötü ruhların tesirinin giderildiğine inanılır.⁴⁵

44 a.g.e

45 a.g.e.

Tarihi Nogay düğünleri, toplumsal – ekonomik hayatın bütün unsurlarını içermektedirler. Damat adayları arasında ciddi bir rekabet vardır. Damat adayları arasında at yarışı, nişancılık, bulmaca bulma, satranç, mani söyleme yarışması yaparlar. Yarışmayı kazanan damat adayı talip olduğu kızla bire bir yarışa girerdi. Düğün manilerinde gelinin ve ailesinin onuru okşanır övgüler yapılırdı. **“Gelin geldi”** ve **“toy başladı”** gibi parçalar okunur. **“Toy bitti”** parçası ile düğün biterdi.⁴⁶

Düğün manileri Türk elleri düğünlerinde çok yaygındır. Kars’da **“gelini-damadı oynatma”**, **“Kaynanayı oynatma”**, **“Gelini atabindirme”**, **“toy bitti kalkın gidi”**, havaları çalınır. Nogay düğünlerindeki evlilik evveli sportif yarışmalar Dede Korkut’un destanı yaşam tarzından farklı değildir. Nogay toplumunda çok eşlilik vardı. Ancak Nogay halkı prensip olarak bu uygulamayı pek onaylamamıştır. **“Bir eşi olan rahat olur, İkinci eşi olan narahat ölür”** denilmiştir. Lirik Nogay hayatında sevgi ön planda yer alır. Gençlerin eş seçiminde yiğitliği aklı, samimi duygularını ön plana çıkarırlar.⁴⁷

Günümüz Nogay Türklerinde gece tırnak kesilmez, gece tırnak kesenin rızkını kestiğine inanılır. **“Ademden kolumun tırnağını aladı. Allah’dan konkar ayağımın tırnağını aladı”** denir. Tırnak yer kazılıp, yere kaylanır.⁴⁸ Nogay Türklerinde her soyun bir aile mezarlığı vardır. Soylu olanlarla halktan insanların mezarlıkları farklıdır. Garip ölenlerin mezarlıkları soylu veya sade insanlar katışıktır. Nogay Türklerinde kan gütmek, kan davası sürmek, inanç ve adeti yoktur. Kız kaçırma adeti vardır ama bu hiçbir zaman kan davasına yol açmaz. **Kız kaçırma** yöntemi ile evlilik eskiden daha çok görülürdü, o dönemlerde 4 eşlilik dahi olabiliyordu. Şimdi tek evlilik yapılmaktadır. Nogay Türklerinde ölen ağabeyinin dul kalaneşi ile evlenilir. Ayrıca evliliklerinde kesinlikle eşten ayrılmak, boşanmak yoktur. 40 gün çıkarılmayan gömlek uygulamasını nadir rastlanır olsa da biz Anadolu uygulamalarından ve S. Buluç’un Şamanizm makalelerinden hatırlıyoruz. **“Koku”** ile ilgili olmalı. Kara iyelerin çocuğu kokusundan teşhis etmesini önlemek için almalı. Korunmada kokunun çeşitli şekillerde kullanıldığını biliyoruz. Keza ölen kimseye **“toprak oldu”** denilmesi de ilginçtir. Bu kutsal toprağa güvenmek gibi bir şeydir. **“Yere verdik, toprağa emanet ettik”** gibi bir inancın tezahürüdür. Bir diğer önemli husus da sünneti yapan adama **“Baba”** denilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi kirve baba ayarında değerlidir.

46 a.g.e

47 a.g.e.

48 a.g.m

Nogay Türklerinde ölen bir kimse için, “öldü” denilmez, “toprak oldu”, “yaş oldan toydu-yaşam ondan gitti” denir. Bazen da “Avuştı -değiştı” veya “ömrü kıssa oldu” denilir. Nogaylarda ölünün üzerinde yıkandığı yere **Şabraz** Karaçaylar da ölü Cuvulgan Konna, ölü yıkanan tabla, denir. Kuban Nogaylarında ölümün 2. günün Dağıstan Nogaylarında 2. veya 3. günü defin yapılır. Başsağılığına gelenler, “Yatan Yer Cennetli Olsun” “Bu öldü kalanlar sağ olsun”, “İzi yaratsın başkaları ölmesin” denir.

Nogay Türk halk inançları, genel Türk halk inançları ve bu arada Anadolu Türk halk inançlarıyla benzerlik göstermektedir; “Şeytan Geçemez Toyu”nun yapılışı, gelin ve damadın arkasına geçtikleri perdenin kırmızı ve yeşil oluşu gibi. Renk kültüründe görülen bu aynılık, sayı 40 gibi sayı kültüründe de görülmektedir. Ak ve kara iyeler, Toprak kültüründe, beslenme ve eğlence kültüründe ve diğer alanlarda bu aynılığı görebiliyoruz.

M. Yu. Lermontov ve Âşık Garip Hikâyesi *

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN **

Büyük bir Rus şairi olan Mihail Yuryeviç Lermontov, 1814 yılında Moskova'da doğmuştur. Babası, sonradan fakir düşmüş soylu bir ailedendir. Annesi de zengin ve eski asillerden, Sitolygın soyundandır.

Lermontov'un kısa; fakat maceralı hayatı, üç yaşında annesini kaybedince başlamıştır, denilebilir. Anneannesi, yüzbaşı olan babası ile annesinin evlenmelerine hiçbir zaman razı olmamış, onu aşağılamış ve ilişkileri hep gergin olmuştur. Annesinin ölümünden sonra, Lermontov'un, babasının yanında mı yoksa anneannesinin yanında mı kalacağı sorunu ortaya çıkmıştır. Sonunda babası, anneannenin, Lermontov'a annelik edebileceğini ve yabancı bakıcılardan daha özenli bakabileceğini, üstelik de çocuğun iyi bir eğitim almasını sağlayabileceğini düşünerek, oğlundan ayrılmaya razı olmuştur.

Lermontov, bebeklik ve çocukluk yıllarını anneannesinin yanında geçirir. Fakat, anneannesi ile babası arasındaki gergin, hatta düşmanca hava, çocuğun ruhu üzerinde derin izler bırakmış olmalı ki, çocuk içine kapanır, duygularını ve düşüncelerini başka yollarla dışa vurur.

Gerçek olan bir başka durum da, anneannesinin çocuğun eğitimi için bütün imkânını seferber etmesidir. Doğuştan kabiliyetli olan çocuk, Alman ve Fransız dadılarla büyür, Almanca ve Fransızca'yı onlardan, daha sonra özel olarak tutulan bir mürebbiyeden de, Byron ve Shekespeare'i orijinalinden okuyabilecek derecede, İngilizce öğrenir. Ayrıca özel olarak resim ve müzik dersleri de almıştır. Torununun sağlık durumuyla da yakından ilgilenen anneanne, onu birkaç kere, maden sularından faydalansın diye, Kafkasya'ya götürmüştür. Özelikle de 1825 yılındaki üçüncü Kafkasya yolculuğu, çocuğun duygu dünyasını etkiler ve daha sonraki edebî hayatında bu iz, bütün açıklığı ile ortaya çıkar.

* 11-16 Mayıs 2005 tarihinde Kiev'de (Ukrayna) yapılan X. Uluslar arası Edebiyat Sempozyumunda bildiri olarak okunmuştur.

** Ege Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.

Lermontov'un hayatı 1827 yılında Moskova'daki Asiller Pansiyonu ile devam eder. Bu pansiyonun hocaları arasında, bugün bile şöhretleri devam eden, çok seçkin insanlar bulunmaktadır. Edebiyatçı A. F. Merzlyakof, Fizik öğretmeni M. T. Pavlof bu isimler arasındadır.

Pansiyonda çok güçlü bir edebiyat geleneğinin olması da Lermontov için önemli avantaj olur. Öğrenciler, el yazısı bir duvar gazetesi ile yine elle yazılan birkaç dergi yayınlamaktadırlar. Lermontov'un ilk şiir denemeleri ve defterleri bu dönemde yazılmaya başlanmıştır. 15 yaşında iken yazdığı "Portre" şiiri ile, kendini özgürlük dostu ilan eder ve "kölelik ve zincirler yüzünden inleyen insan" için ıstırap çektiğini belirtir. "Türk'ün Şikâyetleri" şiirinde Rus tarihinden alınmış konuları da işler, Puşkin'i örnek alan poemalar yazar. Kafkasya Tutsağı, Borodin Alanı, Ozanın Şarkısı gibi eserleri bu dönemin ürünleridir.

Lermontov, 1829'da pansiyondan ayrılır ve Moskova Üniversitesi'ne başlar. Üniversitede çok parlak öğrenciler bulunmaktadır. Gertsen, Belinski, Stankoviç, Ogaryof v.b. gibi. Ancak şair burada da yalnızlığı tercih etmiştir. Arkadaşlarına bir türlü ısınmaz. İdareye ve hocalara karşı tertip edilen her faaliyete katılır. 1830 Fransız devrimini öven poemalar yazar. "İzmail Bey" ve "Özgürlüğün Son Oğlu" gibi şiirlerinde bu duygularını yansıtır.

1831'de babasının ölüm haberini alır. Oğlunu göremeden, acı ve yalnızlık içinde ölen babası için Lermontov çok üzülür.

Bu olayla ilgili olarak bir şiirinde;

"Oğul ve babanın korkunç kaderi:

Düşmanca yaşamak, ayrılıkta ölmek..." diyecektir.

Daha sonra Moskova'daki üniversiteden de ayrılır ve St. Petersburg Üniversitesi'ne girer. Fakat tahsiline birinci sınıftan başlaması gerektiğini öğrenince, oradan da ayrılıp iki yıllık muhafız askeri yetiştiren okula kaydolar. Oraya da ruhen uyum sağlayamaz, ancak şımarık damgası yememek için, öğrencilerin bütün yaramazlıklarına katılır; burada da gizli gizli yazmaya devam eder. Türkçe tercümesi Âşık Garip'le bir arada basılan "Vadim" romanı üzerinde çalışır. Bu romanda Pugaçiyevski ayaklanmasını anlatır. 1834 yılı sonunda okulu biter ve süvari teğmeni olarak Çar köyü muhafız alayına atanır.

Genç yaşında hayata başlayan şair, gürültülü sosyete hayatına atılır. Aklıyla, iğneli ve alaycı diliyle, bağımsız ve korkusuz tavırlarıyla büyük ilgi toplar. Eğlenceli toplantıların aranan davetlilerinden biri olur. Bu dönemde yazdığı eserlerde, onun iki yönü birlikte gözükür.

Bir yönü ile alaycı, mağrur ve atak Lermontov, diğer yönüyle de sade, ciddî, yaşadığı boş hayat dolayısıyla gergin ve mustarip bir şair vardır.

1835 sonunda, izinli olarak çocukluğunun geçtiği Tarhanıy kasabasına döner. Çocukluğunun samanlı köy kulübeleri, köy çocukları ve köylü hayatı... onda samimi ve dürüst bir hayata özlemi tekrar canlandırır. Hele, Petersburg'a dönüşünde, iki yüzlü, gürültülü, sosyete eğlenceleriyle karşılaştınca, bu özlemi daha da artar.

1837 yılı, Lermontov'un hayatında önemli dönüm noktasıdır. Ocak ayı sonunda Puşkin, Fransa'daki toplumsal hareketler sonunda Rusya'ya sığınan Dantes adlı bir Fransızla yaptığı düzme bir düello da ağır yaralanır ve kurtulamayarak ölür. Lermontov, bu ölümden Çar Nikola ve onun etrafını saran asilleri mesul tutar ve (Smert Poeta) "Şairin Ölümü" adlı şiirini yazar. Bu şiir kısa sürede çoğaltılarak bütün Rusya'ya yayılır. Şiirin sonlarına doğru söylediği "Alçaklıklarıyla meşhur ataların çocukları" gibi hakaretle dolu mısralar yüzünden, 27 Şubatta Çar'ın emriyle savaşların bitmediği Kafkasya'ya sürülür. Anneannesinin uğraşmalarının sonucu, Lermontov savaşa girmez ve Tiflis'te karargâhta kalır.

Kafkasya'nın tabiatı, iklimi, insanları ve yaşama tarzı Lermontov'u derinden etkiler. Hayal gücünü genişletir, yazacakları için zengin malmeye kazandırır.

1838'de yine anneannesinin uğraşmaları sonucu, tekrar Çar alayına atanır, St. Petersburg'a döner ve yine sosyetenin gözdesi olur. Ancak Lermontov, artık bu hayattan ve insanlardan nefret etmektedir. Yazdığı ve söylediği her şey, kısa sürede yayılmaktadır. Doğal olarak yöneticilerin gizli öfkeleri de paralel bir artış gösterir. Artık yazdıkları da olgunlaşmıştır. Bunlar hızla çoğaltılmakta ve toplumu daha çok etkilemektedir.

1840'ta "Zamanımızın Kahramanı" adlı romanını tamamlar. Bu eseri onun şöhretini sağlamlaştırır ve edebî bir çevresi oluşur. Gogol, Jukovskiy, Baratınskiy gibi dönemin önemli yazarları, hatta müzisyenleri, ressamaları ve fikir adamları da bu çevrededirler.

Aynı yıl Fransız elçisinin oğlu De Barant'la düello yapınca, nisan ortasında düşmanlarının da kışkırtmalarıyla, mahkemeye verilir ve Kafkasya'nın en ucunda bulunan Tenginski alayına sürgün edilir. Orada, gözünü budaktan esirgemeyen "Seçme Avcılar Müfrezesi"ne komutan olur. Göğüs göğüse çarpışmalara katılır. "Yiğitler İçin" yazılı altın bir kılıçla ödüllendirilir. Ancak Çar bu ödüllerin hiç birine onay

vermez. Zira, yüksek makamlardaki düşmanları, Lermontov'dan nefret etmekte ve Çar'a onun aleyhinde dedikodular götürmektedirler.

1841 yılında dinlenme izni alarak, son defa olarak Petersburg'a gelir. Mayıs'ta Kafkasya'ya döner. Hastalanmıştır. İzin alıp dostlarından biriyle birlikte, kaplıcalarıyla tanınan, Piyatigorsk'ta bir süre kalırlar. Kaplıcada okul arkadaşlarından Martinof'la karşılaşır. Onunla alaycı konuşması, onu boş ve gösteriş seven bir züppe olarak gördüğünü söylemesi yüzünden çıkan kavga düelloyla son bulur. Lermontov, Martinov'un düello teklifini kabul eder ve 15 Temmuz 1841'de, büyük kalibreli ve yakın mesafeden yapılan atışla, Lermontov tam kalbinden vurulur ve ölür.³

Genç yaşta ölen Lermontov, yaşadığı aşklardan, ailesindeki huzursuzluklardan, yaşadığı çevredeki riya ve yalan dolu insanlardan etkilenmiş ve melankolik bir psikoloji ile lirik şiirler yazmıştır. Bu kısa ömre rağmen roman, hikâye, tiyatro ve şiir gibi edebi türleri deneyen Lermontov'un doğu hikâyelerine karşı özel bir ilgi duyduğu anlaşıyor. Bu hikâyelerin ilhamı ile yazdığı Boyarın Orsa (Boyar Orşa), Çar İvan Vasilyeviç'in Şarkısı (Pyesnya pro Tsarya İvana Vasilyeviça), Şeytan (Demon), Mahpus, Komşu gibi epico-romanesk şiirler ile Kafkasya'da geçen ve Ruslar tarafından esir alınarak manastıra yerleştirilen bir çocuğun acılarını anlatan Çırac (Mtsiri) ile orijinal bir üslup yaratmıştır. Bu kelime, Gürcü dilinde yoldan çıkmış, sapıtmış papaz anlamına da gelmektedir. Papaz olmak üzere alınıp zorla kapatıldığı manastırdan kaçan bir çocuğun yaşadığı üç günlük özgürlük ile yarı çılgın, yarı canlı fakat sonsuz bir özgürlük tutkusu anlatılır.

"Zamanımızın Kahramanı" (Geroy Naşego Vremeni) sade bir dille yazdığı ve kendi hayatını anlattığı bir eserdir. Eserde tutkulu ve bencil kahramanın, bütün şeref ve aşk hayallerinin suya düşmesi anlatılır. Tolstoy'un realizmini ve Dostoyevsky'yi hazırlayan bu eser, Rus edebiyatının temel taşlarından biridir. Romantik ve acıyla dolu eserlerinde zulüm ve haksızlıklar altında yaşayan yalnız ve başkaldıran insanın gururunu anlatır.

Lermontov'un mensur eserleri arasında, Âşık Garip ve Kafkasyalı adlı denemesi tam olarak bitmemiş eserleri arasında yer almaktadır. Ancak bu iki eserden Âşık Garip, 1840'a doğru yazılmış ve şairin ar-

3 Bu kısa biyografik bilgi hazırlanırken Ataol Behramoğlu, *Hançer*, Adam Yayınları 1, BS 1983 s.7-14 adlı eserden ve Y.M. Lotman'ın "Problema Vostoka i zapata v Tuorçestve przdnege Lermontova, Lermontovskiy Sbornik, Leningrad 1985. S.55-52 eserden geniş şekilde faydalanıldı.

tık tamamıyla olgunlaşmış onun bütün özelliklerini taşıyan ve konusu Türk halk hikâyesinden alınmış bir denemedir. Lermontov, Âşık Garip'i masal havası içinde kaleme almıştır. Hikâye, aynen Türk masallarında olduğu gibi, "Evvel zaman içinde" formel ifadesiyle başlar. Lermontov'un hikâyeyi aldığı veya dinlediği kaynakta, Âşık Garip'in sevgilisinin adı Mahmihri olarak geçmektedir. Hikâyenin özeti kısaca şöyledir:

"Evvel zaman içinde, Tiflis'te zengin bir Türk ve çok sevdiği ve dünyada hiçbir şeyle değişmeyeceği Mahmihri adlı güzel bir kızı vardır. Aynı şehirde, Âşık Garip isimli fakir fakat çok iyi saz çalıp türkü söyleyen bir delikanlı bulunmaktadır. Düğünden düğüne dolaşır, Türkistan'ın eski kahramanlarının maceralarını anlatarak geçinir. Bir düğünde gençler karşılaşır ve birbirlerine âşık olurlar. Ama Âşık Garip'in sevdiği kıza kavuşması çok zordur. Fakir olduğu için, kızı ona vermeyeceklerini düşünür. Âşık, bir gün bahçede uyuya kalır, Mahmihri arkadaşlarıyla oradan geçerken arkadaşları arasında bulunan bir kız, Âşık'ı uyandırır. Kızlar uzaklaştıkları için Âşıklar birbirlerini görememişlerdir. Âşık'ı uyandıran kız, Mahmihri'ye uyandırdığı delikanlının Âşık Garip olduğunu söyleyince, Mahmihri, kendisini onun yanına götürmesini ister. İki âşık görüşür ve kız, Âşık Garip'e "Gel, beni babamdan iste, babam düğünümüzü de kendisi yapar, hem de bana çok çeyiz verir, bu da ikimize yeter." der.

Oğlan, ilerde başına kakılır korkusuyla bu teklifi kabul etmez. "Ben yedi yıl, diyar diyar dolaşayım, zengin olup gelip seni alayım. Ancak sen de razıysan, gelince benim olursun." der. Mahmihri kabul eder. Eğer vaat ettiği sürede gelmezse, uzun zamandan beri kendisini isteyen Hurşit Bey'e varacağını söyler.

Âşık Garip evine gider, annesi ve kız kardeşiyle vedalaşır. Tiflis'ten çıkar. Yolda bir atlı peşinden gelir. Gelen, Mahmihri'yi isteyen Hurşit Bey'dir. Onunla birlikte gideceğini söyleyerek yoldaş olmak ister. Günlerce giderler, bir gün önlerine bir ırmak çıkar. Hurşit Bey Âşık Garip'e "önden sen yüz, arkadan ben geleyim" der. Âşık soyunup yüzererek karşıya geçer. Hurşit Bey onun elbiselerini alıp atına atlayarak Tiflis'e geri döner. Tiflis'e gelerek, Garip'in annesine, oğlunun suda boğulduğunu söyleyerek elbiselerini verir. Yaşlı kadın inanır ve elbiseleri alıp Mahmihri'ye götürür ve "oğlunun öldüğünü, artık istediği biriyle evlenebileceğini" söyler.

Mahmihri, bu sözlere inanmaz, Hurşit Bey'in uydurmaları olduğunu söyler.

Diğer taraftan Âşık Garip, çırılçıplak kalır, geceleri yol alarak, bir köye gelir. Başından geçenleri anlatır. Köylüler onu giydirebilirler ve misafir ederler. Âşık, dolaşa dolaşa Halep'e gelir. Halep'te zengin ve türkü meraklısı bir paşa vardır. Çevrede ne kadar Âşık varsa hepsini dinlemiş, ama hiçbirini beğenmemiştir. Sonunda Âşık Garip'i dinler ve çok beğenip yanına alır. Âşık Garip, kısa sürede büyük bir şöhret kazanır. Yedi yıl orada çalıp söyler ve çok zengin olur.

Diğer taraftan Mahmihi sürenin dolmak üzere olduğunu görüp, telaşla sevgilisini aramaya başlar. Bir kervanla haber gönderir. Kervan-başı, Âşık Garip'i bulup sevgilisinin söylediklerini iletir. Âşık Garip vadenin son günü olduğunu görür ve hemen yola çıkar. Yolda ağlayarak giderken bir atlı gelip, O'nu atının terkine alır ve bir göz yumup açincaya kadar önce Erzurum'a, sonra Kars'a, en sonunda da Tiflis'e getirir ve kapılarının önüne indirir.

Garip'in anasının ağlamaktan gözleri kör olmuştur. Atlı (Hızır), atının bastığı yerden bir avuç toprak almasını ve anasının gözlerine sürmesini söyler ve gözden kaybolur. Garip evlerine gelip kapıyı çalar ve bu gecelik misafir etmelerini söyler. Anası kabul etmek istemez ve düğün evine gitmesini söyler. "Oğlunun başı için beni içeri al!" deyince kız kardeşi kapıyı açar. İçeri giren Garip, duvarda asılı duran sazını görünce, çalmak ister. Önce vermek istemezler fakat ısrar ederek sazı alır ve türküler söyleyerek kendini tanıtır fakat annesi inanmaz. Kız kardeşi, Âşık'ı alıp düğün evine götürür. Orada türküler söyler. Mahmihri sesinden Garip'i tanır.

Hurşit de Âşık Garip'i tanımıştır. O'na "Şimdi artık senin gerçek-ten Âşık Garip olduğun anlaşılıyor" der. Bu kadar uzun yolu bu kadar kısa sürede nasıl geldiğini anlatmasını ister. Âşık Garip, Hızır'ın söylediklerini hatırlar ve gözleri görmeyen birini getirmelerini söyler. Âşık Garip'in kız kardeşi bu sözleri duyunca hemen evine döner ve anasını alıp düğün evine getirir. Âşık Garip koynundan Hızır'ın atının ayağının altından aldığı toprağı çamur yapıp anasının gözlerine sürer. Kadının gözleri hemen açılır.

Artık, kimsenin şüphesi kalmaz, gelenin Âşık Garip olduğu anlaşılır. Hurşit Bey de itiraz etmeden Mahmihri'yi ona bırakır. Bunun üzerine Âşık Garip sevinir ve "Madem böyle, ben de seni teselli edeyim, benim kız kardeşimi de sana veriyorum. Onunla evlen, siz de biz de mutlu yaşayalım." der.

Düğün böylece mutlu bir şekilde sona erer.⁴

4 M.Yu. Lermontov, Vadim-Âşık Garip, (Çev. Servet Sunel) M.E.Bs. Rus Klasikleri, 26.

Lermontov'un eserlerinde doğu teması, doğu kültürü örnekleri, yaratıcılığının bütün seyrinde yer almıştır. Bir tarafta Avrupa romantizminin "Oriental" yönelimi bir taraftan 1830-1840 yıllarındaki Rusya'nın politik hayatındaki "Doğu problemi" ve şairin biyografisine kadar giren başka pek çok etken, birbirleriyle kaynaşmış durumdadır.

Hayatının son yıllarında, bu doğu ilgisi tipik bir hal alır. Lermontov batı ve doğu kültürü ve buna bağlı insan karakterleriyle ilgilenir.

Ağır siyasal baskılardan bunalan insanın çaresizliği, vaktinden önce olgunlaşmanın verdiği acılar, toplum dışına itilme ve en önemlisi gelecekte ümitsiz olma Lermontov'un şiirlerinde işlediği konuların en önemlileridir.

Bu ümitsizlik düşünce şiirinde toplumsal bir temele oturacak ve şöyle diyecektir.

Kaygıyla bakıyorum bizim kuşağa

Geleceği ya boş, ya karanlık görülüyor.

(Behramoğlu, Hançer s.12)

"Bir Türk'ün Şikayetleri" şiirinde

Güneşin yakıcı ışıkları altındaki o vahşi ülkeyi bilir misin?

Koruların ve solgun çayırın çiçeklendiği

Kurnazlığın ve kaygısızlığın, kötülükle birleştiği

Korkuyla kıvrandığı insan yüreklerinin?

(...)

Daha başlangıçta bir yükür orada yaşam,

Ve azarlanış gelir ardından sevinçlerin

Tutsaklıktır ve zincir altında inler orada insan

Dostum! İşte o ülke yurumdur benim.

(Behramoğlu, s.17) diye hüznlenir ve "Yabancı Bir Dosta Mektup" başlığı ile yazdığı bu şiirine dört mısralık bir de not düşer. Bu notta şair:

Ah anlıyorsan eğer beni

Açık konuşamadığım için kınama

Varsın yalan gizlesin gerçeği

Ne yapalım? Hepimiz insanız ne de olsa? der ve sanki insan olarak yaratılmış olmayı değiştiremeyen bir kader olarak görür. Lermontov, Aşık Garipte de doğunun “Alın Yazısı” dediği değiştiremeyen ve buna bağlı psikolojiyi, kahraman Hurşit Bey için şöyle ifade eder: “..... doğduğunda alnına yazılmış olanı o değiştiremez.”

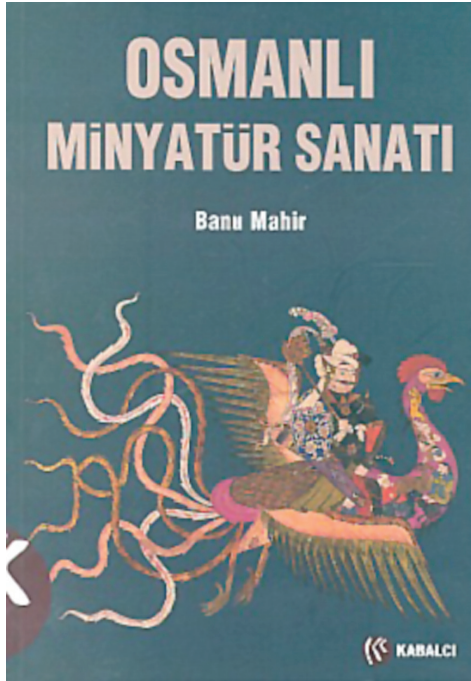
Romantik aşk teması Lermontov’un ilk şiirlerinde soyuttur, olgunlaştıkça Puşkin’e yaklaşır ve yalın hale gelir. Artık acılar, öfkeler ve protestolar netleşir.

Kafkasya’daki halk şiiri, Slav ve Kafkas folkloru, Lermontov’un önemli malzemesi olur, onu besler, orijinal kılar ve Rus edebiyatının ve romantizminin unutulmazları arasına sokar.

Kitap Tanıtımı

Gerçeklik ve Yansıması: Osmanlı Minyatür Sanatı

Nuri AKSU*

Banu Mahir. *Osmanlı Minyatür Sanatı*.
İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

türlerin kitapta yeniden basılmış, renklerini ve canlılığını nispeten yitirmiş hali, hem yazar hem de okurda bir eksiklik duygusu yaratabilir. Banu Mahir tarafından yazılan ve Kasım 2005'te Kabalcı Yayınevi'nden çıkan *Osmanlı Minyatür Sanatı* başlıklı kitap, anlatımının akıcılığı ve özenli arşiv çalışmasıyla desteklenen içeriğiyle, bu engelleri aşarak, okur için renkli bir başvuru kitabı sunuyor.

Minyatür sanatının gelişimi ve tarihi çizgilerini içeren bir yayın yapmak, en başta iki nedenle okur açısından ilgi çekici olmayabilir. Birincisi, bu tarz bir çalışmada, çeşitli arşiv kaynaklarının çokça kullanılması gereklidir, bu yüzden sık sık kaynaklara atıflar yapılmalı ve niteliklerine ilişkin değerlendirmede bulunulmalıdır. İkincisi, görsel bir sanat olan minyatürü, kendi maddi varlığının dışına çıkarmak, bilgisayar ortamına aktarırken renk ve kompozisyonundaki kayıp ve en nihayet eldeki, dijital ortama aktarılmış malzemenin baskıya girdiğinde yitireceği özellikleri göze almak gerekir. Bu nedenle, çalışmanızda minyatürler üzerine ne kadar ayrıntılı bir inceleme yapıyor olursanız olun, arşiv kaynaklarına yapılan atıflar ve minya-

* Teknik Yardım Uzman Yardımcısı, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA)

Minyatür sanatının tarihsel gelişimini ve Osmanlı döneminde gösterdiği değişim ve süreklilik öğelerini ortaya koyabilmek amacıyla, *Osmanlı Minyatür Sanatı*'nın ilk bölümünde Banu Mahir, Osmanlı minyatürcülüğünün beslendiği kaynakları ele alıyor. "İslam Sanatında Minyatür ve Osmanlı Nakkaşhanesi" başlıklı bölümde, İslam'ın insan tasviri yapmayı yasaklayan emirleri nedeniyle, IX. yüzyılda İslam coğrafyasında görsel sanatları yasaklama eğiliminin arttığı, dini yapılarda kendine yer bulamayan "nakış"ların da, kitap süslemelerinde yoğun bir biçimde kullanılmaya başlandığı anlatılıyor. Mahir, burada minyatür sanatçılığının gelişmesinde etkili olan patronaj (yani sanatçıları destekleyip koruyan kişilerin oluşturduğu sistem) çevrimini de dik-kate alarak, minyatürün kimler için yapıldığı ve hangi başat etkileri taşıdığına değiniyor. Sanat yapıtlarının çoğaltılabilme ve geniş kitlelerin istifadesine sunulabilme olanaklarının kısıtlı olduğu zamanlarda, üretilen sanat yapıtları daima sanatçıları destekleyen hanedanın veya zengin kişilerin adlarıyla anılır. Bu manada, Mahir'e göre, bir İslam sanatı olarak minyatürün klasik dönemine girmesi ancak XIV. yüzyılda olabilmıştır.

İslâm minyatürlerinde perspektiften arınmış, anatomik oranlardan ve ışık-gölge kurallarından sakınılarak oluşturulmuş üslubun, izleyen dönemleri etkileyecek nitelikte klasik bir niteliğe kavuşmasıysa ancak XIV. yüzyıl sonlarında Azerbaycan ve Irak'ta Celâyirlilerle (1339-1432) İran'ın Fars bölgesine hâki olan Muzafferî (1353-1393) hanedanlığının hamiliğinde gelişecektir. (22)

Minyatürde "klasik" terimin ne anlama geldiğini, hangi dönemde süreklilik unsurlarının oluştuğunu ve koruyucularının kimler olduğunu da içeren bu bilgi, Osmanlı minyatür sanatı anlatılırken, o zamanki hâmlerin kimler olduğunun altı çizilerek bütünlenir. Osmanlı Devleti'nde kitap süsleme sanatını, padişahтан başka "sadrazamlar, şehzadeler, vezirler, hanım sultanlar, eyalet valileri, defterdarlar ve saray ağaları gibi yüksek rütbeli devlet görevlileri" de desteklemektedir (23). Bürokrasinin üst kademelerindeki görevliler, minyatürlü yazmaların hazırlanmasına destek olmuşlardır, bunlardan belki en ünlüsü Sokullu Mehmet Paşa'dır (25).

Minyatürdeki değişimin tüm İslam coğrafyasındaki örnekler söz konusu edilerek ele alındığı, "Osmanlı Öncesinde Minyatür Geleneği" başlıklı ikinci bölümde, Emevî, Abbasî ve Selçuklu dönemleri incelenmiştir. "Osmanlı Minyatürünün Gelişim Evreleri" başlıklı üçüncü bölümde ise, nakış veya tasvir sanatının, İslâm'ın bu son büyük devletinin yayılma alanlarındaki etkilerle birlikte gelişimi konu edilmiştir. Bu coğrafyada Moğol istilas ile Asya etkileri ağırlıklı olarak görülmeye

başlanmış, hanedanların ve siyasi erk sahibi kişilerin adlarıyla anılan ekoller yeni bireşimlere girişmiştir.

Erken dönem Timurlu Herat üslubuyla Karakoyunlu Şiraz üslubunun birleşiminden doğan ve ince, uzun figürleriyle dikkati çeken Karakoyunlu Bağdat üslubunun etkileri, sadece Akkoyunlu Türkmen ve Safevî tasvir sanatına değil, aynı zamanda Memlûk ve Osmanlı saraylarına kadar uzanan bir resim dilinin ifade kalıplarını içermektedir. Türkmen üslubu, 1467'den sonra, Akkoyunlu Türkmenlerinin egemenliğinde Tebriz'de çok daha zengin ve fantastik bir karaktere bürünmüştür. (41)

Bu ekollerin etkisi altındaki ilk Osmanlı minyatür örnekleri, iki merkez tarafından himaye görmektedirler. Edirne'deki saray çevresi ve Amasya'daki şehzade sancağında (42). Padişah, sanatın başta gelen koruyucusu olmakla birlikte, şehzadelerin çevresinde de bir sanatçılar topluluğu oluşmuştur. Başkentin İstanbul'a nakliyle birlikte, bu ince-likli sanat, kendine yeni bir yuva ve yeni bir fon da bulmuş olur. Saraya bağlı kurulan Nakkaşhane, Sultana sunulmak üzere tarih, edebiyat ve coğrafya eserlerini resimlemeye başlar, ardından Fatih'in portresini yaptırmak üzere İstanbul'a davet ettiği İtalyan ressam, Osmanlı minyatürcülüğünde, padişah portreciliğinin yerleşmesini sağlar (45). Fatih'in İtalyan sanatçılarca yapılan büst portresinin, minyatürlerdeki resimlemelerde de etkilediği görülür. "Gentile Bellini'nin İstanbul'da yaptığı yağlıboya *Fatih Portresi*, yerli sanatçılar üzerinde etkili olmuş bir diğer yapıt olarak önem taşır" (46). Batılı sanatçıların, portrelerde perspektif ve derinlik ilkesini kullanmaları Osmanlı nakkaşlarını etkilemektedir. II. Beyazıd döneminde yapılan bazı minyatürlerde "mimari çizimlerle üçüncü boyut etkisi uyandırılmaya çalışılmış, doğa unsurlarında gölgeli boyamayla hacimlendirilmeye gidilmiş, manzara ve iç mekân ayrıntılarıyla izleyicinin gözü derinlere çekilmiştir" (48).

Yavuz Sultan Selim dönemi, Osmanlı minyatürü için bir yükseliş dönemi olmuştur. Bu dönemde fethedilen Tebriz ve Mısır gibi önemli kültür merkezlerinden İstanbul'a getirilen "farklı gelenekleri temsil eden Doğulu nakkaşlar birlikte eser üretmeye başladıklarında, etkisi XVI. Yüzyıl ortalarına kadar sürecek dekoratif bir üslup yaratılır" (49). Bunun yanında Selim dönemindeki fetihlerle birlikte, Matrakçı Nasuh'un öncüsü olduğu, bir seferin tarihini yazma ve resimleme türü ortaya çıkar. Sefer sırasında geçilen şehirleri, sefer esnasındaki olayları ve sefer yollarını resmeden Nasuh, "bazı tasvirleri için *portolan* denilen Avrupa deniz haritalarındaki kent betimlemelerinin biçim dilini örnek almışsa da, menzilleri fethedilen kentleri, kale ve limanları kendine özgü bir form diliyle resm etmiştir" (51).

Yazara göre, Osmanlı klasik minyatür üslubunun doğuşu, II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) zamanındadır. “Bu dönemde resimlenen yazmaların başında, Osmanlı ordusunun zaferlerini, Osmanlı padişahlarının adaletini, avdaki hünerlerini, elçi kabullerini anlatan Farsça ve Türkçe eserler geliyordu” (56). Osmanlı minyatürünün kendine has bir şekil kazanmasında, Nakkaş Osman’ın önemli etkisi vardır. Nakkaş Osman, özellikle padişah portrelerinin hazırlanmasında önemli ürünler vermiş ve 1582’de III. Murad’ın oğlu Mehmet için düzenlediği sünnet düğünü şenliklerini anlatan *surname*’yi resimlemiştir.

Bununla birlikte, Saray nakkaşhanesinin ve başkent nakkaşlarının üslubundan yer yer farklılaşan bir eyalet üslubu olduğu da bilinmektedir. Taşra sayılabilecek merkezlerdeki yöneticilerin çevresinde oluşan sanatçılar topluluğunun yarattığı bu üslup, hareketli çizgilerle ve ifadeli yüzlerle, gerçekçi bir yapının doğmasına yol açmıştır (67). Bunun yanında, İstanbul’da çalışılan uzunca bir hikayeden bağımsız olarak tek yaprak halinde hazırlanan minyatürler de dikkat çekicidir.

Süreklilik öğelerinin pekiştiği, klasik çağın ardından, “II. Osman’ın saltanat yıllarında eser veren Ahmed Nakşî ile birlikte Osmanlı minyatür sanatının klasik üslubundan kopmaya başladığı görülür” (71). Perspektif ve derinlik unsurunun minyatüre sızmaya başladığı bu dönemde, gerçekçilik etkisi günden güne daha ağır basar. Batı etkisi giderek artmış, Levnî ve takipçilerince bu ilkeler daha hakim bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır (78-79). Bu etkilenme, kitap resminden tuval resmine geçişle, minyatür sanatında kendini iyiden iyiye gösterir (82). “Batılılaşma akımı sonucunda, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren geleneksel kimliğini yitiren Osmanlı minyatürünün yerini, 1878 tarihinden sonra ağırlıklı olarak duvar resimleri ve ilk örneklerini padişah portreleriyle veren tuval resimleri almıştır” (86).

Banu Mahir, kitabının dördüncü bölümünü Osmanlı minyatürlü yazmalarının türlerine ayırmıştır. “Konusu tarih olan eserler (şehnâmeler ve gazavatnâmeler); silsilenâmeler; sûrnâmeler; peygamberler tarihi, cifr ve tasavvuf konulu eserler; konusu bilim olan eserler; albüm resimleri” alt başlıklarında, minyatürlerle süslenen yazmaların çeşitleri ve konuları sıralanmıştır.

“Osmanlı Minyatürlerinde İkonografya” başlıklı, İslam ve Osmanlı kültürüne ait anlatılar, törenler, saray hayatı, savaşlar, av betimlemeleri, şehir tasvirleri gibi Osmanlı hayatının başlıca konularının anlatıldığı bölümde, çok zor bir iş olan, gösterilmiş olanı gerçek hayatla, yaşanmış olanla karşılaştırmak yoluna gidilmiştir. Bu bağlam-

da, Banu Mahir'in, kitabın sonuna eklenmiş olan minyatürlere sürekli göndermeler yaparak kurduğu anlatı, Osmanlı hayatının hareketli bir görüntüsünü aksettirmektedir. Bu bakımdan, gündelik yaşamla onun yansıması olan tasvirleri birlikte sunulmuş ve minyatürlerinin birer tarih kaynağı olarak nitelikleri ortaya konmuştur. Kitabın son ana bölümü olan altıncı bölüm ise, Osmanlı minyatür sanatçılarına ayrılmış bir sözlük yer almaktadır.

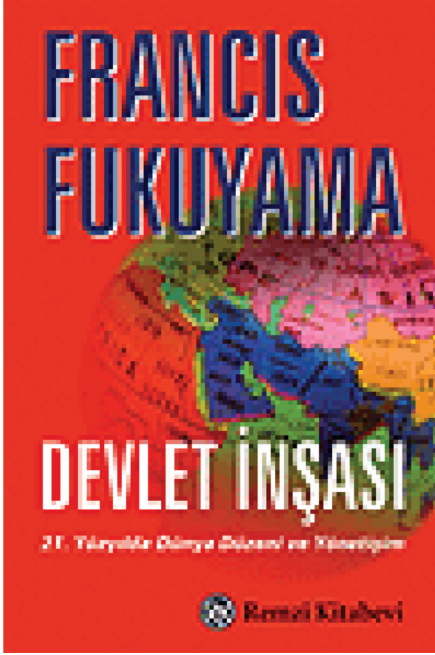
Kitabın ekler bölümünde, küçük bir sözlükçeye yer verilmiş, kitabın sonundaki kaynakça ile kullanılan kaynaklar açıkça gösterilmiş ve eklenen minyatürlerle, yapılan incelemeye görsellik kazandırılmıştır.

Ernst Gombrich, *Sanat'ın Öyküsü* başlığıyla Türkçeye çevrilen eserinin giriş kısmında, "sanat yoktur, ama sanatçılar vardır" der. Sanat konusunda önemli bir başvuru kitabı niteliğinde olan *Sanat'ın Öyküsü*'nün, bir tarihselleştirme denemesi olmasından öte, böyle bir yorumla başlaması bize bir perspektif sunar. Banu Mahir'in dört dörtlük bir başvuru kitabı niteliğine haiz çalışmasının tek eksiği, belki de bu perspektifin okurdan esirgenmiş olmasıdır. Sanki yazarın gözü ve sözcükleri, ele alınan konuyla kaynaşmış gibi, betimleyici bir üslup kitap boyunca tutarlılıkla sürdürülmüştür. Minyatür sanatının klasik dönemindeki perspektifi reddeden anlayış, Banur Mahir tarafından da benimsenmiş ve inceleme bu bakışla hazırlanmış gibidir. Konuyla yazarın bu derece yakınlaşması, sadece eleştiriye değil övgüye de değer bulunabilecek bir durum ortaya çıkarmaktadır. Kitabın, bu açıdan Osmanlı minyatür sanatının klasik döneminde hazırlanmış bir minyatürü andırdığını söylemek mümkündür.

Ele alınan konunun tarihine ilişkin tekrarlar ve kaynak gösterme zorunluluğundan doğan sıkıntılar, yazarın kısa cümlelerle kurduğu akıcı üslup, kaynakları metnin altında dipnotlarda gösterme ve okumayı sekteye uğratmayacak metin içi göndermeler yapılmasıyla aşılmıştır. Banu Mahir'in *Osmanlı Minyatür Sanatı* başlıklı kitabı, bilimsel bir çalışmanın durağan ve sakinliğini, bir başvuru kitabının hızı ve heyecanına kavuşturmayı bilmiş, hareket ve durağanlık kitapta bir ölçü içinde bir araya getirilmiştir. Kişisel üslubun, hem kullanılan kaynaklar hem de yazarın görüşleri çerçevesinde belirgin olmadığı kitapta, Prof. Banu Mahir, elindeki malzemeyi, bir nakkaş titizliğiyle işlemiş ve ardarda bir yönetmen titizliği ile sunarak bir film lezzetinde, minyatür dünyasını "hareket"lendirmiştir.

Devlet İnşası 21. yy'da Dünya Düzeni ve Yönetişim, Francis Fukuyama, 246 sh., Çeviren : Devrim Çetinkasap, Remzi Kitapevi, Ekim 2006 (Üçüncü Basım)

Zülküf ORUÇ*

Dış politika yapım süreci arkasında bir anlama, kavramlaştırma çabasını da barındırır. Açıkça dünyayı görmek istediğiniz gibi anlarsınız. Dünya tarihi 1990'lı yıllara ulaştığında yaklaşık yarım asırdır uluslar arası siyasetin sınırlarını çizen kavramsal dünya da onun zahirdeki uzantıları gibi çökmüştü. Sosyalist blokun adeta kendi üzerine doğru devrilmesiyle birlikte uluslar arası siyasete dair düşünen entelektüel ve akademisyenleri bu yeni süreci tanımlama telaşı sarmıştı. Amerikan karar alıcılarına 90'lı yıllar boyunca yol gösterecek ve kendilerini ifade etmeleri için geniş bir kavramsal malzeme ile donatacak iki önemli çalışma her ne kadar farklılıklar içerse de aynı amaca

hizmet eden Fukuyama ve Huntington tarafından kaleme alınanlardı. Fukuyama'nın "Tarihin Sonu ve Son İnsan" adlı çalışması yeni hegeli bir felsefi zemin üzerinde liberal demokrasinin zaferini ilan ediyordu. Daha sonra biyoteknoloji alanında insan türünün geleceği ile ilgili çalışmalarla apokaliptik bir tarzı olduğunu doğrulayan Fukuyama tarihin sonu ile ilgili kehanetlerde bulunuyordu. Tanrı uzun süre önce ölmüştü, ideolojiler artık kimsenin ziyaret etmediği küflü mabedlerdi bu sırada tarihin de ölümünü ilan etmenin kimseye bir zararı olmayacaktı. İnsanlık tarihi tekamül edeceği son noktaya ulaşmıştı. Batılı siyasal ve ekonomik kurumlar-liberal demokrasi, serbest piyasa- insanlığın elde edebileceği en kusursuz yapılar olarak Batı- dışı dünyaya da imrenilen bir numune oluşturabilirdi. Çünkü liberalizmin ekonomik ve siyasal en büyük hasmı bütün iddialarıyla birlikte tarih olmuştu.

* Teknik Yardım Uzman Yrd., Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA)

90'lı yıllar boyunca Fukuyama'nın söyledikleri ABD Karar alıcıları için oldukça önemli stratejik ve söylemsel malzeme sundu. Yeni muhafazakar ideolojinin önemli simalarından olan Fukuyama yeni muhafazakar dış politika anlayışının Amerikan siyasetine yön vermesinde de tahkim edici bir teorisyendi. Fakat 11 Eylül sonrası dünya düzenin değil kaosun hakim olduğu bir dünyaydı. Alaattin lambadaki cininin kontrolünü kaybetmişti. Fukuyama için artık günah çıkarmanın zamanıydı. Türkçeye *Neo-Conların Sonu / Yol Ayrımındaki Amerika olarak çevrilen, America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy* kitabı Fukuyama'nın yeni muhafazakarlarla yollarını ayırmak isteğini yansıtır. Artık gerçekçi Wilsonculuğu önerir. Uluslararası ilişkilerde güç eksenli realist politikaların yanı sıra gücü meşrulaştıracak ve uluslararası bir rıza yaratacak bir söyleme ihtiyaç vardır. Bu da Amerikanın demokratikleştirici misyonuyla örtüşmektedir. Askeri müdahalelerle dünyaya düzen vermek yerine uluslararası hukuk ve normlara vurgu yapan Fukuyama artık Amerikan gücü hakkında daha temkinlidir. Fukuyama'nın *Devlet İnşası* adlı eseri de bu yol üzerinde durmaktadır.

State-Building: Governance and World Order in the 21st Century Türkçe'ye "Devlet İnşası 21. yy'da Dünya Düzeni ve Yönetişim" adıyla çevrildi. Ulus devletlerin küreselleşme süreci içinde iktidar alanlarını kaybedeceği tartışılırken Fukuyama Ulus devletin küresel bir düzen için vazgeçilmez olduğunu vurguluyor. Çünkü yeni dünya düzeninin sağlanabilmesi küresel boyuttaki problemlerle baş edebilmesi iyi işleyen bir devlet mekanizmasını gerekli kılmaktadır. Uluslararası terör, uyuşturucu ve kaçakçılık gibi uluslar arası suçlarla ve yoksullukla mücadelede edebilmenin etkin yolu hala ulus devletin tahkim edilmesidir.

RAND analisti olarak uzun süre Amerikan Dış Politika sürecinin belirlenmesinde hizmet gören Fukuyama yeni kitabında aslında soğuk savaş sonrası küreselleşen dünyada terörizmle mücadelede ABD'nin hareket tarzı üzerine bir tartışma sunmaktadır. Fukuyama devlet inşasını neden gerekli gördüğünü şu şekilde ifade etmektedir. " 11 Eylül sonrası uluslararası sistemde ulus devlet aşınmaktadır. Devletler az gelişmiş dünyada zayıftır. Bu zayıf devletler 'uluslararası düzen' için tehdit oluşturmaktadır, çünkü ciddi insan hakları ihlallerinin ve çatışmalarının kaynağıdırlar ve ayrıca, gelişmiş dünyaya etki edebilen yeni bir tür terörizmin potansiyel yaşama alanı haline gelmişlerdir. Bu devletleri çeşitli ulus inşa şekilleri ile güçlendirmek, uluslararası güvenlik açısından hayati bir görev haline gelmiştir" (s.141)

Tarihin sonu ve son insanda liberal demokrasiyi siyaset felsefesinin; toplumu devleti, ekonomiyi nasıl yapılandırmak gerektiği gibi temel sorularına verilmiş en ideal cevap olarak belirleyen Fukuyama dünya üzerindeki tüm devletlerin bu mutlu sona kendi kendilerine varamayacaklarının farkına varmış durumdadır. Bunun için gelişmiş dünyaya yine bir yükümlülük düşmektedir. Fukuyama zayıf ülkelerde devletin idari kapasitesinin güçlendirilmesinden yanadır. Bunun iki şekli bahseder. Bilinen ve oldukça maliyetli olanı, zayıf ülkeler üzerinde siyasi anlamda yabancı otoritelerin doğrudan nüfuz alanı oluşturmalarıdır ki Birleşik Devletlerin bu konuda yaptıkları yabana atılır değildir. Askeri müdahale yoluyla devlet inşası sürecinin son örnekleri Afganistan ve Irak olsa da birleşik devletler daha öncesinde Küba, Filipinler, Haiti, Dominik Cumhuriyeti, Meksika, Panama, Nikaragua, Güney Kore ve Güney Vietnam da dahil pek çok ülkede işgalci güç olarak hareket etti ve müdahalede bulundu. Birleşik Devletler bu ülkelerin hepsinde seçim düzenlemek, ülkeyi generallerden ve yolsuzluktan temizlemek ve ekonomik kalkınmayı desteklemek gibi ulus inşasına denk düşen faaliyetleri icra etti. (s. 53) Kurumsal gelişmeye yönelik iç talebin yetersizliği durumunda ulus inşa sürecini tetikleyen bir diğer yol uluslar arası yardım kuruluşlarının projeler kapsamında yaptıkları yardımlar çerçevesinde öngördükleri koşullar ve idari reformlardır. Fukuyama'ya göre gelişmiş ülkelere idari kapasite aktarımının dört boyutu vardır: Örgütsel Planlama ve Yönetim, Kurumsal Planlama, Meşrulaştırma Temelleri, Sosyal ve Kültürel Unsurlar. Bunlardan aktarılabilecek düzeyi en yüksek olan örgütsel planlama ve yönetim olmaktadır. Bu bağlamda Dünya Bankası ve UNDP gibi uluslar arası kuruluşların gündeminde bir süredir yer tutan "good governance" iyi yönetim ilkesi devlet aygıtının kurumsal olarak geliştiği ülkelerde daha demokratik, şeffaf ve hesap verilebilir bir yapılanmayı icbar etmektedir. Fukuyama bu noktada uluslararası yardım kuruluşlarını niceliksel hedefler yerine yardım alan ülkede sürdürülebilir kalıcı bir idari kapasitenin yaratılmasına hizmet etmeleri yolunda uyarmaktadır. Bunun için bakınız (s. 56-57).

Fukuyama sonuç olarak Birleşik Devletlere 21. yy'da yeni dünya düzenini elde bulundurmanın ve idame ettirmenin en az maliyetli ve istikrarlı yolu olarak zayıf ülkelerde devletlerin idari kapasitelerinin güçlendirilmesi gibi teknokrat çareler sunmaktadır. Amerikalılar ve Avrupalıların Uluslararası meşruiyet konusunda farklı yaklaşımları olduğunu vurgulayan Fukuyama, Avrupalıların uluslararası meşruiyeti önemseyen yaklaşımlarını Birleşik Devletler içinde önermekte. Uluslar arası düzenin inşasının yegane yolu askeri müdahalelerden

geçmemektedir. Ülkeler sadece kendi sınırları içinde değil aynı zamanda diğer düzensiz devletler için de devlet kurumları inşa etme becerileriyle de bu düzensiz devletleri² kendi iç dinamiklerini de harekete geçirmek suretiyle düzene kavuşturabilirler.

Faydalanılan Kaynaklar:

Davutoğlu Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, 2001.

Monbiot George, "Manifesto for a New World Order" *Future Survey*, July 2004, s.12.

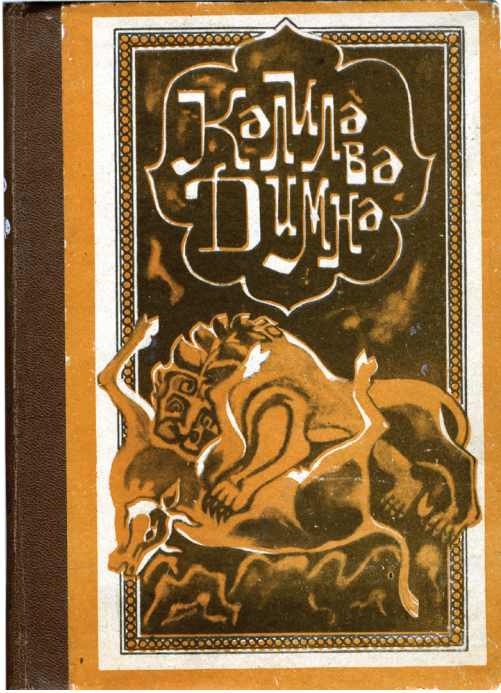
Rueter Ted, "A Book Review on State-Building: Governance and World Order in the 21st Century" *Perspectives on Political Science*,

Cerami Joseph R., "A Book Review on State-Building: Governance and World Order in the 21st Century" *Parameters*, Summer 2006,s. 126-7.

2 Bu tanım yazısının kapsamı dışında olmakla beraber, Fukuyama'nın ifadeleri üzerinden bir söylem analizinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Örneğin, düzensiz devletler ifadesi açık bir biçimde, özellikle Bush hükümetinin söyleminde, emperyal birer meşrulaştırma aracına dönüşen "rogue state, axis of evil" gibi tanımlamaları hatırlatmaktadır.

Kelile ve Dimne, *Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü 1982, 314s.*

Dr. Dildar ŞİRZAD*

Kelile ve Dimne elyazması Doğu edebiyatının ölmaz abidelelerinden biridir.

Bu elyazmasında olaylar hayvanların dilinden aktarılmaktadır. Kelile ve Dimne eserinde eski çağlarda yaşayan halkın hayatı, arzu ve istekleri konu edilmektedir. Kelile ve Dimne birbirlerine hikayeler anlatan iki çakalın ismiyle adlandırılmaktadır.

“Kelile ve Dimne” eseri Azerbaycan Devlet Yayınevi tarafından 1982 yılında yayınlanmıştır. Azerbaycan dilinde Kiril alfabesiyle basılan eseri, Mirza İbrahimov yayına hazırlamıştır. 317 sayfadan oluşan kitabın “İçindekiler” bölümünde, yazardan önsöz, eserle ilgili tarihi bilgiler ve tercümelere yer almaktadır.

Eserde yer alan konular şöyle sıralanmaktadır:

İbn-Eş Şah El Farisi İsmi İle Ün Bulmuş Olan Behnud İbn Sehvenin Mukaddimesi;

İbn Mügaffanın Tertip Ettiği Kitapta Yer Alan Mukaddime;

Büzürkmehr Behteganın “Kelile ve Dimne” Kitabına Yazdığı Mukaddime;

Tabip Berzuye Hakkında Fası;

Dimne’nin İşlerinin Kontrol Edilmesi Bölümü;

Alabahta (Şanssız) Göverçin Hakkında Bölüm;

Baykuş ve Karga Bölümü;

1 Uzman , Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA)

Maymun ve Kaplumbağa;
 Zahid (Akıllı) ve Gelincik Bölümü;
 Kedi ve Fare Bölümü ;
 Şahzade (Prens) ve Gubbere Kuşu Bölümü;
 Aslan ve Çakal Bölümü;
 Ana Aslan, Çakal ve Avcı Bölümü;
 Zahid ve Müsafir Bölümü;
 Bilar ve Brahime Bölümü;
 Şahzade ve Onun Arkadaşları Bölümü;
 Seyyar ve Kuyumcu Bölümü.

Bunların dışında kitaba dahil edilen ekler vardır. Bunlar:

Göverçin, Tilki, Leylek veya Başkalarına Yol Gösterip Kendileri İçin Bir İş Yapamayanlar Hakkında Bölüm;

Fareler Padişahı ve Onların Vezirleri Bölümü;
 Kızıl Kuş ve Horoz;
 Tospağa ve Akrep;
 Tafşan, Canavar ve Tilki;
 Avcı ve Tilki;
 Kör ve Gören;
 Üç Kıskaç ve Şah;
 Süvari ve Yılan;
 Ayılar ve Maymunlar, Fare ve Kurbağa, Hırsızlar ve Turnalar;
 Balıkçı ve Talebeler.

“Kelile ve Dimne” kitabını ele alan yazar tüm bölümleri konularına göre yerleştirerek üslup bakımından da sade bir dil kullanmaya çalışmıştır. Yazar konulara girmeden önce giriş bölümünde bu güne kadar eserin tercümeleri hakkında tarihi bilgiler vermektedir. Eser zaman içinde bir çok dile tercüme edilmiştir ve her çevirisinde de orijinalliğinden bir şeyler kaybetmiştir. Eserin orijinal dili zaten Hinduca ve adı da “ Pançatantra”dır. Yazar kitabında tarihi süreci ve konular vasıtası ile dönemin sıkıntı dolu yaşam şartlarını öne çıkararak farklı bir yaklaşımda bulunmaktadır.

Tarihi süreç içinde gerçekleşen “Kelile ve Dimne” eseri kendi döneminin nadir elyazmalarından biridir.

Yıllardan beri Doğu dünyası, rivayetlerin, masalların, halk hikayelerinin merkezi olmuştur.

Asırlarca eski Babilistan, İran, Mısır, Azerbaycan, Arabistan ve Hindistan’da bir çok edebi rivayet yazılmıştır. Bu rivayetler ağızdan ağıza yayılmış, bir memleketten diğerine, bir nesilden diğer nesile dede, baba mirası gibi intikal etmiştir.

Aktarılan rivayetler her bir memleketin ve neslin zevk ve an’anesine uydurularak değiştirilmiştir. Halkın dilinden alınmış rivayetler yazıya dökülerek bir elde toplanmıştır. Her hikaye veya rivayet farklı dillere tercüme edildiği zaman, mutlaka yorum değişikliğine maruz kalmıştır. Rivayetlerin en popüler ve mükemmellerinden biri de “Bin Bir Gece Masalları”dır. Bu masalların şöhreti tüm dünyaya dağılmıştır. Bir diğer eşi bulunmaz ve meşhur eser, kahin ve felsefeciler tarafından da yorumlanan “Kelile ve Dimne” olmuştur.

“Kelile ve Dimne” bir Türk mitoloji klasiğidir. Araştırmacılara göre edebiyat incisi olan bu eser, III-IV. asırlarda, edebiyatımızın ilk yazılı hikayeleri arasında Hindistan’da bulunmuştur.

“Kelile ve Dimne”nin hikayeleri ilk olarak Hind brahmanları (Buda rahipleri) tarafından kaleme alınmıştır. Zaman ilerledikçe brahmanlar birer misyoner olarak ellerinde bulundurdıkları ve yazdıkları hikayeleri dünyaya tanıtmaya başlamışlardır. Brahmanlar İran ve Arabistan’a sefere gider, bilgilerini orada yaşayan halka aktarırlardı.

İran Sasani Devleti’nin güçlü yöneticilerinden olan I. Hüsrav Anuşirvan döneminde (M.531-579) “Kelile ve Dimne”nin “Pehlevi” (Orta Fars, İran dili) nüshası yazılmıştır. Bu nüsha zamanımıza ulaşmasa da, Arap ve Suriye dillerinde tercümeleri muhafaza edilmiştir.

“Kelile ve Dimne” eserinin Arap diline tercümesi VIII. asrın ortalarında, dönemin bilim adamı Abdullah İbn El Mukaffa tarafından yapılmıştır. Yalnız mütercim tercümesi sırasında eserde bazı kısımları değiştirmiş ve ilaveler yapmıştır. X-XI. asırlarda “Kelile ve Dimne” Yunancaya, Yahudi diline ve daha sonra Latince’ye tercüme edilmiştir. Tercümeler esere Avrupa’da da şöhret kazandırmıştır.

“Kelile ve Dimne”de hikayeler hayvanların dilinden anlatılmaktadır. Bu yaklaşım bir edebi usul olarak değerlendirilmektedir.

Ayrıca eserde önemli mesajlar vardır; insan ve onun hayatını kapsayan önemli problemler konu edilmiştir. Belki de Avrupa dillerine yapılan çevirilerden sonra La Fontaine’den Masallar ortaya çıkmıştır.

Eser, eski devir insanının düşüncelerini, sürekli adalet, doğru yönetim ve yönetici arayışlarını sergilemektedir. Hikayelerde feodalitenin topluma getirdiği haksızlıklar, insanlara karşı uygulanan sınıflandırma problemleri işlenmektedir. Dünya edebiyatında “Kelile ve Dimne” eserinin özel bir yeri vardır.

Eserin tarihçesine baktığımızda, mucizeler, sırlar ve efsaneler ülkesi olarak tanınan Hindistan’da doğduğunu görmekteyiz. “Kelile ve Dimne”, Hind filozof ve brahmanları tarafından Hind Folkloru esasında oluşturulmuştur. Bu eser Hind kaynaklarında “Pañcatantra” olarak adlandırılmaktadır. Bilim adamlarının araştırmalarına göre, “Kelile ve Dimne” eserleri aynıdır, yalnız sonuncusu birincisinin tercümesi olarak bilinmektedir.

Önce belirttiğimiz gibi, “Pancatantra” eseri Hindistan’dan İran yöneticisi Hüsrav Anuşirvan’a (M .531-579), yardımcısı Berzuye tarafından getirilmiştir ve Orta Fars (Pehlevi) diline çevrilmesi sağlanmıştır; bu tercüme zamanımıza ulaşamamıştır.

Kitap, Pehlevi diline tercüme edildikten sonra “Kelile ve Dimne” adını almıştır. Eserin ikinci nüshası Suriye diline de tercüme edilmiştir.

“Pañcatantra” ve “Kelile Dimne” eserlerinin kaynağı aynıdır.

Rivayetlerde işlenen hayvan tasvirleri birbirine çok benzemektedir. “Kelile ve Dimne” eserinin mütercimi tercüme etmekle kalmamış, yaşadıkları devrin taleplerine uygun değişiklikler de yapmış ve eserden bazı bölümleri çıkarmak mecburiyetinde kalmıştır.

Mütercim eserde yaşanan olayların mekanlarının isimlerini değiştirmiştir. Böylece, yaşanan olaylar başka bir boyut almış, hayali mekan ve zaman içinde yaşatılmıştır.

Eserin bu tarzda tercüme edilmesi, onu yerel Hind kalıbından uzaklaştırmış ve dünya çapında şöhret kazandırmıştır. “Kelile ve Dimne ” tercümesinde coğrafi yer isimleri ve özellikle hayvan isimleri değiştirilmiştir, bazen de eserden tamamıyla çıkarılmıştır.

“Pañcatantra” eserinde yer alan tüm hayvanların arslanın, tilkinin, kurdun, karganın, sıçanın, deve ve diğer canlıların özel Hind isimleri vardır. Hind eserinde hayvanlara verilen isimler onların rengini, boyunu, karakterini ve diğer özelliklerini bildirmektedir.

Örneğin; kurda verilen isim Karataka (Kelile), koyu kırmızı rengin simgesini belirlemektedir. Damanaka (Dimne) yola getiren (uyum sağlayan) masnasını taşımaktadır.

Eserin “Arkadaşların Ayrılması” bölümünde, öküzlerin birinin ismi Handaka (şen, neşeli), ikincisinin ise Sancivaka (dirençli) anlamına gelir.

“Kelile ve Dinme”ye “Pañçatantra”da olmayan farklı hikayeler dahil edilmiştir. “Pañçatantra” beş bölümden (beş kanun, beş kitap hemse), “Kelile ve Dimne” eseri ise on yedi, on sekiz bölümden oluşur.

Mütercim “Pañçatantra” eserini çevirirken bu kitapla sınırlı kalmamış, “Kelile ve Dimne”ye farklı Hind kitaplarından masallar ve folklor örnekleri de dahil etmiştir. “Kelile ve Dimne” eserinin ilk baskısı on bir bölümden oluşuyordu.

Berzuye bu kitabı on dört bölüme böldü. Bu bölümlerin her biri müstakil bölüm olarak gösterilmiştir. Her bölümde sual ve ona karşı cevap vardır. Mütercimin böyle bir yaklaşım tarzının asıl amacı, kitabı okuyan sade halkı eğlendirmek ve akıllı insanlara örnek olabilmektir.

“Kelile ve Dimne”yi Hind dilinden Pehlevi (Orta Fars) diline tercüme eden Berzuye hakkında bilgiler, eserde “Tabip Berzuye Hakkında” bölümünde verilmiştir.

Berzuye’nin babası harpçi, annesi ise Zerdüşt bilim adamları sülalesindendir. Berzuye yedi yaşından başlayarak tıp ilmine büyük ilgi duymaktaydı. Hind dili başta olmak üzere bir çok dil öğrenmiştir.

Berzuye şah meclislerinde “Kelile ve Dinme”nin Hind dilindeki nüshasının yerine, Pehlevi diline tercüme ettiği nüshayı okuyordu. Asıl amaç, saray meclisinin dinleyici kitlesinin anlaması idi. Eser kısa bir süre sonra, 570 yılında, Suryanice’ye Bud isimli rahip tarafından tercüme edilmiştir.

“Kelile ve Dinme”nin, Orta Fars dilinden Suryanice’ye tercümesi, Anuşirvan’ın (İran padişahı) ölümünden dokuz yıl önce yapılmıştır. Eserin dünya çapında tanınması, Arap diline tercümesi sayesinde gerçekleşmiştir. Eseri Arap diline tercüme eden mütercim, Abbasi halifesinin bilim adamı Abdullah İbn El Mukaffa (721-757) olmuştur.

Eserin ilk Hind orijinal nüshasında Budizm dininin detayları, diğer taraftan Orta Fars diline tercüme edilirken de Zerdüşt dini ve ateşe tapma inancının unsurları kullanılmıştır. Önce Hind, daha sonra ise İran şahlarının yüceltilmesi, Arap halifesinin hoşuna gitmiyordu. Bundan dolayı “Kelile ve Dimne” eseri Arapçaya tercüme edilirken bazı değişikliklere maruz kalmıştır.

“Kelime ve Dimne” her zaman Avrupalıların dikkatini çekmiştir. Eser, ilk kez XI. asrın sonlarında İmparator Aleksei Komnen’in isteği üzerine Simeon Sif tarafından 1081 yılında Yunan diline tercüme edilmiştir.

XII. asırda ise, Yunan dilinden Slavyan diline tercüme edilmiş ve Rusya’ya kadar ulaşmıştır.

Bu dillere tercüme edilen eser, farklı dini kitaplardan alınmış ayet ve rivayetlerle desteklenerek, mana açısından zorlaştırılmış ve kiliselerde okutulmuştur.

1250'li yıllarda "Kelile ve Dimne" Yahudi diline, 20 yıl sonra, Latin diline, sonraki yıllarda ise Fransızca, İtalyanca, Almanca ve diğer dillere tercüme edilmiştir.

"Kelile ve Dimne" farklı dillere tercüme edilirken sürekli değişikliklere uğramıştır. Rus dilinde "Kelile ve Dimne" hakkında bir hayli kaynak mevcuttur. Bu eseri Rus diline ilk 1889 yılında tanınmış Arap dili uzmanı M. Attayev ve onun öğrencisi M. Ryabin çevirmiştir.

"Kelile ve Dimne" eseri diğer Doğu dillerine de tercüme edilmiştir. Tarihi kaynaklara göre, eseri ilk kez Fars diline tercüme eden, Tacik - Fars şiirinin üstadı olarak tanınan Rudeki olmuştur.

Osmanlı Türkçesinde Kanuni Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) Ali bin Salih tarafından çevrilen eser Hümâyün-nâme ismiyle şöhret bulmuştur. 1888 yılında Türk dilinden Özbek diline tercüme edilmiştir. Eserin Fars ve Arap dillerinden, Tatar, Moğol ve Malay dillerine de tercümesi yapılmıştır. "Kelile ve Dimne" konu bakımından Azerbaycan edebiyatına da çok yakındır. Büyük Nizami "Kelile ve Dimne" eserinden çok etkilenmiştir.

Büyük Nizami "Hüsrev ve Şirin" eserinde, Hüsrev'i eğitmek amacı ile onu saptığı adalet yoluna geri döndürmek için "Kelile ve Dimne" eserine müracaat ediyordu. Nizami'nin eserinin kahramanı Hüsrev, "Kelile ve Dinme"den alınmış öğütlerle ve nasihatlerle hitap ediyordu. Bu nasihatler Hüsrev'e doğruyu, hak yolunu bulmakta yardım ediyordu.

Nizami'nin "Hüsrev ve Şirin" eseri için kullandığı ve örnek gösterdiği rivayetlerin bazıları şunlardır: "Öküz ve Aslan", "Dülger ve Maymun", "Zahid ve Oğlu", "Karga ve Yılan", "Tavşan ve Filler", "Oruç Tutan Kedi", "Turaç ve Tavşan", "Hırsız ve Zahid", "Kız Olmuş Farenin Fare ile Evlenmesi", "Fare ve Kedi Arkadaşlığı", "Ana Aslan", "Çakal ve Avcı", "Şehzade ve Onun Arkadaşları".

"Kelile ve Dimne"nin Azerî tercümeleri, Azerbaycan Elyazmalar Fondu'nda, arşivde muhafaza edilmektedir. Koruma altına alınan elyazmaları çok değerli minyatürlerle süslenmiştir. Azerbaycan dilinde 1982 yılında yayınlanan "Kelile ve Dimne" eseri şu bölümlerden oluşmaktadır:

"Tebib Berziya Hakkında", "Şir ve Öküz", "Dimnenin İşinin Yoklanması", "Alabahta Göverçin", "Baykuş ve Karga", "Maymun ve Tosbağa", "Zahid ve Gelincik", "Kedi ve Fare", "Şehzade ve Gübbere Kuşu", "Aslan ve Çakal", "Ana Şir, Çakal ve Avcı", "Zahid ve Müsafir", "Bilar ve Brahime", "Şehzade ve Onun Arkadaşları", "Seyyah ve Kuyumcu".

Bu kitaba ilave bölümler de dahil edilmiştir: “Güverçin, Tilki ve Leylek” diğer canlılara yol gösteren, yalnız kendine karşı yararsız olanlar için örnek bir bölüm oluşturmaktadır.

“Fareler Padişahı ve Onun Vezirleri”, “Kızılkuş ve Horoz”, “Tospağa ve Akrep”, “Tafşan, Canavar ve Tilki”, “Avcı ve Tilki”, “Kör ve Gören”, “Üç Kıskaç ve Şah”, “Sevari ve Yılan”, “Ayılar ve Maymunlar”, “Fare ve Kurbağa”, “Oğrular ve Durnalar”, “Balıkçı ve Öğrenciler”.

“Kelile ve Dimne” elyazmasının orijinali 70 sayfadan oluşmaktadır. Elyazmasını süsleyen ve XII-XIII. asırları kapsayan minyatürler İran’ın Hoy şehrinde yapılmıştır. Ressam Ebdel- Mûmin İbn Muhammed el Hoyi, eseri için yetmiş bir minyatür yapmıştır. Şu anda Kelile ve Dimne eserini süsleyen minyatürler, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve Topkapı Müzesi’nde muhafaza edilmektedir.

“Kelile ve Dimne”, dünya edebiyatının en fazla tanınan eserlerinden biridir. Bu eserin kendine has bir anlamı vardır. Kelile ve Dimne’de ele alınan konular sıradan konular değildir ve her birinin teker- teker bir mesaj içerdiği görülmektedir. Orta asırlardaki hayatın izlerini taşıyan eser, döneminin zor yaşam şartlarını bize aktarmaktadır. Zenginlik ve fakirlik, yalan, riyakarlık ve buna benzer diğer konular üzerine kurulan eser, bu kötülüklerden çıkış yolu arayan insanların dilinden ele alınmıştır. Yalnız bunlar halk arasında konu edilen latife ve hikayelerden yola çıkarak yazılmıştır. Bu eser elden ele ve bir nesilden diğerine geçerek nerdeyse ortaçağ insanının teselli kaynağı olmuştur. Eserin ilk doğum yeri Hindistan olsa bile, o sadece Hint halkına ait değil tam tersi tüm dünyaya ait bir edebi zenginliktir. “Kelile ve Dimne”nin hayvanların hikayelerini ele alan konuları felsefi açıdan da zengin bir içeriğe sahiptir.

“Kelile ve Dimne” eserinin konuları bir çok değerli minyatürlerle süslenmiştir. Bu eser ve minyatürlerde resmedilen konular zengin tarihi geçmişimizin bizlere armağan edilen hazinesidir. Yalnız bu konuyla ilgili her zaman için yeni araştırmalara ve çalışmalara ihtiyaç vardır ve araştırmacılar için bu alanda yeterli imkanın sağlanması gerekmektedir.